

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького
Наукове товариство істориків-аграрників
Науково-дослідний інститут селянства

Костянтин Івангородський

СЕЛЯНСТВО
Полудневої Київщини
в XVI – середині XVII ст.
(Студії з етносоціальної історії)

Черкаси – 2006

УДК 94(477)”1501/1647”+930.1

ББК 63.3 (4Укр)45

I – 18

*Затверджено до друку Вченою радою
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Протокол № 11 від 3 липня 2006 р.*

*Схвалено до друку радою Наукового товариства істориків-аграрників
Протокол № 2 від 26 травня 2006 р.*

Рецензенти:

*Масненко В.В., доктор історичних наук, професор
Корновенко К.В., кандидат історичних наук, доцент
Присяжнюк Ю.П., кандидат історичних наук, доцент*

У авторській редакції

I – 18 **Івангородський К. В.**

Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст.
(Студії з етносоціальної історії). – **Черкаси, 2006.** – 144 с.

ISBN 966-353-028-6

У книзі з'ясується місце, роль і значення селянства Південної Київщини в етносоціальних процесах XVI – середини XVII ст. У дев'яти нарисах зроблено спробу накреслити основні підходи до інтерпретації значення селянства цього регіону як для формування соціально-економічної специфіки, поземельних відносин, етносоціальної структури, так і його впливу на процес українського націогенезису, державотворення, формування етнічної ідентичності української спільноти доби раннього нового часу.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів гуманітарних спеціальностей і всіх, хто цікавиться історією селянства, а також регіональним виміром українського націогенезису.

ISBN 966-353-028-6

ББК 63.3 (4Укр)45

© Івангородський К.В., 2006

З М І Є Т

Інтродукція (Селянство та етносоціогенез)	5
Селянство Полудневої Київщини XVI – першої половини XVII ст.: джерела та історіографія	23
Теоретично-методологічні підстави історичного дослідження етносоціальних процесів XVI – середини XVII ст. в Україні	36
Еволюція етносоціальної структури південних староств Київського воєводства	50
Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – середини XVII ст.	64
Селянська верства Південної Київщини в системі соціальних відносин	72
Формування селянської верстви південних староств Київського воєводства	82
Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст.	92
Поземельні відносини як етносоціальні трансформації в південних староствах Київського воєводства (до середини XVII ст.)	113
Селянський чинник у генезі українського козацтва	125
Післямова	138
Основна література	140

*Глибокошанованому вчителю,
професору **Анатолію Морозову**
з нагоди 60-річчя*

* * *

*«Скрізь на цілїм світі, державний органі-
заційний апарат осілих хліборобських націй
був сотворений не словесністю таких чи
інших здеклясованих інтелігентів, а кровю,
працею і розумом тих, що володіючи мечем
і плугом, володіли реальною матеріальною
силою серед своїх націй...»*

В'ячеслав Липинський

* * *

*«Народжуватися та сходити нація, за
великим рахунком, повинна на землі, на
грунті, на якому хліб і дерева ростуть...»*

Федір Достоевський

І Н П Р О Д У К Ц І Я

(Селянство та етносоціогенез)

П

опри величезну кількість концепцій і поглядів стосовно «феномену нації» в науковому дискурсі сучасності, проблема й досі залишається відкритою. Водночас, попри очевидну соціальну детермінованість процесів націогенезису (поза його інтелектуальним конструюванням та інтерпретуванням науковцями) селянством, під яким розуміють насамперед окрему соціальну категорію, його дійсні історична роль і антропологічний феномен у динаміці етносоціальних процесів досі залишаються terra incognita в системі загальногуманітарного знання. Складність аналізу проблеми пов'язана не лише з теоретичним базисом історичної етнології, але й зі станом дефініцій, які залучаються власне історичною наукою (селянство, суспільство, цивілізація тощо). Амбівалентністю позначена і методологічна основа сучасних історичних досліджень, і не лише в межах українського історіописання, а й світового, визначеного постмодерністами як «криза».

Усвідомлюючи панорамність і глибину цих та багатьох інших проблем, пов'язаних із вивченням етносоціогенезу людських спільнот, ми не ставили собі за мету їхню всебічну інтерпретацію. Завдання,

котре постало перед нами, полягало в спробі накреслення загального напрямку дослідження в межах історико-етнологічного дискурсу місця селянства в еволюції етносоціальних спільнот як основної субстанції об'єктивного, реального (підкреслюємо ще раз), а не теоретико-конструктивістського (інтелектуального, наукового, а отже, суб'єктивного) процесу етносоціогенезу. В такому ракурсі селянство виступає не лише як соціальна категорія, а передусім як явище цивілізаційне та етносоціальне. Аналіз же проблеми за, так би мовити, першого наближення змусив нас обмежити її вивчення незначними територіальними та хронологічними рамками (Південна Київщина в XVI – середині XVII ст.). Однак отримані результати можуть стати основою подальших студіювань цього питання у значно ширшому історичному континумі й продемонструвати куди ширші невидимі зв'язки та закономірності загальносвітового процесу становлення та розвитку людських спільнот.

Сьогодні планетарний феномен селянства досліджується зі значно виваженіших позицій, ніж це спостерігалось в часи власне інтелектуального конструювання націй (передусім це XIX – початок XX ст.). Дослідники певні того, що й власне функціонування селян, тобто сільське господарювання, має «грандіозне історичне значення», а згідно відомого китайського прислів'я, воно (тобто, сільське господарство) – стовбур, а все решта – гілки. Якісні зміни в процесі наукового вивчення селянства спостерігаються й у сучасній Україні. «Тепер, коли змінилося покоління дослідників вітчизняної історії, – відзначає у передмові до нещодавно виданої Інститутом історії України «Історії українського селянства» академік В. Смолій, – ми знову піднімаємо фундаментальну тему присутності у вітчизняній історії селянства..., завдяки чому висвітлення історії селянства позбувається фальшивої риторики»¹.

Цілком слушним видається й твердження А. Морозова, згідно якого, «світова практика свідчить, що в часи фундаментальних змін основних соціально-економічних підвалин суспільства завжди загострюється історико-прикладне значення дослідження схожих історичних періодів»². Не доводиться сумніватися, що на сучасному етапі Україна якраз переживає такий етап фундаментальних змін і звернення до історії селянства XVI – першої половини XVII ст. – періоду кардинальних соціально-економічних змін і трансформацій української етносоціальної спільноти, що мали справжні революційні наслідки, – на наш погляд, є і закономірним, і необхідним у контексті розвитку сучасного історіографічного процесу.

У світовому контексті наукового дискурсу також спостерігаються відчутні зрушення щодо історичної інтерпретації значення селянства. З'явився новий напрям студіювань цієї проблеми, заснований на переконанні його апологетів, що виокремлення селянства в окремий об'єкт історико-соціологічного дослідження суттєво розширить наші

уявлення про соціальну дійсність і спільні закономірності історичного процесу. Виходячи передусім із постулатів концепції А. Чайнова («Організація селянського господарства»), сьогодні цей напрям розвивають такі західні вчені, як Е. Вульф («Селяни»), А. Мандр («Кінець селянства»), Дж. Скотт («Моральна економіка селянства»), Т. Шанін («Визначаючи селянство») та ін. Підхід, репрезентований цими авторами, передбачає настільки значну історичну вагу селянства, що для її аналізу потрібне створення спеціальної окремої теоретичної науки – *селянознавства*, котре дозволить якнайкраще вивчити різноманітну селянську проблематику. Отже, вивчення селянства на сучасному етапі набуває нового дихання, що не може не свідчити про дійсну важливість цього соціо-цивілізаційного явища в історії.

Не видається шаблоном і позбавленим підстав визначення українського селянства «основою української нації» (В. Смолій). Селянство виступило основою етносоціогенезу й багатьох інших людських спільнот. Доречно нагадати, що власне етнологія (етнографія) виникла як наукова дисципліна для вивчення «традиційного селянства класових суспільств Європи»³. Певна тяглість цієї традиції в західноєвропейській науці спостерігається і на сучасному етапі, де економікою традиційного селянства займається така дисципліна, як економічна антропологія. Таким чином, не важко помітити, що, хоч і опосередковано, але селянство й етнологія досить тісно пов'язані, попри те, що «етнологічне» значення селянства залишається на рівні визнання за ним основного консерватора «традиційних елементів культури», тоді як у етносоціальному контексті (основного чинника націогенезу) його значення досі залишається нез'ясованим і непоцінованим належним чином. Безсумнівно це стосується й проблеми формування нації українців, а отже, місця і значення в цьому процесі українського селянства. А те, що воно дійсно величезне, безперечно, оскільки це, як вдало підкреслив В. Масненко, «впливає з самого характеру українського етносу, який сформувався саме як аграрний, тобто землеробство для українців було не тільки господарським чинником, а й етнотворчим»⁴. І навіть у сьогоднішніх реаліях селянство залишається чи не основним носієм ідентичності української нації, про що свідчать і спеціальні соціологічні обстеження⁵.

Етносоціальна стабільність селянства (і не лише українського) пояснюється, на наш погляд, не стільки соціальною масивністю (скажімо в XVI – XVII ст. 90 % населення планети були селянами) цієї категорії населення, як її цивілізаційною сутністю. Цей напрям виводить нас на рівень визначення феномену явища селянства. Не вдаючись до теоретичного дискутування з приводу семантики терміну «цивілізація», відзначимо, що далеко не позбавлений раціоналізму підхід, згідно якого загальноісторичний розвиток людської цивілізації пройшов первісний, аграрний (селянський), індустріальний і постіндустріальний (модерний) етапи. І якщо поглянути на весь новий

час, як на тривалу взаємодію індустріальної та селянської (якщо можна так сказати) цивілізацій, то слід погодитись із А. Гордоном, що перемога індустріальної цивілізації не є остаточною і потреба виживання ще примусить людство ретельно поглянути на ті принципи свого співіснування з природним середовищем, які впродовж багатьох століть виробляло селянство⁶. Якщо ж визначити за вищенаведеними етапами цивілізаційного розвитку людства домінуючу трудову діяльність, то вона також матиме чотири типи: збирання, землеробство, виробництво, творчість. На кожному з цивілізаційних етапів завжди і одночасно присутні ці чотири форми, однак лише одна з них домінує по чергову. Тому відкидати можливість переходу до повторного домінування в межах цивілізації саме сільськогосподарського виробництва не можна.

З погляду цивілізаційного розвитку людства поява селянства взагалі мала визначальне значення. Так, відомий французький мислитель Ж. Кондорсе вважав перехід до землеробства найбільш прогресивним кроком в історії людства. Крім набуття спокійнішої, на думку вченого, праці, прогрес відбувся в галузі ремісництва, люди набувають пізнання в мистецтві вирощування домашніх тварин, вчать їх розводити, до того ж навіть стосунки в родині стають «приємнішими» та «інтимнішими»⁷. У свою чергу відомий англійський вчений Дж. Бернал з цього приводу відзначав: «Землеробство привело до істотно нових взаємин між людиною та природою. Людина перестала вести паразитуючий спосіб життя за рахунок рослин і тварин з того моменту, як змогла виростити на невеликому клаптику землі стільки ж продуктів харчування, скільки могла здобути за допомоги полювання чи збирання на широкій території. Перехід до землеробства, – продовжує дослідник, – призвів до нового типу суспільства, якісно відмінного від попереднього»⁸. І хоча сьогодні поширеним є визначення цього процесу як «неолітична революція», більш правильним все ж таки є її початкове звучання, запропоноване В. Чайлдом, як «агрокультурна революція»⁹.

Власне кажучи саме від цього і можна починати говорити про початок того явища, котре прийнято іменувати «людською цивілізацією». Незважаючи на те, що неолітична революція тривала, згідно підрахунків учених, близько 3 тисяч років і перехід до землеробства відбувався набагато повільніше, ніж згодом до машинної техніки, все ж таки саме із землеробством пов'язане виникнення таких явищ, як держави, міста, писемність, що і сьогодні вважаються необхідними ознаками цивілізації. Крім цього, перехід людства до селянської (аграрної) цивілізації зумовив і визначив домінуючий тип економіки (аграрний), спричинив появу соціальної стратифікації, а отже, формування соціальної ієрархії та структури влади. Селянство створило й матеріальну базу для інтелектуального розвитку верхніх (аристократичних) щаблів соціальної структури. На жаль, зворотний вплив цього процесу

мав для селянства і негативне значення, оскільки тривалий час «освічені» кола ставилися до селянства зневажливо і вороже.

Скажімо, досить красномовно така опозиція виявилася вже в ранньому європейському середньовіччі, де існували дві оцінки селянства, його праці, його місця у системі суспільних відносин. Перша (з боку феодалної аристократії) оцінка – негативна: селяни заслуговують презирства як нижчі істоти, котрі стоять поза суспільством, вони є об'єктом експлуатації – і тільки. Інша оцінка пов'язана, навпаки, з усвідомленням важливості існування селянства для загального добра – це погляд церкви. На думку А. Гуревича, це було пов'язано з тим, що феодал був зацікавлений у збільшенні кількості робочих днів для селян на панщині, церква ж вартувала час релігійних свят, коли не можна працювати і караються порушники цих табу¹⁰. Крім цього, саме з часів середньовіччя спостерігається і процес стереотипізації селянства інтелектуальними верствами, сприйняття його в статусі певного безособового типу, позбавленого індивідуальних рис.

Підтвердженням того, що селянство являє собою в історичному контексті саме цивілізаційний феномен є яскраво виражена в ньому дихотомія взаємозалежності людини та природи. Адже, «для селянина земля, праця на землі й він сам невіддільні»¹¹. Варто пригадати, що в латині слова «*homo*» і «*humus*» («людина» і «земля») є спільно-кореневими і покликані нагадувати про невіддільність одного від іншого. У свою чергу С. Нікольський також переконує, що землеробство, на відміну від багатьох інших форм діяльності, розвивається не лише в соціальному, але й у природно-біологічному контексті, оскільки вільне землеробство селянства створює можливість максимально повного розвитку конкретної людини як природної істоти. У такому статусі він не лише безпосередньо породжує окремі елементи природного процесу, але й сам органічно включається до нього, підкоряється йому, починає жити за його логікою¹². Якщо ж земля є «подовжене тіло» селянина (К. Маркс), то він сам у відомому сенсі є продовженням землі, частиною геобіоценозу, а його земля, результат його праці – продовженням його особистості.

Як стверджує А. Шипілов, земля і селянин співвідносяться не як об'єкт із суб'єктом, а як суб'єкт із предикатом: якщо селянин – суб'єкт, то земля – його предикат і навпаки. Тому власність селянина на землю є фактично власністю на самого себе, на свою працю, вкладену в землю. Звідси можна починати й ідентифікацію того поняття, котрим є селянин – той, хто працює на власній землі. Причому праця і власність для селянина тотожні, праця не відрізняється від життя, а життя – від роботи: праця є спосіб життя, а життя є сукупністю трудових процесів. Праця на землі є видовою ознакою селянина, праця для нього і причина, і наслідок, і мета, і спосіб життя. Про організацію своєї праці селянин думає не більше, ніж про організацію власного дихання: це не можна планувати, нормувати, прискорювати,

інтенсифікувати тощо, цього не можна ні почати ні завершити – це постійно, необхідно та неминуче. Селянин не думає про те, як прискорити свою трудову діяльність, щоб отримати можливість зайнятися чимось ще, адже для селянина звільнитися від праці – означає звільнитися від життя¹³.

Ставлення до праці селян в різні часи було різним і навіть сьогодні існує чимало версій з цього приводу. Стосовно періоду середньовіччя це також є певною проблемою, оскільки прямих вказівок джерела не містять. Однак можна з упевненістю стверджувати, що і на цьому етапі землеробська праця не вважалася принизливою, принаймні в середовищі самих селян. Так, скажімо, фрагменти, зафіксовані в тогочасному трудовому фольклорі, свідчать не про зневагу до важкої долі селянина, а про необхідність і корисність селянської праці, що відобразилося навіть у певній поетизації праці селянина (так звані трудові пісні).

Та обставина, що селянство є феноменом, який виходить далеко за межі соціальної обумовленості, не є таємницею для дослідників. У контексті етносоціального спрямування розглядав селянство, скажімо, вже О. Шпенглер: «У всіх високих культурах, – пише він, – є селянство, котре є *расою взагалі й до певної міри природою* (курсив наш. – К. І.), і суспільство, що прагне, як група класів або станів, того, щоб бути “у формі”. Однак, – стверджує німецький мислитель, – саме історія цих класів і станів і становить собою *всесвітню історію* у найвищій її можливості [, і] лише під цим кутом зору селянство здається неісторичним»¹⁴. На наш погляд, можна навіть говорити про певну «асоціальність» селянства, з огляду на його аддитивність (безсистемність). Остання обставина зумовлена автономністю кожного окремого селянського двору, родини (тому село може складатися і з одного двору, і з тисячі дворів). Фактично селянський, сільський соціум – це сукупність локалізованих мікрокосмів і, якщо один із них накладається на інший, це ще не означає, що вони створюють системну цілісність; селянський світ – це одновимірне поле транслокальної безперервності, «просте складання одноіменних величин». Це і є аддитивність, тобто додаваність, складеність, де ціле тотожне сумі частин – інакше кажучи, немає ні цілого, ні частин¹⁵.

Водночас це головна причина того, що селянський соціум завжди знаходиться у підвладному становищі стосовно міста. Тому селянин не може бути суб'єктом політичної влади, а лише її об'єктом: одне село не може керувати іншим селом (селами) і не стільки через брак можливості, скільки через відсутність необхідності. В цьому контексті на особливу увагу заслуговує філософська концепція суспільного розвитку людства, запропонована видатним німецьким вченим Г. Гегелем. Зокрема в «Йенських лекціях» (1805 – 1806 рр.), присвячених розробці структури суспільства, Гегель пропонував виходити з «конкретної праці» селян до вищих сходинок абстракції – міщан і далі, до вищої верстви. Це пов'язано з гегелівською концепцією

феноменології духу як діалектичного процесу самостворення та знаходження себе самого у створеному. Дух як результат діалектичного процесу може бути розвинений лише на шляху знизу догори. Стани являють собою певний поділ праці об'єктивного духу і єсходінками, пройшовши які, дух повертається до себе. Тому гегелівське викладення концепції суспільства починається від селянства як тієї суспільної частини, що перебуває найближче до природного стану¹⁶, а отже, найменше пов'язане із соціальним конструюванням реальності.

Це не означає, що селянство цілком позасоціальний феномен, але й інтерпретація його цілком у соціологічних категоріях не об'єктивна. З огляду на це, досить перспективним видається підхід до визначення сутності епохи, котру прийнято іменувати «феодалізмом», не «з гори» (від феодалів), а «з низу» (від селянства). Мова йде про концепцію так званої «селянської економіки» Д. Торнера. Виступаючи окремою соціальною категорією, селянська економіка є визначальною не лише в межах «феодалізму», але й коли говорять про господарство «натуральне», «східне» тощо. Попри популярність терміну «феодалізм», це явище мало місце лише на обмеженому просторі Західної Європи впродовж лише кількох століть. Натомість, як стверджує Д. Торнер, селянські економіки існували задовго до феодалізму, разом із ним і після нього, і навіть у сучасному світі¹⁷. Тому «середньовічний феодалізм» має швидше за все інтерпретуватися як втілення однієї зі специфічних форм селянської економіки.

Доцільність такого напряму підтверджують і спостереження відомого радянського медієвіста А. Гуревича, що трактував це явище як парадокс. На думку останнього, «простий люд, і передусім, селянство, пригнічене, безправне, зневажене та проігнороване панівним класом (феодалів. – *К. І.*), разом із тим, всупереч як власним уявленням, так і уявленням решти суспільства, у певному смислі домінувало в духовному житті середньовіччя. Справді, – продовжує дослідник, – ставлення до природи, що характеризувалося безпосереднім включенням до неї людини, відсутність дистанції між ним і природним середовищем, дистанції, котра буде чітко усвідомлена лише в місті; циклічне сприйняття часу, підкореного природним ритмам; ідея суцільної аналогії всесвіту-макрокосму і людини-мікрокосму – чи не були ці істотні риси світосприйняття в період середньовіччя величезною мірою зумовлені аграрним характером суспільства?». Більше того А. Гуревич стверджує, що на цьому етапі «сільське життя, з його неквапливістю та періодичною зміною виробничих сезонів, що вічно поверталися, було головним регулятором соціального ритму суспільства»¹⁸.

З іншого боку, ця регуляторна функція селянства значною мірою пояснює і негативне ставлення останнього до нововведень у якій би формі вони до нього не приходили. Це пов'язано з тим, що в

традиційному аграрному суспільстві стали ціннісні орієнтації спрямовані на підтримання форм життєдіяльності, що вже склалися. Тому експерименти не для селянства, адже, як відзначав ще Г. Гегель, селянин «пахав, сіяв, але успіх залежить лише від Бога, від часу, і він лише довірливо чекає, що само собою дозріє те, що він посіяв»¹⁹. Трансформації в селянській економіці йдуть повільно і лише з волі самого селянина, якщо він вважає їх потрібними. Тому хліборобський універсальний етос може відтворювати себе, оскільки відмовляється від довільних, не перевічених практикою форм і засобів взаємодії з природою.

Відомою є упередженість селян до зовнішніх за походженням різноманітних норм і технологічних стандартів сільськогосподарського виробництва. Однак причиною цього є не техніко-технологічне ретроградство, як переконують деякі дослідники. Така пересторога щодо новацій є своєрідним виявом інстинкту хліборобського самозбереження і самовідтворення. Хліборобство може гарантувати свою стабільність лише за умови жорсткого дотримання власних нормативних і технічних стандартів²⁰. Неквапливість інноваційного процесу зумовлена тим, що головним для селянина було не підірвати, у випадку неуспіху, життєздатність власного господарства; отже, найважливішим принципом селянства є «безпе́чність існування – передусім».

З іншого боку, обережне (а зовсім не боягузливе, як дехто намагається подавати суть справи) ставлення селян до інновацій зумовлене не тільки їхнім консерватизмом, а діалектичною необхідністю дотримання такої парадигми життєдіяльності. Адже хочемо ми (або селяни) того чи ні, а господарювання на землі, на чому наголошує зокрема А. Морозов, «як ніяка інша галузь виробничої діяльності людини (незалежно від соціального впливу та сприйняття її теоретиками або практиками. – *К. І.*), надзвичайно чутлива до найменших, інколи майже невлених, не зафіксованих найдосконалішими макроекономічними моделями специфічних особливостей: природо-кліматичних, територіальних, демографічних, транспортних, нарешті, навіть побутово-звичаєвих»²¹.

Ще одним важливим компонентом функціонування аграрного суспільства слід визнати дихотомію взаємопов'язаності селянства з провідними верствами, як правило, аристократією. Досить слухати з цього приводу відзначав свого часу видатний український історик і соціолог В. Липинський: «...клас хліборобський обіймає всіх, що продукують хліб – поміщиків, селян, сільських робітників...»²². Тому, як стверджує сучасний англійський історик Дж. Скотт, «єдиним виправданням економічної нерівності є сумлінність багатих, використання багатства у спільних інтересах; заможні мусять виправдовувати своє становище, виконуючи свій обов'язок перед селянством»²³. Однак це далеко не завжди так у контексті історичної еволюції взаємин селянства і аристократії.

Певною мірою це зумовлено тим явищем, що згадувалося вже вище – позаособовістю, стереотипністю сприйняття селянства «освіченою» аристократією, попри первинність цієї «мовчазної маси історії» в етносоціальних процесах. Справедливо, хоч і дещо емоційно, трактує цей факт О. Шпенглер: «Селянство всередині кожної культури, – каже він, – це елемент природи і зростання, а значить, безособове вираження, знать же і духовенство – результат вищої муштри та освіти, а значить, виявляються виразом цілковито особистої культури, що виключає самою висотою своєї форми не тільки варварів, але й всі інші стани як залишок, який, коли його розгляне знать, виявляється “народом”, а коли духовенство – миряни»²⁴. Хоча варто наголосити на тому, що безособовість селянства походить не стільки від погляду вищих верств суспільства, скільки від власного сприйняття. Історично селянство існувало у вигляді колективної організації – родової або общинної, тому фактично не визнавало ні особистість, ні необхідності індивідуального самовираження, тому індивід підкорявся спільноті, оскільки самотужки шансів вижити було значно менше.

Слід думати, що таке самосприйняття селянства походить від первісних часів і є наслідком трансформацій, зумовлених аграрною революцією. Якщо до того в мобільних кочових спільнотах у кожного індивіда було власне місце і він самостійно переміщувався і забезпечував свій соціальний статус, то в уже осілого селянина всі дії зумовлювалися групою співпоселенців. Сільська родина стає самодостатньою групою, котра сама себе забезпечує і власне формується як група (колектив), на якій зосереджуються територіальні та професійні зв'язки²⁵. Індивід-родич у такій структурі розглядається лише як представник родини (колективу), в якій він існує й яку зобов'язаний зберегти, продовжити та увічнити.

Такою специфікою самосприйняття селянства пояснюється знову ж таки не його асоціальність, а цивілізаційна сутність як явища. Доречним буде пригадати у цьому контексті проблему так званої «професійної» прив'язки селянства, тобто, чим власне як соціальна верства (клас) займається ця частина суспільства? Вважається, що селянський двір як базова господарська основа об'єднує родину, ділянку землі та прикладену до неї працю. Однак ця праця не обов'язково має бути пов'язана суто з рільництвом, а також може бути детермінована, скажімо, тваринництвом, ремісництвом, промислами. Теж саме можна сказати про спільноти кочовиків, господарська діяльність яких також далеко не обмежується відгінним скотарством, а натомість доповнюється землеробством, торгівлею тощо. Проте ні соціологія, ні історія не знають такого стану (верстви, прошарку, класу) як кочовики, оскільки – це суто цивілізаційний феномен. За такою ж схемою цивілізаційним явищем нами визначається і власне селянство, котре, внаслідок своєї осілості, так чи інакше вплітається до соціальної структури спільнот людей (наприклад, держав), тому набуває

накиненого ззовні соціального статусу, який власне цілком неважливий для селянства, що виявляється в індіферентному ставленні до політики, історії, соціальних ролей та інших факторів, які визначають соціальну дійсність соціуму.

Селянське заняття сільським господарством включає встановлене традицією специфічне поєднання обов'язків за відносно низького рівня спеціалізації. Іншими словами, у селянській виробничій сфері «спресовані» різноманітні професії. Водночас «професійна освіта» селянина відбувається винятково в межах колективу (родини). Як слушно відзначає з цього приводу Т. Шанін, серед факторів селянського виробництва центральне місце посідають земля та сімейна праця – вони своєрідний «патент» на заняття цим видом діяльності та спосіб визначення місцевого статусу родини²⁶. Фундаментальною інтенцією селянського соціуму є прагнення вийти зі становища «опонента», втратити цю зовнішню визначеність (стан суспільства, до того ж ще й нижчий). Фактично зовні селянство – це стан, основною рисою якого є прагнення не бути станом, тобто соціальною групою в ієрархічній структурі панування-підкорення, а виступати просто вільними землеробами, а землероб – це ще не селянин у соціологічному контексті, адже ті ж кочовики або ж міщани можуть займатися цим видом діяльності.

Селянське життя – це життя логічно взяте у максимальній чистоті, життя очищене від усього йому позапритаманного. Життя селянина – і причина, і результат самого себе. Селянином не стають, а народжуються і «селянське знання», як і «знання селянського», не викладається в школах і вузах, воно невилонюється з життя і всотується безпосередньо. Якщо ж селянин вчиться не-селянському, освіта стає тотожною розселенню. Замість вільного цілепокладання на полі можливостей, що розкинене перед індивідом, селянину дана лише причинність, яка підпирає його ззаду, і для якої він сам лише засіб, стільникова чарунка, що наповнюється густою субстанцією життя.

Селянин – це людина, котра виживає; проживання життя є його основна задача, і якщо селянство – спосіб життя, то життя формує всі специфічні особливості селянства²⁷. Однією з таких особливостей слід визнати «позаісторичність» селянства, що зумовлена не в останню чергу майже цілковитою відсутністю у нього історичної свідомості²⁸. Дослідники неодноразово відзначали, що селянство керується не штучно-лінійним, а природно-циклічним часом. Тому сільський час не історичний у власному розумінні цього слова. Він не сутнісний, а буттєвий, не кількісний, а якісний, його не рахують – ним живуть. Тому селянин для себе перебуває поза історією, а його історична свідомість має позаселянську визначеність, оскільки це історія дотиків з не-селянами, тому якщо селянин знає історію, це – історія не-селян. Ця феноменологія селянства досить опукло інтерпретована Г. Гегелем:

«Селянська верства є позбавленою індивідуальністю довірою, котра має свою індивідуальність у безсвідомому індивіді, в землі. Як працюючий, він (селянин) не є працюючим в абстрактній формі, а піклується про більшу частину або про цілокупність своїх потреб»²⁹.

У свою чергу соціальний індиферентизм селянства також зумовив, описуване вище, явище «неуваги» до нього з боку «освічених» верств суспільства і в першу чергу тому, що селянство ніколи не прагне такої уваги. Це зумовило тривале домінування погляду на селянство, як на лише допоміжний суспільний матеріал. Ще О. Шпенглер намагався проаналізувати такий стан речей, дійшовши висновку щодо протилежності закоріненого в землю селянства та штучно утвореної міської цивілізації, в якій практичний інтелект витісняє палку і благородну духовність, коли атеїзм витісняє релігію, а гроші стають універсальною цінністю, позбавлену життєвого зв'язку з родючістю землі, талантом і працелюбністю. Міська цивілізація, на думку О. Шпенглера, є масою неорганізованою, плинною, породжує різні химери, зокрема демократію. Селянин не є демократом, тому міська свідомість ним зневажає. Однак після зникнення старих верств суспільства, таких як дворянство і духовенство, селянин залишається єдиною органічною істотою, єдиним збереженням реліктом культури³⁰.

Проте не варто думати, що історія традиційного села є просто «нерухома історія» (Е. Леруа-Ладюрі). Це, на думку А. Гордона, безсумнівно був рух, який ми поки що не можемо концептуалізувати, оскільки проектуємо на селянство закономірності індустріального суспільства³¹, завдяки яким ми маємо змогу взагалі вести мову про історичне дослідження селянства, про селянський соціум і його культуру, феномен села як особливого соціокультурного континууму з власними структурно-логічними характеристиками. Слід визнати, що, попри домінування суб'єктивного погляду «міської цивілізації» на селянство, в історичній перспективі антагонізму села та міста, вони як плюс і мінус або як ін і ян взаємозалежні одне від одного в соціальній структурі повсякденності. На відміну від міщанина, селянин не стільки вивчає, скільки відчуває реальність, він діє, а не рефлексує.

Внаслідок цього важко досліджувати етносоціальний і антропологічний феномен селянства, цієї «мовчазної більшості історії», передусім доби середньовіччя та нового часу. Історик майже не має даних, які дозволили б йому, бодай приблизно, познайомитися з ментальними аспектами життя селянства цієї епохи, з його самосвідомістю, самооцінкою праці та соціального значення, етнічною ідентичністю тощо. В ті часи «існування селянства, простого люду мовчки припускається джерелами, але прямо про нього майже не говорять»³². Водночас неприсутність цієї інформації в джерелах зовсім не заперечує наявність цих ідеологем у тогочасному селянському конгломераті. Особливу евристичну цікавість становить зокрема ідея свободи, репрезентована селянами середньовіччя та нового часу, в

тому числі й українського, на що звертає увагу, скажімо, О. Гуржій³³. Безсумнівно важливе етносоціальне значення мав героїчний епос, поширений і в середовищі селянства, що мало неабиякий вплив на пласту традиційної культури (можна пригадати, наприклад, народну картину «Козак Мамай», яка перегукується із напівлегендарними українськими думами).

Для етнічних процесів, описана вище «нерухомість» селянства, має якнайістотніше значення, оскільки виступає для конкретного етносу основним засобом стабілізації етнічності, котра за бурхливих етносоціальних процесів (наприклад, націогенезису) не розпоршується в горнілі тектонічних зсувів (революції, війни, міграції, асиміляції, депортації тощо) на рівні спільноти, і звернення до якої творчо мислячої інтелігенції дає той матеріал, на якому конструюються уявлення про відповідні етнос і націю. І навряд чи можна погодитись із концепціями постмодерністів, які, виходячи винятково з фактору «свідомого інтелектуального конструювання» націй, стверджують про нібито неонтологічність етнічної реальності людського буття. Тому селянство – ключ до розуміння феномену нації, а вивчення історії селянства, зокрема українського, є важливою складовою історії всієї нації, а основою української нації, нагадаємо ще раз, є, як стверджує В. Смолій, саме українське селянство³⁴.

І якщо хворіє селянство та землеробство, як переконує С. Нікольський, значить хворіє весь суспільний організм, у тому числі й нація³⁵. На жаль, в українській історії селянство хворіло неодноразово, але водночас саме завдяки йому в історичній дійсності й до нині існує українська нація. Не доводиться сумніватися, що в українському етносоціогенезі значну та унікальну роль на різних етапах відіграли й еліти, як не доводиться сумніватися, що вони таки досить часто втрачали й власну етносоціальну ідентичність. Однак, як стверджує Я. Ісаєвич, «ще більшою мірою правда те, що гарантом збереження етносу, а отже, й створення на його ґрунті нації було селянство. Саме воно століттями зберігало мову і національну своєрідність побуту на всій території країни». Причому «роль селянства як охоронця національних засад завершується (або навіть уже завершилася) лише зараз у зв'язку із загальним майже для всього світу «розселянням», об'єктивним процесом відриву модерних культур від традиційно-патріархальних засад»³⁶.

Яскравим прикладом усвідомлення важливості для етносоціогенезу ролі селянства в цьому процесі може бути німецьке націєбудівництво. Крім того, що німецький філософський романтизм, власне кажучи, поклав основу для розвитку етнології, чимало ідеологів німецького національного руху вбачали саме в селянстві реальну основу для конструювання ідеї нації німців. Так, ще Г. Гегель стверджував, що «саме стан і становий дух [селянства] здійснює своє утворення від примітивної довіри та праці до знання абсолютного духу

про самого себе. Спочатку він є життям народу взагалі». Утворивши свою свідомість цей народний (а фактично селянський) дух, стає «істинним духом у собі» й «у кожному стані у нього своя певна праця, знання про своє наявне буття»³⁷. Особливо помітного звучання роль селянства в німецькому націогенезисі набула в межах так званої Volk-ідеології, основним фундатором якої був професор Мюнхенського університету В. Ріль («Земля і Люди»). І як стверджує Дж. Моссе, Ріль з великою надією спостерігав, «як німці почали відчувати, наскільки селянство важливе для нації»³⁸. Свого апогею це відчуття досягло в ідеології нацизму середини ХХ ст. Досить промовистим у цьому контексті слід визнати одне із програмних положень А. Гітлера під час виборчої кампанії 1932 р. у Німеччині, яке стверджувало: «Врятування селянської верстви означає врятування німецької нації (?)»³⁹.

Українська політична ідеологія менше приділяла уваги селянському чиннику націогенези, проте не можна сказати, що не приділяла зовсім. Так, відомий український вчений і політичний діяч В. Липинський відводив у своїй політичній доктрині української нації вагоме місце селянству, вважаючи лише його здатним зберегти в єдності національний дух, свідомість, мову, культуру. Тому саме сільське середовище як соціальна форма збереженої реліктової, неповторної унікальності національної культури, в проекції на вирішення проблеми національної ідентичності було особливо важливим для В. Липинського⁴⁰.

З цього приводу він висловлювався так: «Волхви, жерці, знахарі, астрологи, магіки, ворожбити, кудесники і т. п. матеріально непродукуюча інтелігенція примітивних націй могла дійсно правити націями, водити їх на війни і походи тільки доти, доки ці нації, кочуючи, не сіяли та не жали і вірили, що боротись з природою та з іншими людьми можна перш за все заклинаннями та доступним лише ученим інтелігентам умінням здобути собі допомогу різних надприродних сил... І правління цієї тодішньої інтелігенції тривало лише доти, доки не появився перший плуг, перша найпримітивніша фабрика зброї і розігнав і не розтросив підюджени своїми маґами, але не добре озброєні, не зв'язані з землею та не зорганізовані своєю хліборобською працею на землі, різні кочові або напів-кочові народи. З того часу, коли ці народи самі перейшли до осілого хліборобського життя, волхви, жерці, маґи, заклинателі перестали правити ними, а замість того стали вони виконувати єдино їм належну і доступну роллю: морального і духовного проводу тодішніх примітивних, але вже осілих, хліборобських націй»⁴¹. А в листі до професора Яворського Липинський відзначав: «Нація і земля в поняттю хлібороба – це синоніми»⁴². З огляду ж на те, що завдяки працелюбності, хліборобській вдачі, незважаючи на майже постійні несприятливі соціально-політичні умови, селянство України досягло вельми значних результатів у цивілізаційному поступі нашої спільноти, на думку А. Морозова, це взагалі є «нашою національною гордістю»⁴³.

У контексті нашого дослідження потрібно відзначити, що роль і значення селянства власне в українському етносоціогенезі періоду пізнього середньовіччя та раннього нового часу, котрі обіймають XVI – першу половину XVII ст., також малоз’ясовані, а отже, потребують глибшої інтерпретації. Хоча такий стан справ не новий для історіографії цієї епохи і не лише в межах української спільноти. З цього приводу досить влучно висловлюється, згадуваний неодноразово, відомий медієвіст А. Гуревич: «Якщо проблеми формування народностей тією мірою, якою воно відбувалося в досліджуваний період (епоха середньовіччя. – К. І.), в цілому досліджені досить мало, то питання про роль, яку відіграло в цьому процесі селянство, і про його “етнічну свідомість”, по суті, навіть і не поставлене», а тому, переконаний історик, «доводиться обмежуватися небагатьма міркуваннями»⁴⁴.

Крім соціальної стабільності, про яку мова йшла вище, важливе значення селянства в етносоціогенезі конкретних спільнот пов’язане і зі збереженням традиційної культури в широкому смислі цього поняття, виступаючи, так би мовити, основним банком даних на різних етапах історичного розвитку етносоціальної спільноти (народності, нації). Ось як із цього приводу висловлювався О. Шпенглер: «Селянський стан служить великому життю не лише даючи йому харчування, що здобує ним із землі, але також і своєю власною кров’ю, котра на протязі століть струменить із сіл у вищі стани, набуває там їхню форму та підтримує їхнє життя (як тут не пригадати красномовний приклад останнього українського гетьмана К. Розумовського. – К. І.)»⁴⁵. Селянство формується на початку культури і залишається до її кінця, хоча весь час залишається непоміченим. Селянство становить історичне тло будь-якої культури, яке в міру розвитку міста постійно розмивається, але до кінця культури повністю не щезає⁴⁶.

Важливе значення для етносоціогенезу становить і екстраінтенціональність селянства, тобто його спрямованість назовні, озовнішнення. Селянин і працює, і відпочиває, як правило, поза двором, прагнучи жити «на людях», відчуваючи постійний дефіцит у спілкуванні та контактах. У нього не виникає бажання усамітнитися для саморефлексії, проте будь-яка дія детермінована зовнішнім її сприйняттям (тому серед селян особливої ваги має значення те, «що скажуть люди?»). Відповідно й безпосередньо «селянська культура» спрямована назовні. При цьому вона цілком аддитивна, універсальна, а отже, не допускає індивідуалізму. Селянський соціум не знає поділу на офіційне та особисте: в общині суспільне виглядає як приватне, а приватне максимально осуспільнене. Тому й селянська культура становить собою агломерат безкінечної множини різноманітних локальних варіантів, які по суті є одним і тим самим. Оскільки селянська культура не знає універсалій, постільки в ній немає унікумів; тут немає двох однакових речей, тому кожна річ тотожна решті. Одна вишиванка, казка чи вечорниця не може бути ні краще, ні гірше іншої,

оскільки немає еталону, зразка. Культура для селянина – інструмент, покликаний забезпечити життя/виживання. Тут культурний артефакт існує не у собі та для себе, а в іншому та для іншого: «культури заради культури» село не знає, життя для культури можливе лише в місті⁴⁷. Водночас ця відкритість селянської культури дозволяє легко її розкодувати носіям етнічної ідентичності на різних етапах історичного буття етносоціальної спільноти.

Відповідно й традиційність селянства має неабияке значення для збереження стабільності етнічної ідентичності впродовж тривалого проміжку часу. Причому, як ми бачили вище, це не якась феноменальна здатність селянства плекати традиції, а звичайна соціальна необхідність виживання, за умов якої дотримання традицій виступає основним регулятором взаємин у соціумі. Стабільність у патріархальному селі досягається зведенням до мінімуму виробничого ризику, на чому базується лінія поведінки індивідуального двору та колективу в цілому. В такому контексті найважливішою якраз і є роль традицій, що виступають як сформований на основі досвіду ресурс, успадкований від попередніх поколінь і покликаний допомогти селянам вижити у випадку певних катаклізмів. Міцна прив'язаність селянства до традиції, що знаходила свій завершений вираз в установці на старину й у ворожості чи недовірі до будь-якої новизни, консерватизм усього життя, починаючи від способів господарювання і форм поселення та закінчуючи навичками думки, пануванням стереотипів у культурі, «чи не пов'язані, – запитує слушно А. Гуревич, – ці корінні ознаки суспільної свідомості тієї епохи (середньовіччя. – К. І.) із домінуванням селянства у феодальній структурі?»⁴⁸. В цілому ж, завдяки традиційності селянства, можна власне і етнічна традиційність конкретної спільноти, котру іменують етносом, і на основі якої формуються племена, народності та нації.

Отже, цивілізаційний феномен селянства як явища етносоціального є дійсною основою процесів формування зокрема націй, в тому числі й української. Глибинні соціальні засади цієї частини суспільства фактично мимоволі, несвідомо та неартикульовано зумовлюють базис, на якому спрямованість етносоціальних процесів набуває завершеного, не позбавленого онтологічності та сенсу вигляду. Тому давно настав час відкинути сприйняття гуманітарною парадигмою пізнання стереотипу щодо селянства як рудиментарного, архаїчного, дикого чи анархічного явища в соціальному поступі людства. Селянство, і передусім в історичному континуумі, є явищем самодостатнім, сталим, навіть фундаментальним, з огляду на його вплив у процесі конституювання етнічності та етносоціальних організмів. Тому і нам настав час усвідомити те значення, яке мало українське селянство в процесі націогенезису українців.

* * *

Як уже відзначалося вище, ми не прагнули цим дослідженням всебічно реконструювати процес українського етносоціо- та націогенезису, а намагалися проаналізувати лише один із аспектів – вплив «селянського чинника» на його динаміку та спрямованість у XVI – першій половині XVII ст. у межах поки що маловивченого (однак, безсумнівно, важливого в етносоціальних трансформаціях українців) регіону тієї доби – південних староств Київського воеводства. Поставлене завдання зумовило й логіку побудови пропонованого нами дослідження. Воно не є класичним монографічним студіюванням проблеми, з чітким поділом на розділи та підрозділи. З іншого боку, це дозволило нам уникнути певної диспропорційності, пов'язаної з тими аспектами теми, котрі майже не висвітлені в тогочасних джерелах. Тому книга складається з інтродукції (вступу), присвяченого з'ясуванню місця та ролі селянства як цивілізаційного явища в етносоціогенезі, дев'яти нарисів, які висвітлюють різні аспекти історичного розвитку, впливу на динаміку етносоціальних процесів безпосередньо селянства Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст., та післямови. Така структура пояснюється насамперед намаганням підсумувати попередній доробок автора у цій площині й передбачає подальші наукові пошуки в цьому напрямі. Водночас складність проблеми потребує більш ширшого її обговорення, тому автор завчасно вдячний за всі критичні зауваження, що безсумнівно з'являться, з огляду на значну кількість дискусійних моментів, притаманних цій сфері наукового пізнання, і яких ми намагалися не уникати, але при цьому підходити до них досить обережно.

Приємно відзначити, що це видання є закономірним результатом наукових пошуків, виконаних у межах зацікавлень Наукового товариства істориків-аграрників, держбюджетної теми «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства», над якою працює Науково-дослідний інститут селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, а також органічно пов'язане з темою «Питання історії Середнього Подніпров'я в контексті історії України», над якою працює кафедра історії України цього ж університету. Автор глибоко переконаний, що подальші дослідження як запропонованих, так і інших аспектів історії українського селянства сприятимуть як подоланню несправедливих стереотипів стосовно цього явища, так і зменшенню білих плям у інтерпретації його дійсно вагомого історичного значення.

Примітки

¹ *Смолій В.А.* Передмова // Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / За ред. В. Смолія. – Т. 1. – К., 2006. – С. 5.

² *Морозов А.Г.* Село і гроші. – Черкаси, 1993. – С. 6.

³ Дет. про це: *Семенов Ю.И.* Предмет этнографии (этнологии) и основные составляющие ее научные дисциплины // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 2.

⁴ *Масненко В.В.* Історична пам'ять і сучасне державотворення – погляд із Черкащини. – Черкаси, 2001. – С. 112.

⁵ Див. зокр.: *Масненко В.В., Сиволап М.П.* Релігійно-конфесійна ідентичність жителів сільських районів Чернігівщини (за даними соціологічних опитувань 2001 р.) // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.

⁶ Современные концепции аграрного развития (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 19.

⁷ *Кондорсе Ж.А.* Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – М., 1936. – С. 24.

⁸ *Бернал Дж.* Наука в истории общества. – М., 1956. – С. 60.

⁹ *Childe V.G.* Man Makes Himself. – London, 1937. – P. 138.

¹⁰ *Гуревич А.Я.* Избранные труды: В 4 т. – СПб., 1999. – Т. 1 – 2. – С. 285.

¹¹ *Данилова Л.В.* Природное и социальное в крестьянском хозяйстве // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. – М., 1997. – С. 22.

¹² *Никольский С.А.* Земледелие и крестьянство как природно-исторические явления // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С. 14.

¹³ *Шпилов А.В.* Иное города. Крестьянский мир // Человек. – 2006. – № 2. – Електронна версія: <http://courier.com.ru>.

¹⁴ *Шпенглер О.* Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т. 2: Всемирно-исторические перспективы / Пер. с нем. – М., 2003. – С. 345.

¹⁵ *Шпилов А.В.* Вказ. праця.

¹⁶ Див. зокр.: *Гегель Г.* Политические произведения. – М., 1978.

¹⁷ *Торнер Д.* Крестьянская экономика как социальная категория // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире / Пер. с англ. / Сост. Т. Шанин; под ред. А. Гордона. – М., 1992. – Електронна версія: <http://ruralworlds.msses.ru>.

¹⁸ *Гуревич А.Я.* Вказ. праця. – С. 301 – 302.

¹⁹ *Гегель Г.* Работы разных лет: В 2 т. – Т. 1. – М., 1970. – С. 366.

²⁰ *Стеценко С.* Нація і селянство: до проблеми відродження хліборобської ідеології // Людина і політика. – 1999. – № 5. – С. 30.

²¹ *Морозов А.Г.* Вказ. праця. – С. 6.

²² *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 6: Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 378.

²³ *Scott J.C.* The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in Southeast Asia. – London; New Haven, 1976. – P. 52.

- ²⁴ Шпенглер О. Вказ. праця. – С. 347.
- ²⁵ Дет. див.: Сядун Фэй. Крестьянство – как образ жизни // Великий незнакомец...
- ²⁶ Шанин Т. Понятие крестьянства // Там же.
- ²⁷ Шитлов А.В. Вказ. праця.
- ²⁸ Дет. див.: Le Roy Ladurie E. Montaillou, village occitan de 1294 a 1324. – Р., 1975; Гуревич А.Я. Вказ. праця.
- ²⁹ Гегель Г. Работы... – С. 366.
- ³⁰ Шпенглер О. Закат Европы. – Новосибирск, 1993. – С. 463; Дубнов А.П. «Падение Запада» и глобальные проблемы человечества // Шпенглер О. Закат Европы. – Новосибирск, 1993. – С. 16; Игнатенко В.В. Консерватизм і сучасне українське селянство (до проблеми ренесансу селянської ідеології) // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 184; Афанасьев В.В. Историческая социология Данилевского, Шпенглера и Сорокина // Социологические исследования. – 2005. – № 5. – С. 131.
- ³¹ Гордон А.В. Вказ. праця. – С. 19.
- ³² Гуревич А.Я. Вказ. праця. – С. 269 – 270.
- ³³ Гуржій О.І. Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII ст. // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 65 – 68.
- ³⁴ Смолій В.А. Вказ. праця. – С. 5, 6.
- ³⁵ Никольский С.А. Вказ. праця. – С. 19.
- ³⁶ Исавевич Я. «Чужая мудрость», или граждане без мифологии?.. – Електронна версія: http://www.niurr.gov.ua/ru/ukr_rus/bulletin_5.
- ³⁷ Гегель Г. Работы... – С. 364 – 365.
- ³⁸ Моссе Дж. Кризис немецкой идеологии. Часть 1: Идеологические основания. От Романтизма к Volk. – <http://гусскуу.gux.narod.ru>.
- ³⁹ Гитлер: Информация к размышлению (Даты. События. Мнения. 1889 – 2000). – <http://new-history.narod.ru>.
- ⁴⁰ Игнатенко В.В. Вказ. праця. – С. 185.
- ⁴¹ Липинський В.К. Вказ. праця. – С. 145 – 146.
- ⁴² Липинський В.К. Историко-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 273.
- ⁴³ Морозов А.Г. Вказ. праця. – С. 3.
- ⁴⁴ Гуревич А.Я. Вказ. праця. – С. 298.
- ⁴⁵ Spengler O. Der Untergang des Abendlandes. Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte. – Frankfurt-am-M., 1997. – S. 991; Цит. за: Афанасьев А.А. Вказ. праця. – С. 133.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Шитлов А.В. Вказ. праця.
- ⁴⁸ Гуревич А.Я. Вказ. праця. – С. 302.

Селянство Полудневої Київщини XVI – першої половини XVII ст.: джерела та історіографія

ивчення селянства Полудневої Київщини XVI – першої половини XVII ст. потребує особливої уваги з боку історичної науки, адже це дозволить глибше усвідомити процеси формування не лише соціальної мікроструктури регіону, але й соціальної генези українського козацтва, діалектику взаємин із ним селянства, вплив такої взаємодії на етносоціальні процеси як у вищезгаданому регіоні, так і на рівні всієї спільноти українців. Незважаючи на вельми актуальний шерек проблем, пов'язаних зі студіюванням проблеми історичного розвитку селянської верстви південних староств Київського воеводства в добу перед Хмельниччиною, вона ще й досі відзначається недостатньою інтерпретацією, що засвідчує і майже повна відсутність фахової літератури з цієї тематики.

З іншого боку, це можна пояснити і недостатністю джерельного матеріалу, котрий дозволив би всебічно і ґрунтовно дослідити становлення, розвиток та етносоціальну значущість селянської верстви Південної Київщини ранньоновітнього часу історії України. Хоча не можна констатувати і цілковиту відсутність відповідних матеріалів. Зазначена проблематика знайшла своє відображення в багатьох тогочасних джерелах – актових матеріалах, листуванні, літописах, мемуарах, публіцистичній літературі тощо. Значна кількість документів уже введена до наукового обігу дослідниками XIX і XX ст. Значну кількість важливих документів, які проливають світло на історію селянства південних староств Київського воеводства в XVI – першій половині XVII ст. містять такі археографічні збірки, як «Архив Юго-Западной России»¹, «Жерела до історії України-Руси»², «Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского»³, «Акты, относящиеся к истории Западной России»⁴, «Акты, относящиеся к

истории Южной и Западной России»⁵, в тому числі, підготовлені польськими фахівцями, – «*Volumina legum*»⁶, «*Źródła dziejowe*»⁷ та ін.

Про важливість археографічних видань цього періоду може свідчити хоча б такий факт, що в них умістилася певна кількість актового матеріалу Люблінського трибуналу (розглядав судові справи саме українських воєводств у складі Речі Посполитої), передусім, завдяки діяльності Київської археографічної комісії. Як відомо, сталося так, що на сьогодні, опубліковані документи з його архіву, – це майже єдині продукти його діяльності, котрі збереглися. Адже в 1944 р. всі актові книги Люблінського трибуналу пропали в полум'ї пожеж під час Варшавського повстання⁸. У свою чергу, відомий український джерелознавець М. Ковальський, «відзначаючи недоліки методологічного й методичного характеру дореволюційних видань», справедливо зауважує, що «вони й у теперішній час не втратили свого значення для наступних пошуків»⁹.

Не втратили свого наукового значення і збірки джерел, опубліковані в радянську епоху¹⁰. Особливо цінною для дослідження саме селянства слід визнати, видану під редакцією М. Крикуна, в умовах уже незалежної України збірку «Селянський рух на Україні. 1569 – 1647 рр.»¹¹. Значно розширюють джерельну базу і документи, що зберігаються в архівосховищах України, зокрема, в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві й передусім матеріали фондів Житомирського гродського суду (ф. 11) та Київської губернської канцелярії (ф. 59)¹², які безпосередньо містять справи, пов'язані з Київським воєводством у складі Речі Посполитої.

Документи актового характеру, як опубліковані, так і неопубліковані дозволяють проаналізувати чималу кількість питань, пов'язаних із селянською верствою Південної Київщини XVI – першої половини XVII ст. Зокрема вони розкривають специфіку формування соціальної верстви селянства регіону, її розшарування, повинності, умови господарювання, взаємини з іншими соціальними елементами краю, насамперед із шляхтою, козацтвом, міщанством, духовенством. У численному актовому матеріалі відобразилася й динаміка міграцій селянства, а також процес масового покозачення селянства південних староств Київського воєводства. Цінними документами є й люстрації згаданого воєводства, передусім 1616 і 1622 рр., які дозволяють визначити кількість сіл і селянства в краї, його соціальну специфіку – «непослушні»; податковий визиск селянства розкриває Реєстр подимного 1629 р.

Досить цікавим слід визнати, зафіксоване джерелами, ставлення до збіглих селян місцевого населення, котре не бажало повертати їх колишнім власникам. Наприклад, у 1604 р. король журих корсунських міщан стосовно «невыданье бѣговъ подданныхъ изъ мѣста Корсуня... [де] вы упорне, мощно, квалтомъ онымъ выдавати [збіглих селян] не допускаете, а такъ збройною рукою, яко до потреби прыготовавшыся,

при них до гордль ся своих оповедавши, выдавати забраняете»¹³. Так, під 1633 р. у судових книгах Київського гродського суду збереглася скарга шляхтича С. Фірлея на богуславського старосту, який не видав йому збіглих селян, які, пограбувавши його, втекли до Ольшанки¹⁴. І таких епізодів збереглося багато, що свідчить про гнучку етносоціальну ідентичність мешканців Полудневої Київщини.

Особливе місце серед історичних документів посідає різного роду епістолярна спадщина сучасників подій. Цінним джерелом є також література мемуарного характеру, зокрема твори М. Литвина, С. Герберштейна, Е. Лясоти, С. Окольського, Г. де Боплана, А. Віміні¹⁵. З історичних нарративних творів загальний аналіз проблеми присутній у Львівському, Острозькому, Київському¹⁶ та ін. літописах, а також у Хроніці Феодосія Софоновича, козацьких літописах: Самійла Величка, Самовидця, Григорія Грабянки¹⁷. Важливе значення мають і твори польських авторів – М. Бельського, П. Пясецького, М. Стрийковського, Р. Гейденштейна¹⁸ та ін. Певну кількість інформації надають публіцистичні, полемічні та художні твори, представлені такими авторами, як І. Борецький, З. Копистенський, І. Старушич, С. Пекалід, а також низкою творів анонімних авторів. У свою чергу, вони виступають в якості продуктів тогочасної етносоціальної культури, котра рефлексувала свідомі та безсвідомі елементи багатьох етноісторичних категорій у тому числі й українського селянства.

Крім вищезгаданих аспектів, цей пласт джерел розкриває ставлення тогочасного суспільства до проблем селянської верстви, аналізує взаємини селянства з козацтвом, фактори соціальних утисків щодо місцевих селян і їхнє незадоволення внаслідок цього, участь селян у конфліктах 30-х рр. XVII ст., а крім цього, описує природні та соціальні умови господарювання в Південній Київщині. Ось як, приміром, дивується специфіці місцевої агрокультури свідок подій, італійський мандрівник А. Віміна: «Називають цей край Україна (Ucrania), що означає кордон, і про його незайманість свідчить сила-силенна пшениці, яка всюди виростає без попереднього засіву, як вважають, з тих зерен, що лишаються після жнив і вітром розносяться по землі... Цю пшеницю іноді вижинають, а іноді лишають так, маючи величезний врожай із засіяних полів, який робить селян неуважними до дарів прихильної землі»¹⁹.

Попри те, що й дотепер немає спеціального дослідження історичного розвитку селянської верстви Полудневої Київщини в XVI – першій половині XVII ст., ця проблематика все ж знаходила своє висвітлення у більшому або меншому вигляді в працях істориків. У старій українській історіографії ця проблема інтерпретувалась передусім у ключі постановня української козаччини. Зокрема ця тематика простежується вже в працях М. Костомарова. Останній аналізував специфіку «непевних соціальних відносин» у Південній

Київщині, що не дозволяє говорити, на його думку, про чітку межу між місцевим селянством і козацтвом²⁰. Оскільки, народ повставав проти панів, останні його записували до козаків й через це «Малоросія вважалась і називалась козацькою землею, а її народ (читай – селянство. – К. І.) – козацьким народом»²¹. При цьому, дослідник переконаний, що хоча «спочатку козацтво поповнювалося міщанами, потім більшість у ньому складалась із сільських хлопів»²². І з кожним новим бунтом участь селян ставала дедалі ширшою²³.

Проблематика селянства Південної Київщини відображена й у науковій спадщині П. Куліша. На його думку, «безвідрадний склад південноруського суспільства» в XVI ст. «містив у собі відносно майбутнього те, що містить у собі жолудь відносно велетенського дуба»²⁴. Основне значення місцевого селянства полягало, згідно тверджень цього дослідника, у вільному господарюванні на слободах, на яких навіть шляхта змушена була поводити себе коректно стосовно підданих селян. Специфіка краю не дозволяла часто бачитися селянину та шляхтичу, тому їх істотно зближувала «спільна для шляхтича і для селянина небезпека порубіжного життя, а на панських слуг взагалі дивилися як на рівних». До того ж специфіка регіону зумовлювалася ще й тією обставиною, що «з центрів польсько-руської осілості на її окраїни виходили не лише непутяці, але й найпорядніші, найобдарованіші, енергійні представники чорноробочого класу»²⁵.

Цікаві думки і спостереження стосовно селянської верстви Південної Київщини висловив інший відомий український історик XIX ст. – В. Антонович. Він вважав, що на середину XVI ст. загалом у Київському воєводстві селяни перебували у перехідному стані, що мало істотний вплив на економіку краю, який «був не густо заселений»²⁶. Після Люблінської унії 1569 р., на думку вченого, почали запроваджувати в Україні кріпацтво, для чого «треба було установити якийсь перехідний час. Положено десять літ на перехід зі старого права на нове. Колишні земляни, – продовжує він, – зробились тепер шляхтою, колишні селяни стали тепер кріпаками. Дідичі тямали, яку можна мати користь із селян, вони не пускали селян від себе і затрудняли їх економічно. Селяни, не спроможні платити виходу, стали втікати, і саме туди, де шляхти ще не було: на південну Україну»²⁷.

Ґрунтовністю та багатогранністю відзначаються дослідження М. Владимирського-Буданова, в яких чимало уваги приділено й селянству Полудневої Київщини в контексті загального розвитку цієї верстви на українських землях, насамперед на етапі до Люблінської унії. Дослідник визначив кількість сіл і селян у регіоні, проаналізував соціальну й економічну специфіку краю, пов'язану із динамікою розвитку ухорництва та общинного землеволодіння. Наступ на останнє вчений оцінює як значну помилку адміністрації Великого князівства Литовського. Певну увагу приділяє він і розвитку приватновласницького

землеволодіння в краї, зокрема, вивчається еволюція в цьому контексті таких родин, як Глинські, Зубрики, Домонти та ін. З огляду на масове козацання місцевого селянства, історик констатує, що «засобом козацької осілості всі пустинні повіти щільно заселилися впродовж небагатьох десятиліть»²⁸. Заслуговує на особливу увагу й розвідка М. Владимирського-Буданова, присвячена формам селянського землеволодіння в литовський період. У цій роботі знайшов відображення аналіз таких форм селянського землеволодіння, як сільська громада, волость, село, дворище, а також економічна специфіка сільського господарства безпосередньо Південної Київщини до середини XVI ст.²⁹.

Звертає увагу на аналогічні проблеми у своєму дослідженні, присвяченому становленню українських старост в першій половині XVI ст., і М. Довнар-Запольський. Білоруський вчений стверджував, що безпосередньо в регіоні селяни підлягали винятково присуду старости, під наглядом якого відбували й повинності. Крім цього, автор звертає увагу на такий фактор особності краю, як «дію в Черкасах “права Київської землі”». З іншого боку, такі значні повноваження місцевих старост зумовлювали загострення соціальних відносин і «суперечка старост із місцевим населенням на середину XVI ст. набула у найвищому ступені загрозливого характеру»³⁰. Цілком справедливим можна назвати і наступний висновок: «В цілому, – стверджує дослідник, – потрібно відрізнити південні українські староства від північних [насамперед] за способом користування землею. Південні являють собою міста без волостей. Натомість північні є центрами волостей»³¹.

Найширше до дослідження історичного розвитку селянської верстви в XVI – середині XVII ст. у тому числі й Полудневої Київщини із дорадянських істориків підійшов М. Грушевський. Всебічно проаналізувавши специфіку соціально-економічного розвитку доби перед Хмельниччиною та залучивши велику кількість джерел, він простежив загальну еволюцію селянських верств тогочасної України, показав відмінності між різними категоріями вільного та залежного селянства по різних регіонах. На його переконання, «полуднево-східня Україна, київське Полісся й степове пограниччє були особливо багаті слугами. Небезпечне становище Київської землі на степовім пограниччю, – продовжує вчений, – мала численність панської й боярської верстви... В описи Київщини XV в. в селах на полудень від Києва сидять самі слуги, майже без виїмків... В тім часі села переважно вже були зовсім пусті; коли спустіли, опись (Київського замку 1552 р. – К. І.) не каже – чи ще в татарських спустошеннях XV в., чи пізнійше (се, мабуть, було б правдоподібнійше)»³².

Крім цього, М. Грушевський вивчає процес обмеження особистих прав українського селянства, виключення їх із загальної державної юрисдикції, аналізує права селян на землю, знову ж таки, порівнюючи

цей процес за даними і розвитком різних тогочасних українських земель. Не залишається поза увагою історика й процес поступового закріпачення селян, а відтак еволюція норм панщини, обов'язків, повинностей і оподаткування селянської верстви. Стосовно земель, які є об'єктом нашого дослідження, М. Грушевський стверджує: «Інакше було на Подніпров'ю, [де] фільварчане господарство в другій половині XVI в. стояло ще дуже слабко, а з тим і в обов'язках селянства панують форми данні, панщини ж іще дуже мало, майже нема. В степовім же поясі, з кінцем XVI в. бачимо лише перші завязки панського господарства; переважна маса осад сидить на свободі, і оподаткування або не існує, або дуже низьке. Волочної поміри не видно ніде». Однак історик змушений констатувати, що «фільварчане господарство й панщина сунули й сюди, і лише чекали спокійнішого часу, щоб показати і тут свою силу»³³. Як відомо, саме наступ польської моделі господарювання в південних старостах Київщини став одним із найголовніших чинників зростання конфліктогенності в цьому регіоні, що виявилось в низці збройних конфліктів 1630-х рр., а згодом й у війні 1648 р.

Певною мірою проблематику селянства цих земель зачіпає М. Любавський у контексті вивчення історичної еволюції колонізаційного процесу в Середньому Подніпров'ї з найдавніших часів. Відзначаючи, що передусім цей процес у XVI – першій половині XVII ст. відбувався завдяки простому народу України, тобто селянству, дослідник звертає також увагу, що останнє багато в чому має завдячувати українському козацтву. Причому ця «козацька колонізація була не якимсь поодиноким явищем, а частковим виявом загального прагнення до переселення на Україну мешканців різних, але переважно сусідніх областей», тому, наприклад, «у Київському Поліссі помічається відтік населення із сіл»³⁴. Певним чином проблематики селянства Полудневої Київщини торкаються і дослідження, таких істориків кінця XIX – початку XX ст., як Ф. Леонтович, М. Ковалевський, О. Єфименко, Є. Філімонов, П. Клепатський³⁵ та ін.

За часів панування марксистської методології історії дослідження українського селянства, хоча й відзначені заідеологізованістю та упередженістю, продовжувалися, і передусім у контексті класової боротьби селянства з феодалами. Серед праць радянських істориків довоєнного періоду можна виділити твори М. Яворського, І. Іванцова та К. Гуслистого, які досить побіжно торкалися специфіки селянської верстви Південної Київщини XVI – першої половини XVII ст. Нова хвиля селянознавчих студій спостерігається в радянській історіографії з кінця 1950-х рр. Передусім варто відзначити фундаментальну працю В. Пічети, присвячену аграрній реформі середини XVI ст. Зокрема автор у ній небезпідставно зауважував, що «аграрна реформа тяжко вдарила по селянинові, позбавивши його старовинних форм землекористування та землеволодіння, але не привела його до обезземелення»³⁶. Однак, оскільки волочна поміра 1557 р. не торкнулася Південної

Київщини, постільки цьому регіону в праці приділено досить мало уваги, котра в основному зосереджена на специфіці його економічного розвитку.

Досить багато уваги селянству південних староств Київського воєводства приділив у своєму дослідженні О. Баранович. З цього приводу він зокрема відзначав: «У південній частині Київського воєводства, в тому числі й на Лівобережжі, селянам жилося легше, ніж у північній частині України; залежність їх від феодалів тут була значно меншою»³⁷. Причому дослідник наголошує на тому, що тільки на цих землях були групи селян, які не визнавали себе залежними. Внаслідок цього саме сюди спрямовувався основний потік міграцій селян, які тікали від все зростаючих утисків феодалів на інших українських землях. О. Баранович наводить і приклади таких міграцій, а деякі з них свідчать про переходи селян цілими родинами і селами в сотні кілометрів³⁸.

Найпомітнішим селянозавцем періоду українського середньовіччя в радянській історіографії слід визнати І. Бойка, в працях якого частково відобразилась і специфіка селянства Південної Київщини³⁹. Дослідник зокрема проаналізував еволюцію феодального землеволодіння в Київському воєводстві, причини та напрями міграцій українського селянства, економічну специфіку південної частини зазначеного воєводства, розміри повинностей закріпаченого та залежного селянства в різних землях тогочасної України. Стосовно досліджуваного регіону І. Бойко дійшов наступного висновку: «Протягом першої половини XVII ст. економічне становище південно-східної Київщини значно змінилося в результаті масової народної колонізації цих районів. Основну масу поселенців становило селянство з західних областей України, де в першій половині XVII ст. існували винятково високі норми феодальної ренти», до того ж у Південній Київщині «наступ феодалів на селянство відбувався значно повільніше». Щоправда історик наголошує на тому, що й тут «у феодальних володіннях на півдні Київщини вже з'являлися фільваркові господарства на відробітковій ренті, які для степового району в 20-х рр. [XVII ст.] ще не були типовими»⁴⁰. В цілому, незважаючи на стандартні для тогочасних досліджень ідеологічні кліше, науковий доробок І. Бойка залишається важливим у площині інтерпретації значущості селянської верстви в етносоціальних процесах раннього нового часу в Україні.

Важливими для вивчення історії селянства є також праці відомого радянського дослідника української етносоціальної історії – Д. Мишка. Останній у свою чергу звертає увагу на динаміку зростання «панських земельних володінь» у південних староствах Київщині впродовж XV – першої половини XVI ст. Закликаючи не забувати, що в цьому регіоні кількість закріпачених людей була зовсім не значна, вчений вважає, що саме «незакріпачені тут селяни відігравали головну роль в освоєнні

нових земель і піднесенні сільського господарства, в удосконаленні знарядь праці і засобів виробництва, в заснуванні нових поселень і зміцненні діяльності сільської общини»⁴¹. Зупиняється Д. Мишко й на аналізі повинностей селянства, його юридичного становища в системі соціальних відносин XV – середини XVI ст. у Великому князівстві Литовському, заслуговує на увагу і розгляд автором стану агротехнічної культури українського селянства в цю добу, зокрема його висновок щодо домінування в Південній Київщині саме перелогової системи обробітку землі.

Окрім вище згаданих дослідників, проблематику історії селянської верстви досліджуваного регіону в радянській історіографії порушували і такі українські історики, як В. Голобуцький, І. Крип'якевич, П. Михайлина та ін. Так, В. Голобуцький звертав увагу на формування феодалного землеволодіння в Полудневій Київщині, юридично-економічний парадокс зростання фільваркового господарства в XVI – середині XVII ст., диференціацію селянських повинностей у регіоні тощо⁴². У свою чергу львівський історик І. Крип'якевич зосередився на інтерпретації селянського чинника в ранньоновітній історії України через призму загальноєвропейського економічного розвитку, а також на специфічному економічному розвитку саме Південної Київщини, де відзначав заможну селянську верству, аграрну специфіку тогочасних міст регіону, вплив місцевого селянства на визвольний рух⁴³. Знайшла своє продовження відзначена проблематика й у кількох колективних працях, виданих радянськими дослідниками впродовж 80 – 90-х рр. XX ст.⁴⁴. Загалом радянська історіографія приділяла, як бачимо, чимало уваги історії селянства України, а деякі висновки радянських дослідників щодо історії цього соціального явища і дотепер не втрачають актуальності. Проте, на цьому етапі також не з'явилось спеціального дослідження, присвяченого історії становлення та розвитку селянської верстви безпосередньо Південної Київщини в XVI – середині XVII ст.

Не припинилися дослідження в цьому напрямі й на сучасному етапі, за умов Незалежної України. Важливі основи переосмислення історичної інтерпретації історії українського селянства раннього нового часу заклали дослідження початку 1990-х рр., зокрема праці В. Смолія, В. Степанкова, О. Гуржія⁴⁵. Крім них, на сучасному етапі питання селянської верстви Полудневої Київщини приділяють частково увагу в своїх дослідженнях С. Леп'як, О. Мальченко, А. Морозов, А. Чабан, В. Щербак, Н. Яковенко⁴⁶. Особливо слід відзначити доробок молодого київського історика А. Гурбика⁴⁷, в працях якого певного висвітлення набула й селянська верства регіону, що вивчається.

Так, А. Гурбик відзначає, що «у південних повітах Київщини основну категорію селян становили “тяглые ясачные люди”, які, як правило, платили подимщину та обслуговували прикордонні замки». Наприкінці XVI ст. в селах Південної Київщини «сільські громади регіону

продовжували відбувати панщину, яка становила лише декілька днів на рік, поряд із незначною натуральною рентою, причому значна кількість громад не виконувала повинностей взагалі»⁴⁸. Автор також аналізує диференціацію повинностей різних категорій селянства по різних повітах, в тому числі й Київського воеводства, причини міграцій та кількість переселенців до регіону, а також типологізує основні форми сільських громад тогочасної України. Зрештою, дослідник доходить висновку, що «паралельні процеси утвердження панщинно-фільваркової системи господарства, зростання майнової нерівності та подальше соціальне розшарування волощан, земельні захоплення волосної альменди та роздача сіл феодалам, відокремлення центрального поселення від волості та турецько-татарська агресія довели до руйнування волосної громади на українських землях»⁴⁹, безпосередньо й у Південній Київщині.

Стосовно дослідження історії українського селянства ранньонітського часу, зокрема й південних староств Київського воеводства, зарубіжними істориками, можна сказати про їхню зовсім незначну кількість. Крім наукового доробку польського дослідника XIX ст. О. Яблоновського⁵⁰, цьому питанню увага за межами України майже не приділялася. Водночас побіжно на цій проблематиці зупинялися у своїх працях такі польські історики, як Е. Руліковський, К. Пулаский, Д. Ролле, В. Томкевич, Я. Рутковський, З. Вуйцік, В. Серчик⁵¹ та ін.

Таким чином, проблематика дослідження історії становлення, розвитку та етносоціального значення селянської верстви Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. поки що не дістала окремого вивчення ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історіографії. Представлена у дослідженнях різних авторів, вона аналізується, як правило, в загальному контексті або ж контексті компаративному, що не дозволяє інтерпретувати цю проблему за ознакою першорядного значення, котре вона безсумнівно має, з огляду на взаємопов'язаність з низкою актуальних питань етносоціального розвитку українців на етапі пізнього середньовіччя та раннього нового часу. З іншого боку, селянознавча тематика потребує подальшого більш ґрунтовного та всебічного вивчення, оскільки її фундаментальність і актуальність для історичної науки України і надалі залишається очевидною, яскравим свідченням чого є новітнє видання Інститутом історії України НАН України колективної монографії, за редакцією академіка В. Смоля, «Історія українського селянства»⁵², завдяки чому до певної міри «висвітлення історії селянства позбувається фальшивої риторики і нещирої апологетики, стає більш трагедійним і водночас більш оптимістичним»⁵³. У свою чергу, ми з оптимізмом сподіваємося, що належного поцінування, нарешті, набуде й вивчення специфіки історичного розвитку селянської верстви південних староств Київського воеводства в добу перед Хмельниччиною.

Примітки

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886; Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890; Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907; Ч. 8. – Т. 5. – К., 1890.

² Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.

³ Книга посольская Метрики Великого Княжества Литовского / Изд. М. Оболенским, И. Даниловичем, М. Погодиным, Д. Дубенским: В 2 т. – Т. 1. – М., 1843.

⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1848; Т. 5. – СПб., 1853.

⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – ТТ. 2, 3. – СПб., 1865;

⁶ Volumina legum. – ТТ. 2, 3. – Petersburg, 1859.

⁷ Īrodia dziejowe. – Т. V / Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1877; Т. XX / Opisane przez A. Jablonowskiego. – Warszawa, 1894; Т. XXI: WzciÑegi z summaryusza aktow trybunalskich / Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1894; Т. XXII. – Warszawa, 1897.

⁸ Єдлінська У. Слідами втрачених документів Люблінського коронного трибуналу // *Mapra Mundi*: Зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 250.

⁹ Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века). – Ч. 2. – Днепропетровск, 1978. – С. 102.

¹⁰ Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. / Упор. М. Петровський, В. Путілов. – К., 1941; Україна перед Визвольною війною 1648 – 1654 рр.: Збірка документів (1639 – 1648 рр.) / Упор. М. Петровського, К. Гуслистого. – К., 1946; Воссоєдинение Украины с Россией: Док. и мат.: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953; Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X – початок XVII ст.): Збір. док. і мат. / Упор. С. Гринів та ін. – К., 1988; Торгівля на Україні, XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина: Зб. док. і мат. / Упор. В. Кравченко, Н. Яковенко. – К., 1990.

¹¹ Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1993.

¹² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1, 6, 8 та ін.; Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926; Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 148 та ін.; Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330 та ін.

¹³ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 348 – 349.

¹⁴ ЦДАУК. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 160. – Арк. 2 – 6.

¹⁵ Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (Далі – Мемуары). – Вып. 1. – К., 1890; Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – М., 1988; Лясота Еріх. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10; Дневник Симеона Окольского // Мемуары. – Вып. 2. – К., 1896; Боплан Гійом Л. Де. Опис України. – Львів, 1990;

Віміна Альберто. Реляція про походження та звичаї козаків // Київська Старовина. – 1999. – № 5.

¹⁶ *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971; Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 1989. – № 5.

¹⁷ *Софонович Феодосій*. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992; *Величко Самійло*. Літопис: У 2 т. / Пер. з книжної укр. мови *В. Шевчука*. – К., 1991; Літопис Самовидця / Упор. *Я. Дзира*. – К., 1971; *Летопись Гадячскаго полковника Григорія Грабянки*. – К., 1854.

¹⁸ *Bielski Marcin*. Kronika Polska: W 3 t. / Wyd. *K. J. Turowskiego*. – Sanok, 1856; *Kronika Pawia Piaseckiego biskupa Przemyskiego*. – Krakow, 1870; *Kronika Polska, Litewska, ĩmodska i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. – Warszawa, 1846; *Hejdensztejn R.* Dzieje Polski od ѓmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Т. 2. – Petersburg, 1857.

¹⁹ *Віміна Альберто*. Вказ. праця. – С. 65.

²⁰ *Костомаров Н.* Борьба украинских козаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1856. – Т. 108. – Кн. 9. – С. 199.

²¹ *Костомаров Н.* О казаках // Русская старина. – 1878. – № 3. – С. 393 – 394.

²² *Костомаров Н.* Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1870. – № 1. – С. 42.

²³ *Костомаров Н.* Правда полякам о Руси // Основа. – 1861. – № 10. – С. 110.

²⁴ *Кулиш П.* История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874. – С. 2.

²⁵ *Кулиш П.А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т. 1. – М., 1888. – С. 42 – 43.

²⁶ *Антонович В.Б.* Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – К., 1888. – С. 43.

²⁷ *Антонович В.Б.* Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 56 – 57.

²⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891. – С. 166 та ін.

²⁹ *Владимирский-Буданов М.* Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI віку // Руська історична бібліотека. – Т. XXII. – Ч. 2. – Львів, 1902.

³⁰ *Довнар-Запольский М.Ф.* Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – С. 18, 34, 39.

³¹ Там же. – С. 92.

³² *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К., 1998. – С. 140.

³³ Там же. – С. 216, 218.

³⁴ *Любавский М.К.* Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. – М., 1996. – С. 346.

³⁵ *Леонтович Ф.* Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI вв. // Киевские университетские известия. – 1863. – № 10; *Леонтович Ф.* Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – СПб., 1897; *Ефименко А.Я.* Дворянское землевладение в Южной Руси // Русская мысль. – 1892. – № 4; *Ефименко О.Я.* История Украины та її народу. – К., 1992; *Ковалевский М.* Общинное землевладение в Малороссии // Юридический вестник. – 1885. – № 1; *Филимонов Е.С.* Материалы по вопросу об эволюции землевладения. Исторический очерк малорусского землевладения. – Вып. 2. – Пермь, 1895; *Клепачский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.

³⁶ *Пичета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958. – С. 543.

³⁷ *Баранович А.И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – С. 36.

³⁸ Там же. – С. 164.

³⁹ *Бойко И.Д.* К вопросу о расслоении украинского крестьянства во второй половине XVI – первой половине XVII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К., 1962; *Бойко И.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963; *Бойко И.Д.* Посилення феодално-шляхетського гніту та селянсько-козацькі війни у другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1 / За ред. *В. Дядиченка* та ін. – К., 1967.

⁴⁰ *Бойко И.Д.* Селянство України... – С. 187, 190, 197.

⁴¹ *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963. – С. 73.

⁴² *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. – К., 1970.

⁴³ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – К., 1957 [Див. також повне вид. 1990 р.]; *Крип'якевич І.П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // УІЖ. – 1966. – № 2; *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990.

⁴⁴ Історія народного господарства Української РСР: У 4 т. / За ред. *І. Лукінова*. – Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1983; Історія Української ССР: В 10 т. / Под ред. *Ю. Кондуфора*. – Т. 2. – К., 1982; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії / За ред. *Ю. Кондуфора*. – К., 1990.

⁴⁵ *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // УІЖ. – 1991. – № 5; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К., 1993; *Степанков В.С.* Аграрна політика Богдана Хмельницького // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. / За ред. *В. А. Смолія*. – К., 1990; *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991; *Гуржій О.І.* Підсусідництво – як соціальне явище на Україні доби феодалізму // Феодалізм на Україні...; *Гуржій О.І.* Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII ст. // Український селянин: Зб. наук. пр. / За ред. *С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова*. – Вып. 6. – Черкаси, 2002; та ін.

⁴⁶ *Леп'явко С.А.* Козацькі війни кінця XVI ст. – Чернігів, 1996; *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська Старовина. – 1997. – № 3/4; *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001; *Морозов А.Г.* Економічний потенціал українських земель в часи творення Української козацької держави // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других Всеукраїнських читань. – Черкаси, 1992; *Чабан А.Ю.* Середнє Подніпров'я: В 2 кн. – Черкаси, 1999; *Щербак В.О.* Джерела формування українського козацтва // УІЖ. – 1994. – № 2/3; *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993; *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.

⁴⁷ *Гурбик А.О.* Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // УІЖ. – 1996. – № 4; *Гурбик А.О.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сяринна спілка). – К., 1998.

⁴⁸ *Гурбик А.О.* Еволюція... – С. 161, 162.

⁴⁹ Там же. – С. 253.

⁵⁰ *Jablonowski A.* Zasedlenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – Warszawa, 1888. – T. 1; *Jablonowski A.* Wstkr. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijyw – Bracław) // Ęrodia dziejowe. – T. XX. – Warszawa, 1894; T. XXII. – Warszawa, 1897.

⁵¹ *Rulikowski E.* Opis powiatu Wasylkowskiego pod wzgledem historycznym, obyczajowym i statystycznym. – Warszawa, 1853; *PuĽaski K.* Dzikie Pola // Szkice i poszukiwania historyczne. – Krakyw, 1887; *Rolle J. (Dr. Antoni).* Trzy opowiadania historyczne. – Lwyw, 1880; Tomkiewicz W. O skiadie spoiecznym i etnicznym kozaczyzny ukrainnej na przeiomie XVI i XVII wieku // PrzeglĽd historyczny. – 1948. – T. 37; *Рутковскій Я.* Экономическая история Польши. – М., 1953; *WyĽcyk Z.* Dzikie pola w ogniu (O Kozaczyunie w dawnej Rzeczypospolitej). – Warszawa, 1968; *Serczyk W.A.* Na dalekiej Ukrainie (Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku). – Krakyw, 1984; *Serczyk W.A.* Historia Ukrainy. – Wrociaw, 2001.

⁵² Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / За ред. *В. Смолія*. – Т. 1. – К., 2006.

⁵³ *Смолій В.А.* Передмова // Там же. – С. 5.

*Теоретично-методологічні підстави історичного дослідження етносоціальних процесів XVI - середини XVII ст. в Україні **

Учасна українська гуманітаристика потребує переосмислення тих своїх аспектів, які вимагають міждисциплінарних теоретичних і методологічних підходів. Зокрема це стосується питань, пов'язаних із етнічним розвитком людських спільнот, що були суб'єктами історії на території України й у першу чергу української етнічної спільноти. Однак, незважаючи на значну історіографію проблеми етногенезу українців, ця проблема залишається ще досить далекою від остаточного розв'язання. При цьому вірогідність такого розв'язання поки також є незначною, що, на нашу думку, пов'язано не тільки з браком відповідних історичних джерел, а й насамперед із недостатньо розробленою теоретично-методологічною основою таких досліджень, а подекуди навіть із ігноруванням цієї важливої складової наукового пізнання значною частиною дослідників і в першу чергу істориків.

Слід відразу зауважити на тих поняттях, які покладено в основу цього дослідження. Передусім це стосується окреслення проблеми визначення періоду пізнього середньовіччя. Не вдаючись, щоправда, в суперечки з приводу питань періодизації історії України, ми пропонуємо визначати цей етап у межах XVI – першої половини XVII ст. Визначення саме таких хронологічних меж пояснюється двома аспектами. По-перше, це був період «перелому» в етносоціальному розвитку українців. По-друге, дослідження проблеми етногенезу українців, як правило, закінчуються XV ст. і не включають означений нами етап. На наш погляд, останній чинник виявляє не зовсім вірний методологічний підхід, оскільки розвиток як етносу, так і етносоціальної спільноти відбувається постійно, а отже, не можна вважати процес етногенезу завершеним одразу після появи на історичній арені нового

етносу чи певної етнічної спільноти. Більш справедливо буде трактувати це явище лише як завершення початкового етапу етногенетичних процесів. Те ж стосується й етносоціальної спільноти та її етносоціогенезу.

Крім визначення хронологічних меж, потрібно розглянути й таке суперечливе сьогодні поняття як «етнологічна наука» («етнологія»). На сучасному етапі термін «етнологія» майже витіснив з наукового ужитку термін «етнографія», що призвело до повного ототожнення цих різних наукових дисциплін. Певною мірою, на наш погляд, це пов'язано з радянською традицією класифікації наук про етнічне, в якій ці поняття також свідомо не розмежовувалися, про що свідчить зокрема наступна теза радянського науковця Юліана Бромлея: «Етнографія й етнологія визначають по суті одну й ту ж галузь знань, хоча інколи в західноєвропейській літературі етнографії відводиться роль описової, а етнології – теоретичної дисципліни»¹. Натомість ми вважаємо неправомірним такий підхід, оскільки й етнологія, й етнографія, хоч і є суміжними дисциплінами, зовсім не тотожні одна одній. До того ж не зовсім вірно так однозначно «розподіляти функції» – одна описує, інша – теоретизує. Більш коректним видається визначення їх, як взаємопов'язаних і взаємонеобхідних наук, але, при цьому, етнологія ґрунтується переважно на когнітивному рівні, а етнографія – на емпіричному і подекуди «описовому».

Разом із тим етнологія як самостійна наукова дисципліна має важливе не лише когнітивне значення, а й суто емпіричне, так само, як і етнографія може істотно впливати на теоретичний рівень розвитку етнології. Зростання ж етнічної конфліктогенності, феномен етнічного ренесансу в минулому столітті тільки зайвий раз доводять актуальність етнологічної науки. Це пов'язано в першу чергу з тим, що саме етнологія має дати ґрунтовне теоретичне пояснення сфері етнічного, а відтак накреслити й шляхи вирішення сучасних етнічних проблем. І хоч «етнологія не може змінити закономірностей етногенезу, але може попередити людей, які не відають, що вони творять»². У той же час «і природознавча етнологія, і гуманітарна об'єднані прагненням знайти ту засадничу реальність, яка б і детермінувала емпіричний життєвий процес, і виступала б основою відтворення самотності того чи іншого етносу в історичній перспективі»³.

Таким чином, суть етнології не можна розуміти як одновимірну (тобто суто когнітивну). Вона стосується багатьох як теоретичних, так і суто емпіричних аспектів унаслідок яких володіє розгалуженою структурою. Хоча, на нашу думку, суть етнологічної науки полягає саме в теоретичній інтерпретації сфери етнічного й етносоціального буття людства в його історичній перспективі. Отже, *етнологія* – це наука про етнічні й етносоціальні спільноти різного таксономічного рівня, закономірності їхнього формування, розвитку та буття в різних площинах (етнічній, соціальній, економічній, політичній, культурній,

духовній тощо), а також про процеси на зовнішньому й внутрішньому рівнях, які пов'язані з життєдіяльністю цих спільнот. Таким чином, етнологія – це наука про теорію етнічного й етносоціального взагалі (а не винятково етносу й етнічності, згідно визначення, скажімо, С. Соколовського⁴).

У такому контексті безпосередньо й проблематика методології етнологічної науки залишається однією з найсуперечливіших. Витоки ж теоретично-методологічного становлення етнології беруть свої початки ще в XIX ст. Результатом її розвитку стала поява багатьох напрямів і шкіл, що й зумовило значну поліваріантність теоретичних і методологічних засад етнології. Зокрема свої теоретично-методологічні концепції щодо етнологічного пізнання мають еволюціонізм (Е. Тейлор, А. Бастіан, Л. Морган), дифузійнізм (Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, Ф. Гребнер), соціологічна школа (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль), функціоналізм (Б. Малиновський, А. Радкліфф-Браун), американська школа історичної етнології (Ф. Боас, А. Кребер), етнопсихологічна школа (А. Кардінер, М. Мід), радянські теорії етносу (Ю. Бромлей, Л. Гумільов), сучасні західні концепції етнічності: примордіалізм (К. Гірц, Е. Сміт, П. ван ден Берге), інструменталізм (С. Олзак, А. Коен, В. Тішков) і конструктивізм (Ф. Барт, Е. Геллнер, Д. Рекс), а також структуралізм (К. Леві-Стросс), культурний релятивізм (М. Херсковіц), неоеволюціонізм (Л. Уайт) та ін. Безперечно аналіз усіх зазначених концепцій вимагає окремого та ретельного дослідження, але ми обмежимося розглядом основних, на наш погляд, теоретично-методологічних засад етнологічної науки, що можуть бути нами застосовані в контексті історичного дослідження.

Зрозуміло, в радянській історіографії залучення етнологічної методології в історичних дослідженнях завжди йшло в одному напрямку: «Як і для історії, для етнографії (мова йде безперечно про радянську марксистську етнографію. – К. І.) методологічною основою є історичний матеріалізм, марксистсько-ленінське матеріалістичне розуміння історії та історичних явищ»⁵. Щоправда радянські науковці відразу ж зіштовхнулися з невідповідністю схеми історичного матеріалізму зі схемою етнічного розвитку людства. Зрештою, це змусило їх визнати, «що одна відносно вдала схема не виключає можливості паралельного використання інших схем, не менш придатних для дослідження тих самих реалій за іншої постановки пізнавальних завдань»⁶. Тому вже з кінця 1980-х рр. у середовищі радянських етнологів усе частіше роздаються голоси стосовно непридатності стадіально-формаційного підходу для побудови теоретично-методологічної бази етнології⁷. Хоча істотних змін у цьому напрямку так і не відбулося.

Разом із методологічною кризою радянської етнології, наприкінці ХХ ст. спостерігається й криза західної етнологічної науки. В першу чергу, це пов'язується з протистоянням між примордіалістами та прихильниками інструменталізму та конструктивізму. Останні, як

відомо, взагалі заперечують реальність етнічного, яке, на їхню думку, є лише певним інтелектуальним конструктом, що свідомо створюється письменниками, вченими, політиками для досягнення власної мети, як правило, політичної. Так, згідно твердження К. Янга, уявлення етнічності конструктивізмом виступає «як про створену (manufactured) швидше, ніж про дану, як про новаторський акт творчої уяви»⁸. Таким чином, конструктивісти й інструменталісти виступають перш за все проти історико-культурної реальності етносу (з чого безпосередньо виходять їх супротивники – примордіалісти), який, згідно їхнього вчення, є певна наукова абстракція, що містить у собі власну кількість соціальних зв'язків людей, які інколи «чомусь» знаходять необхідність самоідентифікації в історико-культурному смислі. Однак чому так відбувається і що лежить в основі цієї необхідності – про це конструктивісти мовчать⁹. На думку Б. Вінера, конструктивісти переоцінюють значимість свідомої діяльності людей у процесі виникнення етнічних спільнот¹⁰. Головною ж вадою, на наш погляд, сучасної західної етнологічної науки є все більший відхід від сприймання онтологічності як етнічності, так і етносу, чим фактично заперечується реальність етногенезу й етнічного взагалі. В свою чергу це веде й до неспроможності об'єктивного теоретичного пояснення етнічної сфери. Попри це, певні надбання західної етнологічної думки обов'язково мають стати важливим методологічним додатком для становлення сучасної етнології, зокрема вітчизняної.

Не менш важливим у цьому процесі, на наше глибоке переконання, є й подальша розробка теорії етносу, а також спроба синтезованого аналізу концепцій етносу та етнічності. Як справедливо зауважує Б. Вінер, дивно було б почути сьогодні, наприклад, що Вебер в основному правий, а Дюркгейм і Маркс мало що дали. Більше того «такі найбільші соціологи сучасності, як Бурдьє, Гідденс, Александер, сміливо залучають ідеї у Маркса, Дюркгейма, Вебера, у феноменології та інших теоретичних напрямках. Вважаю, і ми в етнології мусимо прагнути до того ж»¹¹. На цьому ж наголошує й Ю. Павленко: «Завдання полягає не в тому, щоб, відмежовуючись від марксизму, сприйняти якусь альтернативну концепцію (що досить характерно для сучасної вітчизняної науки¹². – К. І.), а в тому, щоб вийти на розробку нової цілісної теорії через синтез здобутків різних філософських і наукових шкіл, теорії, яка б могла функціонувати як теоретико-методологічна основа пізнання на рівні конкретних дисциплін культурологічно-історичного циклу»¹³. Отже, на сучасному етапі становлення методологічної бази етнології, на нашу думку, найбільш раціональним і ефективним може стати насамперед інтеграційний підхід. Останній безсумнівно повинен включити в себе поєднання різних теоретичних і методологічних концепцій, що були запропоновані науковцями, для комплексного розгляду етнологічної проблематики зокрема в історичній перспективі.

Одним із найважливіших аспектів останньої виступає і теоретична інтерпретація поняття «етносоціальні процеси». Незважаючи на те, що ним оперують і етнологи, і соціологи, і історики, воно поки що не має належного теоретичного пояснення й застосовується переважно інтуїтивно. Складність же цього завдання полягає ще й у тому, що за своїм смисловим навантаженням цей термін охоплює майже все людське буття. Адже в антропосфері, як правило, немає позаетнічних і позасоціальних явищ, які були б пов'язані з діяльністю та буттям людини. Потрібно також відзначити, що ця проблематика була об'єктом дослідження насамперед радянської етнології, котрій належить і авторство самого терміну «етносоціальні процеси». Проте, за панування в останній марксистської методології, означена категорія не дістала всебічного обґрунтування. Крім цього, значною перешкодою виступає й нестабільність самого понятійно-категоріального апарату етнологічної науки. В першу чергу полемічність таких понять, як «етнос», «етнічність», «етнічне», «соціальне», «етносоціальне», «національне» тощо. Щодо понять «етнічне», «соціальне», «етносоціальне» та «національне», то вони взагалі досить часто ототожнюються або й просто підмінюються одне одним.

В цьому ракурсі значною проблемою є й традиція інтерпретації етнічного безпосередньо як явища соціального, що за більш уважного аналізу виступає фактично теоретичним парадоксом. Натомість ми вважаємо, що й етнічне, й соціальне є цілком самодостатніми явищами. На жаль, зараз ми не можемо більш детально зупинитися на цій проблемі, хоча при цьому, «етнічна сфера людського буття така ж важлива, як і соціальна»¹⁴. До того ж не варто забувати, що «не можна протиставляти етнічні та соціальні відносини. Це, – зауважує Г. Марков, – явища різного порядку, що виконують різні функції й не вступають у суперечності»¹⁵.

Водночас взаємодія етнічного та соціального призводить до появи ще одного самостійного явища, котре пропонується називати «етносоціальне». Оскільки будь-яка етнічна спільнота для сталості свого існування та нормального розвитку прагне оформитись у вигляді соціальної організації¹⁶, постільки таке прагнення у неї виникає в результаті тісної взаємодії в реальному вимірі з соціумом як спільнотою суто соціальною. Поєднання ж етносу з соціумом і веде до утворення етносоціальної спільноти, як правило, до такого її різновиду як *етносоціальний організм*. До категорії останнього ми відносимо такі спільноти людей, як *рід, плем'я, народність і нація*. Причому все, що пов'язано з названими спільнотами, можна ідентифікувати як «етносоціальне». В цьому ж відношенні й поняття «національне» виступає як один із виявів «етносоціального», а не суто «етнічного» або ж суто «соціального» (наприклад, у якості «державного»), що досить поширено в сучасній гуманітарній науці. Незважаючи на те, що проблематика «етносоціального» має значну (хоч і малоусві-

домлювану) традицію дослідження, «взаємодія етнічних і соціальних організмів і співвідношення власне етнічного й етносоціального, зокрема, в стадіальному плані, істотною мірою становлять цілину для дослідників»¹⁷.

Отже, жодний етнос і жодний етносоціальний організм у реальному просторі не існують ізольовано. «Навіть звичайне співіснування рівних етносів за зближення їх не є нейтральним»¹⁸. Тому всі процеси, котрі не відбуваються всередині цих утворень, ми можемо класифікувати як етносоціальні процеси на зовнішньому рівні. Взаємодія ж між етносоціальними організмами відбувається в багатьох напрямках: соціально-економічному, політичному, етно- і соціокультурному, релігійному, демографічному, лінгвістичному тощо. Такі етносоціальні контакти ведуть як до змін безпосередньо в етносоціальному організмі, так і до змін на внутрішньому рівні самого етносу. Натомість на внутрішньому рівні етносоціальні процеси виявляються виразніше, ніж суто етнічні. Це пов'язано значною мірою з тим, що останні мають набагато повільніший, від етносоціальних процесів, перебіг.

Не можна погодитися з Ю. Бромлеем, згідно якого, відмінність етносоціальних процесів від етнічних «обумовлена, перш за все, формаційними відмінностями в типах суспільства»¹⁹. Причому дослідник також стверджує, що «основний різновид етносоціальних процесів представляють національні процеси». До того ж, – продовжує він, – «етносоціальні процеси являють собою складні явища. Вони охоплюють найрізноманітніші сфери суспільного життя – від економіки до суспільної свідомості». Виходячи з цього, вчений пропонує «для зручності аналізу національних (а отже, й етносоціальних. – К. І.) процесів умовно виділяти дві основні взаємопов'язані сторони: соціально-економічну й власне етнічну (фактично соціально-культурну, оскільки саме вона й становить, на думку Ю. Бромлея, специфіку етнічного. – К. І.)»²⁰. Таким чином, не важко помітити, що й сам Ю. Бромлей, можливо й несвідомо, ототожнює етнічні й етносоціальні процеси, що теоретично неприпустимо.

Натомість ми стверджуємо, що етносоціальні процеси – це не суто соціальні й не суто етнічні процеси, хоча можуть бути зумовлені дією останніх, а також впливати на їхній перебіг. Тому, на нашу думку, етносоціальні процеси мають декілька основних параметрів дії. В першу чергу вони пов'язані з внутрішньою зміною безпосередньо етносоціального організму. В цьому випадку, зміни стосуються соціальних явищ, економічної специфіки, політичного ладу, релігійної сфери, соціокультурних параметрів, етносоціальної самосвідомості. В іншому випадку, етносоціальні процеси передбачають вже корінну таксономічну трансформацію, наприклад, народності в націю. Причому такі процеси, як правило, теж зосереджені у соціально-економічному, політичному, культурному, демографічному та інших

вимірах. Однак їх наслідком уже є зміна не тільки цих вимірів, а й характеру самого етносоціального організму. Одним же з найважливіших етносоціальних процесів, на наш погляд, є прагнення етносоціального організму до оформлення у вигляді політично структурованої форми, іншими словами – у вигляді держави, як правило, національної.

Отже, *етносоціальні процеси* – це процеси, котрі передбачають передусім зміну внутрішніх параметрів певного етносоціального організму (рід, плем'я, народність, нація) або етносоціальної спільноти на певній стадії історичного розвитку, зміну таксономічного рівня етносоціального організму; визначаються прагненням етносоціального організму до оформлення у вигляді держави, а також передбачають зміну якісних рис безпосередньо етносу як основної етнічної спільноти людей. Крім цього, етносоціальні процеси є наслідком взаємодії етнічного та соціального, тобто механізмом існування етносу в соціальному вимірі й відповідно соціуму – в етнічному. Тому, на нашу думку, етносоціальні процеси є найвагомим чинником, який забезпечує стале існування етносу в історичному часі та розвитку. Оскільки ж немає індивідів, які б не входили до якогось етносу й не мали етнічності, а також не були б одночасно й членами соціуму та носіями соціальності, постільки етносоціальні процеси виступають основною формою існування людства в цілому.

Виходячи з вищевикладених теоретично-методологічних міркувань, можна спробувати проаналізувати безпосередньо й етносоціогенез українців у XVI – першій половині XVII ст. На жаль, це питання майже не досліджувалось істориками, за винятком декількох загальних праць і то за радянських часів²¹. Сучасні дослідники також відчують вакуум, який утворився в цьому напрямі інтерпретації історії України, що видно зокрема зі слів Олексія Струкевича: «Найменш дослідженою нині є тема етнонаціональної ідентичності еліти України-Гетьманщини. З цією проблемою і *взагалі з проблемою відсутності досліджень історії українського соціуму як історії становлення української нації* (курсив наш. – К. І.) сучасні дослідники зіткнулися ще на початку 90-х років»²². Так само й Наталя Яковенко зауважує, що «ми ще й досі не маємо теоретичних розробок, присвячених специфіці феодальної формації, яка утвердилася на українських землях»²³.

Така «проблема відсутності» теоретично-методологічних досліджень, зокрема етносоціального розвитку українців у XVI – першій половині XVII ст., породжує й дещо «негативне» зображення цього періоду значною кількістю істориків. У цьому контексті можна розглядати одну з таких досить поширених характеристик означеного етапу: «До середини XVII ст. український народ, внаслідок колоніальної політики Польщі, потрапив у катастрофічну ситуацію: було втрачено еліту; стався розкол серед духовенства, що призвело до міжусобної боротьби; міщанство в найбільших містах було усунуте від управління

і справ торгівлі; виникли несприятливі умови для розвитку національної мови, культури тощо. Реальністю ставала загроза етноциду. Врятувати від нього могла лише відчайдушна боротьба за створення незалежної держави»²⁴.

Безперечно українці в XVI – першій половині XVII ст. перебували в досить складних гео- й етнополітичних умовах. Однак, це була далеко не катастрофічна ситуація, як стверджують дослідники. З погляду ж динаміки етносоціальних процесів (у тому числі, державо- та націотворчих) – це взагалі був час бурхливих змін у середовищі етнічної спільноти українців. При цьому, слід звернути увагу й на деякі категорії, що наводяться під час характеристики «катастрофічної ситуації» в період пізнього середньовіччя в Україні. Насамперед це стосується категорії «український народ». Важко сказати, що під ним розуміють вітчизняні дослідники, які залучають цей термін, але з етнологічного погляду ця категорія досить абстрактна. Щоправда більшість схильна вживати його як синонім поняття «етнос»²⁵. Проте, вже радянські етнологи зауважували на неправомірності ототожнення понять «етнос» і «народ»²⁶.

На наш погляд, категорія «народ» надто полісемантична, що значно ускладнює її концептуальне визначення. Остання обставина й змушує нас не вживати поняття «український народ», оскільки під ним можна розуміти і український етнос, і все населення території України, і переселенців з України в межі Російської держави, і навіть мешканців Запорозької Січі (бо це не був ні польський, ні турецький, ні який інший «народ»). Натомість пропонуються такі поняття, як «український етнос», «етносоціальний організм українців», «етнічна спільнота українців», «українці», в залежності від таксономічної площини історичного вивчення певної спільноти, що мешкала на території України в період пізнього середньовіччя.

Стосовно етнічного розвитку можна з упевненістю стверджувати, що на цьому етапі українці становили вже окремий етнос, а отже, володіли відмінною етнічністю, що забезпечувала сталий розвиток етнічних процесів у середовищі українського етносу. Інша річ – етносоціальний організм українців на цьому етапі. Безпосередньо поняття «етносоціальний організм» також відмінне від категорій «етнос», «народ», «соціальний організм», «соціум». Як правило, етнос у реальному вимірі не збігається цілковито з тим «соціальним організмом», у якому він перебуває і який являє собою найчастіше державно-політичне утворення. Це виявляється зокрема в тому, що або один етнос може утворити декілька етносоціальних організмів, або декілька етносів утворюють один етносоціальний організм, що, однак, зовсім не заперечує й існування декількох етносоціальних організмів в межах більшого етносоціального організму.

На нашу думку, такого рівня етносоціальний організм можна визначити як «поліетносоціальний». Такий тип властивий, як правило,

всім імперіям, а також великим поліетнічним державам. Не винятком у цьому виступає в історичній перспективі й держава Річ Посполита, до поліетносоціального організму якої входить і український етносоціальний організм XVI – першої половини XVII ст. Разом із тим, як людська спільнота, етносоціальний організм виникає внаслідок взаємодії етносу та соціального організму, під яким радянський історик Юрій Семьонов запропонував розуміти «окреме суспільство», «самостійну одиницю суспільного розвитку»²⁷, іншими словами – соціум. Щодо етносоціального організму українців XVI – першої половини XVII ст., то в історіографії найчастіше його називають «українською народністю».

«Народність» як тип етносоціального організму, є одним із найсуперечливіших у теоретично-методологічному контексті терміном. Насамперед у стадіальному відношенні цей тип охоплює досить великий проміжок часу та характеризує значну палітру етносоціальних спільнот. Проте, більш вдалого терміну для позначення етносоціальних організмів між плем'ям і нацією поки що немає, а що такі існують – а priori. Внаслідок цього ми теж змушені вживати поняття «народність» і в першу чергу для того, щоб не заплутувати ще більше термінологічну ситуацію. Потрібно зазначити, що народність як етносоціальний організм утворюється переважно внаслідок консолідації племен або союзів племен навколо ідеї створення власного державного об'єднання. Хоча не слід забувати й про «несталість ранньокласових державних утворень, зокрема, про рухомість їх політичних кордонів»²⁸. Отже, політичні фактори так чи інакше відіграють виняткову роль для формування і ранньосередньовічних, і пізньосередньовічних народностей. Тому й досі, на наш погляд, залишається справедливим висновок стосовно того, що «лише в межах держав відбулося завершення формування ранньосередньовічних народностей як сталих етносоціальних едностей і становлення їх етнічної самосвідомості»²⁹. При цьому, «для народностей-есо (тобто, етносоціальних організмів. – К. І.) характерне майже повне панування аграрної економіки»³⁰.

Згідно такого бачення, на нашу думку, безпосередньо, українська народність як етносоціальний організм найімовірніше утворюється ще в межах держави, котру прийнято називати Київська Русь. Щоправда слід пам'ятати, що категорія етносоціальний організм не тотожна категорії «етнос», оскільки – це цілком різні спільноти. Таким чином, мова йде не про виникнення українців як етносу. Питання ж чи був український етносоціальний організм у вигляді племен або союзів племен (зрозуміло, так званих східнослов'янських) потребує окремого й уважного розгляду, а тому ми на ньому не зупинятимемось. Потрібно наголосити й на тому, що при такому наближенні, «горезвісна» давньоруська народність виступає тільки поліетносоціальним організмом (адже Київська Русь аж ніяк не була моноетнічною

державою), який у свою чергу структурно складався ще з чотирьох народностей, котрі Ярослав Дашкевич визначає як «нації» (альфа, бета, гамма та дельта)³¹ і безпосередньо племен, які представляли собою в межах Київської держави субетносоціальний рівень.

Така складна етносоціальна структура Київської Русі до сьогодні не дозволяє вченим чітко ідентифікувати й етногенез українців на цьому етапі. Можливо, що запропонована нами думка, дещо пролле світло на цю «одвічну» проблему. Крім цього, вона, на наш погляд, пояснює також і проблему стабільності етносоціального розвитку українців у «постмонгольський» період, тобто в другій половині XIV – XV ст. Як відомо, саме в цей період «зароджували» і український етнос, і українську народність радянські дослідники. Проте, якби це було так, то ми б обов'язково спостерігали б значну активізацію етносоціальних процесів і сплеск етнічної активності на цьому етапі. Натомість українці ведуть себе не як спільнота, що народжується, а як така, що зникає з історичної арени. Більше того в XIV – XV ст. ми вже застаємо цілком сформований етносоціальний організм українців у вигляді народності, навіть із такими «необхідними» елементами, як мова, територія, самосвідомість і етнізм³².

Таким стабільним етносоціогенезом пояснюється й абсолютно безболісна інтеграція української народності до етносоціального організму Великого князівства Литовського й частково Польського королівства. Щоправда тут слід акцентувати увагу й на такій специфічній рисі українського етносоціального організму в цей час, як цілковита втрата ним етнополітичної парадигми (так звана «бездержавність» українців). Остання ж, на наш погляд, пояснюється довготривалим міжкнязівським протистоянням і політичною залежністю від Золотої Орди, що остаточно трансформувало етносоціальну свідомість українців на певний час у регіональну. При цьому, «вживлення» української народності в «інодержавні» етносоціальні організми призвело й до відновлення загальноетносоціальної свідомості та самосвідомості, а також до формування етнополітичної парадигми, що яскраво виявилось в державотворчому русі другої половини XVII ст.

Отже, під таким кутом зору «катастрофічна ситуація», котру вбачають деякі дослідники напередодні «національної революції середини XVII ст.», виступає в якості «ситуації етносоціального відродження» й початку націотворчих процесів. Останні ж у народності як етносоціальному організмі пов'язані насамперед із прагненням останнього до оформлення у вигляді власної держави. В цьому контексті слід згадати хоча б державотворчі тенденції Запорозької Січі, що й сама розглядається в значній історіографії безапеляційно як «республіка», котра стала прообразом майбутньої Української козацької держави.

Не викликає сумнівів і той факт, що XVI – перша половина XVII ст. – переломний період в історії українців. На наш погляд, така корінна трансформація була обумовлена як процесами XIV – XV ст., що розглядалися вище, так і етносоціальними процесами безпосередньо XVI – першої половини XVII ст. При цьому, потрібно звернути особливу увагу на територію Південної Київщини. Остання, в означений період, стала фактично ядром консолідації української народності, що було обумовлено специфічним геополітичним становищем. Адже, залишаючись у XVI – першій половині XVII ст. порубіжною землею, Середня Наддніпрянщина виступала економічно вільною та фактично самоуправною територією, котра згодом опинилася під автономною козацькою юрисдикцією.

У цьому контексті для осмислення в просторі та часі подій української історії в Південній Київщині геоісторична концепція простору та часу Х.Маккіндера та Ф.Броделя дає нову відправну домінанту – розгляд її не лише як етнічного простору, а й як своєрідної контактної зони, де політичні, етнічні та конфесійні кордони часто були внутрішніми, і то дуже розмитими³³. Таким чином, цей регіон виступав однією з найважливіших етноконтактних зон, що в свою чергу зумовлювалося, по-перше, постійним територіальним і економічним суперництвом населення регіону із кримськими татарами, по-друге, з польсько-католицькою інтеграцією та боротьбою за екологічні ресурси і, по-третє, економічними зв'язками з північними слов'янами Московської держави, що виявлялося також і в протистоянні за культурні моделі етносоціального розвитку.

Одним же з найголовніших факторів етносоціальних процесів XVI – першої половини XVII ст. стала відчутна трансформація українського соціуму. Зокрема розстановка соціальних сил змінилася з так званою «втратою української еліти», появою козацтва, а згодом і нової української еліти з його середовища, чіткою кристалізацією українського міщанства й остаточним юридичним оформленням статусу селянства. Хоча безсумнівно провідну роль у нових соціальних умовах відіграє українське козацтво. Не останнє значення мала й економічна незалежність цього суспільного стану, а ведення господарства в козацьких хуторах, за відсутності кріпосницьких відносин, на думку Віталія Щербака, взагалі «являло собою зародки майбутнього фермерства»³⁴, як ознаки безперечно такого етносоціального організму, як нація. Згідно ж Юрія Терещенка, це «зробило козацтво детонатором глибоких соціальних рухів проти феодальної системи, що струшували весь державний організм Польщі»³⁵.

Перелічені фактори, а також низка інших чинників, вели не тільки до етносоціальної консолідації українців, а й спричинили зміну найголовніших параметрів тогочасного українського етносоціального організму, що стало, фактично, підґрунтям формування української нації. Однією з найістотніших змін у цьому відношенні можна вважати

трансформацію етносоціального менталітету українців, що набуває відтепер «козацького» складника. При цьому, дана психологічна домінанта позначається й на етносоціальній культурі, зокрема на виникненні козацького бароко. Все чіткіше кристалізується етносоціальна самосвідомість українців, і насамперед у середовищі селянства, котре становило більшість етносоціальної спільноти, для якої важливого значення набуває власна територія, православна віра, українська мова, «пасіонарність» нової аристократії (козацької старшини). Більш чітко в цей час кристалізуються й етноніми, насамперед, «Україна», «українці». Зрозуміло, що «омолоджений» етносоціальний організм українців не міг змиритися зі своїм статусом у Речі Посполитій, що й призводить до значних етносоціальних конфліктів кінця XVI – першої половини XVII ст. (так звані «козацько-селянські повстання» або «козацькі війни»), епіцентром яких, безсумнівно, була Полуднева Київщина.

Безперечно розкриття й аналіз усіх аспектів дослідження етносоціальних процесів у період пізнього середньовіччя, а зокрема їх теоретично-методологічних підстав потребує більш глибокого дослідження. На жаль, ми не маємо змоги більш детально проаналізувати й інші аспекти етносоціального розвитку українців у XVI – першій половині XVII ст.: елітарний аспект, релігійно-духовний чинник, етнодемографічний, етногеографічний, етнокультурний та інші фактори, що також безумовно мали велике значення для державо- та націотворчих процесів. Однак навіть окреслення й аналіз окремих сторін запропонованої нами проблематики, дозволяє констатувати важливість і актуальність подібних розвідок насамперед із залученням нових теоретичних і методологічних підходів. Застосування ж теоретично-методологічної бази етнологічної науки в історичному дослідженні, за критичного підходу, дозволяє, як ми бачимо, набагато глибше та ширше розглядати як етносоціальні, так і етногенетичні, етнополітичні та історичні процеси. Подальші ж дослідження в цьому напрямі неодмінно дозволять об'єктивніше характеризувати весь історичний поступ української спільноти.

Примітки

* На основі публікації: *Івангородський К.В.* Етносоціальні процеси пізнього середньовіччя в Україні: теоретично-методологічні підстави історичного дослідження // *Соборність України: історична спадщина та виклики часу*: Зб. наук. ст. – Вип. 3. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 267 – 279.

¹ *Бромлей Ю. В.* Этнос и этносоциальный организм // *Вестник АН СССР*. – 1970. – № 8. – С. 48.

- ² Гумилёв Л. Н. География этноса в исторический период. – Л., 1990. – С. 6.
- ³ Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнопонаціональних спільнот: Дис. ... д-ра філос. наук. – К., 1998. – С. 358.
- ⁴ Соколовский С. В. Парадигмы этнологического знания // Этнографическое обозрение (Далі – ЭО). – 1994. – № 2. – С. 4.
- ⁵ Итс Р. Ф. Введение в этнографию. – Л., 1974. – С. 8.
- ⁶ Арутюнов С. А. Классификационное пространство этнической типологии // Советская этнография (Далі – СЭ). – 1986. – № 4. – С. 58.
- ⁷ Крюков М. В. Главной задачей по-прежнему остаётся проникновение в сущность этнических связей // СЭ. – 1986. – № 5. – С. 76; Пименов В. В. Системный подход к этносу (к постановке проблемы) // Расы и народы. – М., 1986. – Вып. 16. – С. 13.
- ⁸ Young C. The dialectics of cultural pluralism: concept and reality // The Rising Tide of Cultural Pluralism: The Nation State at Bay. – Madison, 1993. – P. 23 – 24.
- ⁹ Заринов И. Ю. Время искать общий язык (проблема интеграции различных этнических теорий и концепций) // ЭО. – 2000. – № 2. – С. 4.
- ¹⁰ Винер Б. Е. Этничность: в поисках парадигмы изучения // ЭО. – 1998. – № 4. – С. 7.
- ¹¹ Там же. – С. 21.
- ¹² Дет. про це: Івангородський К. В. Труднощі сучасної української етнології і місце в ній теорії етносу та проблематики етносоціальних процесів (історіографічний аспект) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 1998. – Т. 8. – Ч. 2.
- ¹³ Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996. – С. 12.
- ¹⁴ Основи етнології / За ред. Ю. Римаренка. – К., 1997. – С. 117.
- ¹⁵ Марков Г. Е. Этнические общности как историческая категория // СЭ. – 1986. – № 4. – С. 71.
- ¹⁶ Козлов В. И. О понятии этнической общности // СЭ. – 1967. – № 2. – С. 109.
- ¹⁷ Балушок В. Г. Етнічне й національне: динаміка взаємодії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 103.
- ¹⁸ Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М., 1994. – С. 112.
- ¹⁹ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 235.
- ²⁰ Бромлей Ю. В. К типологизации этнических процессов // Проблемы типологии в этнографии: Сб. науч. ст. / Под ред. Ю. Бромлея. – М., 1979. – С. 9.
- ²¹ Українська народність: нариси соціально-економічної та етно-політичної історії / За ред. Ю. Ю. Кондуфора. – К., 1990; Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.
- ²² Струкевич О. К. Українська “нація до націоналізму”: пошуки критеріїв ідентичності в Україні-Гетьманщині XVII ст. // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 1999. – № 6. – С. 17.
- ²³ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К., 1993. – С. 6.
- ²⁴ Степанков В. С. Формування української державницької ідеї 1648 – 1649 років // Марра Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава

Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996.

²⁵ Шкляр Л. Г. Духовне життя етносу та нації // Життя етносу: соціокультурні нариси / За ред. Б. В. Попова та ін. – К., 1997. – С. 170; Нельга О. В. Теорія етносу: Курс лекцій. – К., 1997. – С. 12-13; Бокань В. Культурологія. – К., 2000. – С. 52; Українське народознавство / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів, 1996. – С. 28; Парохонський Б. Генезис нації // Мала енциклопедія етнології / За ред. Ю. І. Римаренка та ін. – К., 1996. – С. 23; Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К., 1998. – С. 159; Залізняка Л. Про українську націю та національну ідею // Українська національна ідея. – К., 1998. – С. 71; та ін.

²⁶ Бромлей Ю. В. Очерки теории... – С. 44 – 45; Хомич Л. В. О содержании понятия “этнические процессы” // СЭ. – 1969. – № 5. – С. 80; Бромлей Ю. В. Иерархия историко-культурных спільностей: основні риси й концепції динаміки // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 6. – С. 3.

²⁷ Семёнов Ю. И. Категория “социальный организм” и её значение для исторической науки // Вопросы истории. – 1966. – № 8. – С. 88 – 99.

²⁸ Бромлей Ю. В. Опыт типологизации этнических общностей // СЭ. – 1972. – № 5. – С. 71.

²⁹ Литаврин Г. Г., Наумов Е. П. Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне. VI – XII вв.). – М., 1991. – С. 62.

³⁰ Бромлей Ю. В. Ещё раз к вопросу о типологизации этносоциальных общностей // СЭ. – 1986. – № 5. – С. 62.

³¹ Дашкевич Я. Р. Національна самосвідомість українців на зламі XVI – XVII ст. (Підсумки, джерела, методи дослідження) // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 65 – 74.

³² Див. зокр.: Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. – К., 1967.

³³ Верменич Я. В. Исторична регіоналістика в Україні // УІЖ. – 2001. – № 6. – С. 8.

³⁴ Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 103.

³⁵ Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст. – К., 1996. – С. 397.

Еволюція етносоціальної структури південних староств Київського воєводства

Проблема етносоціальної структури, зокрема південних староств Київського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. ще не стала окремим предметом дослідження вітчизняної історичної науки. Однак це питання, на наш погляд, є одним із основних, оскільки «в історичній дійсності ключова роль належить саме етносоціальним структурам»¹. З іншого боку, якраз ті структури, «котрі беруть участь у складанні нації, доречно називати етносоціальними. Причому, – зазначають А. Мильніков і В. Фрейдзон, – від динаміки цього процесу залежали й терміни завершення формування нації». Крім цього, «взаємозв'язок етнічних і соціальних компонентів у структурі [певного] ареалу був строкатим і в кожному випадку впливав на етносоціальний процес»². У той же час, етносоціальну ієрархію варто розуміти, перш за все, як внутрішній механізм національної континуїтності, бо саме через мінімалістичні суспільні одиниці стає можливою безперервність етнічної історії³.

Безсумнівно, соціальні бар'єри в історії України часто були пов'язані з етнічними перегородками. Стосовно ж періоду, що нами розглядається, «націю» часто розглядали втіленою в певних соціальних прошарках, найвиразніше в шляхті⁴. Проте не викликає сумнівів те, що в цей час етносоціальна структура українців мала природний, недеформований характер, оскільки природно розвивалися всі українські стани феодального суспільства з їх численними соціально-етнічними підгрупами⁵.

В цьому контексті постає ще одна проблема, тобто вплив польського етнічного елементу, передусім у сфері тогочасних еліт. На нашу думку, не зовсім правомірно такий вплив перебільшувати, а тим більше розглядати під «польським народом» тільки «панівні класи і духовенство Польщі»⁶. З іншого боку, в тогочасній побутовій свідомості

така стереотипізація стала нормою, коли «для русина лях був насамперед паном, а для поляка русин в цілому був холопом»⁷. В результаті католицизм і кріпацтво зливаються й стають синонімами у свідомості українців, а лях, католик і пан однаково позначають гнобителя.

Описана етносоціальна стереотипність стала, безсумнівно, результатом етносоціальних процесів і «уявною» колонізацією української шляхти, попри те, що національна феодальна верства розвивалася практично вільно і щонайменше аж до Люблінської унії. В той же час у Великому князівстві Литовському, як відомо, шляхта не мала домінуючих суспільних позицій до введення Другого Литовського статуту 1566 р. Шляхта ж Польщі розвивалася більш потужно⁸. Безпосередньо в Південній Київщині шляхетська верства не була чисельною, а до середини XVI ст. її взагалі тут майже не було. Щоправда приватне землеволодіння в Черкаському повіті відоме вже з часів Вітовта.

Поступово опоясування краю укріпленими замками призвело до розселення навколо них збройного люду та груп землевласників, які володіли тут землею на військовослужбовому праві. Широке ж коло оборонних заходів уже не могло забезпечуватися силами місцевого родового боярства-шляхти. Тому на Київщині формується прошарок військових слуг, а за фрагментом ревізії 1471 р., яка збереглася лише для південно-західного кута Київської землі, цей прошарок становив третину чоловічого населення⁹. І все ж, у джерелах середини XVI ст. зокрема відзначається: «Воеводство Киевское... не есть шляхта частая»¹⁰.

Від середини XVI ст., значна частина місцевого боярства-слуг уже переходить до стану шляхти. З великих феодалів виділяються родини Домонтів, Зубриків, Горностаїв, Пронських. Крім цього, за віковою традицією, на українських пограниччях завжди проживав чималий контингент напівшляхти-бояр. Однак і на середину XVII ст. шляхта воеводства становить 1% всього населення, тобто, близько 3000 осіб¹¹. Причому шляхта південної його частини інколи навіть протиставляється північній, внаслідок значної покозаченості. Цей фактор дозволяє Н. Яковенку визначати шляхту Південної Київщини на цьому етапі «як своєрідну соціальну мікроструктуру з абсолютною кількісною перевагою в цій групі українського етнічного елементу»¹². Тому для місцевої шляхти однаково актуальними були і татарські напади, і пості коронних військ, що викликало посилену політичну заангажованість питаннями оборони, «шतोбы часу пригоды, паньство нашо никоторое шкоды и впаду... не приняло»¹³. Більше того і в Черкасах, і в Каневі діяло особливе шляхетське «право Київської землі», що єднало всю шляхту воеводства і виокремлювало в осібну «Київську шляхту»¹⁴.

Від останньої третини XVI ст. українська шляхта посідає виняткове становище серед інших соціальних груп і прошарків, хоча українським привілейованим верствам не вдалося досягти омріяного ідеалу

«шляхетської рівності». Боротьба ж за права стала й елементом формування соціальної психології української шляхти. До середини XVI ст. в основному завершився і процес її перенормізації. Згідно твердження Я. Тазбіра, «внутрішній спокій шляхтича йшов від того, що він не гнався за чинами і обмежував свої інтереси аграрними питаннями»¹⁵. Що ж тоді мовити про порубіжну зону, де сильно показана шляхта більше опікувалася орендою корчем, отриманням міських маєтків і пограбуванням сусідів.

Не можна сказати й про високу заможність шляхти регіону. Адже в джерелах є згадки про «убогую шляхту, которые служоб и людей своих не мають»¹⁶. Основною ж повинністю всієї шляхти краю, безперечно була військова служба. Згідно люстрації 1570 р., черкаські бояри виконують ті ж самі повинності, що й міщани, хоч боярство і становило відособлений стан. Однак поступово боярами ставали в межах Південної Київщини також міщани, слуги магнатів. Багато бояр витісняється сюди після аграрної реформи 1557 р., де вони вливаються в козацтво¹⁷. Повинності бояр визначалися Уставою 1557 р., люстраціями 1570 і 1622 рр.

Етнічний склад шляхти південної Київщини не був монолітним, скажімо, значний іноетнічний відсоток становили татари-шляхта. Крім цього, спостерігаються литовці, волохи, угорці, росіяни. Асиміляційні процеси щоправда йшли в «проукраїнському напрямі». З другої половини XVI ст. у регіоні з'являється й етнічна польська шляхта, але й всередині XVII ст. Г. Боплан відзначає, що ця «шляхта небагаточисельна»¹⁸. Отже, польський етнічний елемент не був домінуючим у складі шляхти південних староств Київського воєводства.

Такий розвиток української шляхти обумовив й историко-культурні передумови зародження української ідеї. Адже вона поза всяким сумнівом усвідомлювала свою належність до «політичного народу». Її патріотизм знаходив і особливе вираження у відстоюванні руської мови та православної релігії. Православ'я ж безпосередньо пов'язувало «шляхетський народ України» з «руським народом», хоч католицизм відсмоктував певну частину еліти. На нашу думку, цей процес не слід вважати «зрадою народності», як стверджують чимало дослідників. Адже «"зрадницька" поведінка української еліти була цілком закономірною»¹⁹, згідно І. Дзюби. В свою чергу, польська шляхта на цьому етапі так само не надто вболіває за «національні» інтереси Польщі, вважаючи себе, при цьому, взагалі, фактично, окремим «етнічним» утворенням – «народом шляхетським». Не було і тотальної, як католицизації української шляхти, так і полонізації. Остання, згідно В. Серчика, взагалі була інтересом суто економічним²⁰. Джерела свідчать, що навіть сполонізовану шляхту тогочасні українці й надалі сприймали як «від-українців» – «з руського покоління лях»²¹.

З іншого боку, відомо, що українська еліта мала свої уявлення про давнє походження руського народу, наведеного в християнство

ще в часи Володимира Великого. Тому в супліці 1623 р. українська шляхта стверджує, що «свята руська віра не може бути знищена раніше, ніж буде знищений народ руський»²². На наш погляд, можна побачити зворотний процес: стереотип неминучості фатальної долі шляхти за зраду релігії, котрий наявний у творі І. Старушича. Це виявляється і у відомій етнорелігійній толерантності тогочасної шляхти.

Політична субкультура шляхти південної Київщини ґрунтувалася на «руській» політичній орієнтації. Основним носієм державності від XIV ст. виступали українські князівські династії. Однак входження їх до контингенту шляхти Речі Посполитої не минулося безслідно. Саме воно відіграло одну з вирішальних ролей у розповсюдженні ідеї політичного патріотизму як синтезу пієтету перед рідною землею та існуючою на ній державою. Тому поширеним став дуалістичний етносоціальний стереотип шляхти: «gente Rutenus, natione Polonus»²³, як своєрідна «імперська» свідомість етнодержавної самоідентифікації. Цей аспект призвів українську шляхту, на думку В. Смолія і В. Степанкова, до остаточної втрати «історичної функції політичної еліти нації в середині XVII ст.»²⁴.

Атрофування ж етносоціальної парадигми української шляхти пов'язано також із процесом зникнення князівства та зростання «елітарної» ролі козацтва. Князі втрачають «руські» етносоціальні орієнтири ще в XV ст., внаслідок бажання удільного господарювання, що остаточно занедабує справу вироблення цілісної української політики. З іншого боку, українська шляхта виявилася не готовою до ролі політичного лідера в момент, коли остаточно поламалося «звичне осердя князівської політичної будівлі» (Н. Яковенко). Тому залишається фактом, що в цей час жодне шляхетське ім'я не стало «національним героєм». Таким чином, на нашу думку, українську шляхту не можна визнати за етносоціальну еліту, зокрема й південних староств Київщини в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Коли ж еліті не вистачає енергії підтримувати етносоціальну структуру суспільства, вона змінюється контрелітою, у якої творчий потенціал більший. Безсумнівно такою контрелітою стало козацтво. Хоча не варто лише негативно оцінювати етносоціальну роль української шляхти, як і переоцінювати її роль «у збереженні руського народу». На наш погляд, основне етносоціальне значення української шляхти полягало в тому, що вона стала своєрідним банком даних для козацтва.

Не була чисельною в південних староствах Київщини і верства духовенства. Від початку XVII ст. його кількість поступово зростає. Найбільше значення українського духовенства полягало в близькості до народу і передусім до селянства, що включало нижчі категорії до активного соціально-економічного життя. При цьому, як свідчать тогочасні джерела, в Полудневій Київщині «попи такі бідні, що для того, щоб заробити собі на шматок хліба мусять власними руками обробляти землю»²⁵. В джерелах є згадки й про спробу духовенства

«козакувати»²⁶. Особливо етносоціальне значення духовенства зростає в другій чверті XVII ст. Нова ієрархія 1620 р. стала досить престижною в очах українців, адже була обрана народом і гаряче віддана православ'ю. Оскільки все духовенство було виборним, «це міцно в'язало його з народом. Священик був оборонцем і заступником свого народу, з ним разом терпів і недолю»²⁷.

Безперечно більшість серед місцевого духовенства становили українці. Звідси й сприйняття православного кліру як носія «народних традицій», що в умовах релігійного домінування в тогочасній ментальності набувало справді «національного» значення, котре виявилось в ототоженні вже сучасниками релігійної та етнічної ідентичності. Тому слід вважати місцеве духовенство найважливішим «консерватором» української етносоціальної/національної самосвідомості, що, попри небагаточисельність цієї верстви, відводило їй виняткове місце в етносоціальній структурі регіону.

Найбільшою верствою соціуму Південної Київщини на середину XVI ст. було міщанство. Недарма й М. Грушевський відзначає значно потужніший потенціал міщанства Київщини, на відміну від західноукраїнського²⁸. Фактично міста краю були основними центрами етносоціального розвитку українців у XVI – першій половині XVII ст. Всього ж на Київське воеводство, за підрахунками І. Крип'якевича, припадало на середину XVII ст. 385 міст (близько 40% всіх українських міст)²⁹. З них особливо багато міст виникло в південних районах Київщини, в результаті потреб оборони, тому чимало міст тут становили в основному козацькі поселення і відзначалися домінуванням аграрної економіки, що було характерною ознакою для всіх європейських міст періоду середньовіччя. Найбільшими містами краю були Черкаси і Канів – по «більше тисячі димів», а також Корсунь, Чигирин, Крилів та ін. Основу міщанства становив український етнічний елемент.

Соціальна стратифікація мешканців міст регіону була строкатою. Так, на середину XVI ст. у Черкасах бачимо шляхту, бояр, слуг, власне міщан, козаків, потужників, людей прихожих, драбів, а на початку XVII ст. також купців і духовенство. Повинності міщан регіону не відрізнялися від боярських і землянських, причому обтяжувати міщан регіону суворо заборонялося королівськими грамотами³⁰. Міщани зобов'язані були давати стацію, підводи, податки з ухощництва, «яко на пограничном местцу», відбувати «сторожовщину»³¹. Відстоюють свою незалежність міщани й у суперечках за землю зі старостами, монастирями та боярами³². В джерелах є і згадки успішного захоплення ґрунтів міщанами, наприклад у 1622 р.³³, а також свідчення значних їх прибутків³⁴. Все це дає нам підстави спростувати погляди на місцеве міщанство як на стан, що занепав.

Таким чином, міста південних староств Київського воеводства мали важливе значення для етносоціальних процесів. Передусім тому,

що «сі міста заховали багато незалежності, рядилися своїми правами»³⁵. Тут зберігає могутність і міська община³⁶, якій належить право захисту своїх інтересів судовим і адміністративним шляхом. При цьому, права міст регіону постійно розширювалися, як «мест упривильеванных»³⁷. Зокрема в Південній Київщині отримали магдебурзьке право в 1585 р. Корсунь, в 1591 р. Чигирин, в 1600 р. Канів, в 1616 р. Крилов. На наш погляд, це мало виняткове значення для еволюції етнополітичної свідомості всього населення південних староств Київського воєводства.

Таким чином, можна констатувати важливість південнокиївських міст у етносоціальних процесах. І взагалі «роль міст у складанні нації дуже велика, бо саме тут формувалася найбільш зріла етносоціальна структура»³⁸. Тому навіть радянські дослідники визнавали, що, скажімо, «Черкаси мали вже в другій половині XVI – першій половині XVII ст. не лише місцеве значення, а й загальнонаціональне»³⁹. Цьому сприяла і політика «урбанізації», яку в Південній Київщині в цей час проводила Річ Посполита, що дозволило значно збільшити кількість міщан у регіоні. Могутнім імпульсом для етносоціальної консолідації української народності була й участь міст у торгівлі, котра весь час розширювалася.

Не менш важливе значення в етносоціогенезі українців відіграла й селянська верства. Оскільки українське селянство було основою українського етносу, воно не лише зазнавало впливів, до яких вели етносоціальні процеси, а й брало в них найактивнішу участь. Одним же з виявів етносоціальної активності селянства в цей час є участь значної кількості селян у козацьких рухах, а також масове їх переселення на вільні землі Південної Київщини. Селянство залишалось і верствою найбільш «чистою» в етнічному відношенні, фактично, уособлюючи собою весь український етнос. На наше глибоке переконання, в XVI – першій половині XVII ст. українське селянство було основним оберегом/консерватором української етнічності, а тому стало закономірно фундаментом, на якому конструювалася згодом українська нація.

Взагалі в цей період весь світ був «селянським» (90 % всього населення Землі, згідно Ф.Броделя). Так само було по всій Україні. Специфіка ж сільських поселень Східної Європи визначалась «українськими розмірами цієї безлічі сіл»⁴⁰. Крім дворища, в південних старостах Київщини були такі типи сільських поселень, як потуг і земля⁴¹. В той же час, згуртування кількох дворищ становило село. Велике значення мала сільська община. Остання відповідала перед урядом за своєчасне виконання повинностей дворищами, регулювала землеволодіння і розглядала на копному суді суперечки.

У Полудневій Київщині на цьому етапі було мало сіл, а отже й мало селянства. В результаті все більшого убезпечення краю, зростає поступово й кількість сіл. На середину XVI ст. тут було лише 36 поселень⁴² у 5 – 15 родин⁴³ (близько 220 чоловік). За ревізією 1616 р.,

Канівське староство не мало зовсім сіл, а тільки хутори, які «засіли козаки». Люстрація 1622 р. відзначає тут вже 15 сіл, а в Черкаському – 14⁴⁴. На середину XVII ст. бачимо в обох староствах вже 190 сіл⁴⁵. Щодо етнічного складу, то «про одностайно-національний український характер селянства, мабуть нема потреби розводити ся»⁴⁶.

Слід погодитися й з І. Бойко, що встановити розшарування селянства за якоюсь однією ознакою неможливо⁴⁷. Адже навіть не відбулося різкої поляризації на бідних і багатих селян. Більш менш різняться слуги, тяглі, челядь, данники, похожі, непохожі, підсусідки, коморники. В Південній Київщині підсусідки, зокрема, становили майже половину селянського населення, тому що, тікаючи сюди, селяни змушені були осідати в заможніших господарствах⁴⁸. Однією з найбільш специфічних ознак селянської верстви в регіоні слід вважати домінування слобод «однаково без всякого оподаткування»⁴⁹. Хоч досить часто таких селян називають козаками. Закріпачення в регіоні було взагалі відсутнім. Це стало одним із збудників і масових міграцій сюди селян із західних областей. Разом із тим, складним було становище місцевого покозаченого селянства, котре мало лише мінімально необхідні засоби та знаряддя праці. Відсутність же належного виробничого потенціалу ставила селянські господарства краю в надмірно тісну залежність від перебігу природно-кліматичних факторів. На нашу думку, це сприяло й своєрідній «етносоціальній витривалості» місцевих селян, які виступають основними носіями православної ідентичності в усій Степовій Україні.

Разом із тим поступовий процес покріпачення, як пише О. Гуржій, значною мірою формував у середньовічному суспільстві думку про нібито законність і закономірність безправності більшої частини селянства. Однак «історична свідомість і система цінностей селян не узгоджувалися з таким становищем і породжували масові протести»⁵⁰. Виступаючи також основним носієм православної ідентичності, селянство, передусім Південної Київщини, «залишалося найбільш національним»⁵¹. Більше того, «селянська маса, хоч і не усвідомлювала свого патріотизму, але стихійно залишалася національно свідомою»⁵². В цьому контексті досить правомірно виглядає думка про селянство як певний біосоціальний організм⁵³.

Отже, можна зробити висновок, що селянство Південної Київщини також займало виняткове місце в етносоціальній структурі. По-перше, воно містило найбільшу кількість українських етнофорів. По-друге, селянство виступало найбільш «консервативним» сегментом у етнорелігійному відношенні. По-третє, ця категорія населення внаслідок досить стрімкого зростання в землях південних староств Київського воєводства впродовж першої половини XVII ст. стає фактично головним джерелом зростання й кількості місцевого козацтва, замикаючи тим самим своєрідний «етнічний фокус» останнього в межах «руської» (української) ідентичності.

Основним же елементом етносоціальної структури південних староств Київського воєводства стало українське козацтво. Попри значну історіографію досліджень генези цього явища, вона й досі оповита густим туманом. Хоча можна впевнено стверджувати, що козацтво не творило окремої етнічної спільноти, а виступало насамперед певним етносоціальним сегментом, який утворився на автохтонному українському ферменті. Щодо часу виникнення козацтва, то, швидше за все, – це друга половина XV ст. Щодо назви «козак», як відомо, також нема одностайної думки. Вперше це слово згадується в 1240 р. у «Таємній історії Монголів». У монгольській мові це слово («ко»-«зах») позначає[є]ло захисника кордону або військового охоронця. Вважаємо, що це найточніше визначення, принаймні первинних функцій козацтва. Генеза козацтва була закономірним результатом, а наявність типологічно подібних явищ у сусідніх землях, як стверджує цілком слушно, скажімо, О. Гуржій, тільки підтверджує цю закономірність і водночас унікальність козацтва⁵⁴.

Питання генези і розвитку української козаччини, як суспільної верстви, належить до найцікавіших соціологічних явищ в європейській історії XVI ст. Проте не існує єдиного погляду на соціальну природу козацтва. Не слід однозначно вважати суцільне наповнення козацтва селянством⁵⁵, як це роблять І. Житецький, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, Д. Дорошенко, К. Гуслистий, О. Баранович, В. Серчик⁵⁶ та ін. Безумовно, «козацтво, що постійно поповнювалося з поспільства, було в кровному зв'язку з останнім»⁵⁷. Однак селянство почало домінувати вже навколо утвореного козацького об'єднання, на що звертав увагу вже козацький літописець – Самійло Величко: «Селяни полишили вітчизну і приєдналися до козаків»⁵⁸. Тому вже пізніші джерела містять таку соціальну ідентифікацію козацтва: «збираємося з королівських і панських сіл»⁵⁹, «люди кондиции простой»⁶⁰. Крім цього, джерела свідчать про масову покозаченість селянства, передусім Південної Київщини⁶¹. З іншого боку, «зростання кількості селян в Україні збільшує Військо Запорозьке, котре раніше тільки біля Черкас кочувало»⁶². Отже, неправомірно й повністю заперечувати «селянськість» українського козацтва.

Не можна погодитися, втім, із думкою, що козацтво являло собою хаотичну мішанину різних верств населення. Тому правий В. Щербак, що «загальне посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення, не вносить особливої ясності у її розв'язання»⁶³. На нашу думку, проблема однобічного розгляду соціальної природи козацтва не може задовільно з'ясувати це явище, оскільки воно було не суто соціологічною категорією, а етносоціальною структурою. Щодо соціального боку цього утворення, то його формування слід розглядати як поетапний процес. Безсумнівно, першоджерелом українського козацтва стали людність порубіжних міст Південної Київщини і «надзвичайні пограничні відносини полудневої

України»⁶⁴, тому насправді козацтво формувалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася.

Від середини XVI ст. в лави козацтва вливається значна кількість боярства, котре домінує до конфліктів 1590-х рр., внаслідок яких козацтво «різко збільшилося кількісно за рахунок селянського елемента, а відповідно зросла й неоднорідність козацтва»⁶⁵. З початком XVII ст., на наш погляд, можна спостерігати зворотний процес – «оміщання» козацтва, передусім «низового». Цьому процесу сприяло зростання козацьких господарств «на волості». Значну кількість «оміщаних» козаків фіксують і люстрації 1616 і 1622 рр., іменуючи їх «непослушними», що поширювалося на все міщанство регіону і збільшувало, в свою чергу, чисельність козацтва. Таким чином, ми бачимо, що козацтво не мало чіткої станової основи, котра визначала б його статус у соціальних відносинах того часу. Разом із тим, на нашу думку, це стало головною причиною формування осібно соціального стану козаків.

Остаточо козацька верства «закорінилася в усі шпаринки українського життя на початку XVII ст.»⁶⁶. При цьому, стала «землевласницьким станом»⁶⁷. З іншого боку, це були люди, покликані самим соціальним життям стати сталевими воїнами з ясным розумом. До того ж козацтво залишалося етносоціальною структурою, що «виконувала обов'язки» провідної верстви нації. Провідне місце у формуванні козацької верстви, безперечно посідала Південна Київщина. Ще М. Максимович відзначав, що «придніпровські міста Черкаси та Канів – це першопочаткові розсадники козацтва»⁶⁸. Так, і у Джерелах перші згадки про козацтво стосуються цієї території.

Отже, південні староства Київщини були землею масового показання населення – «унікального, тільки Україні притаманного історичного процесу»⁶⁹. Основними причинами цього процесу були поступ колонізації в Подніпров'ї, посилення соціального гноблення, поширення ідеї набуття «козацьких вольностей», зростання в регіоні козацького землеволодіння, напади татар, нерідко безпосередньо реєстрові козаки закликали «поспільство волості» підтримати їхні інтереси. І динаміка показання зростала з кожним новим конфліктом.

Тому Південна Київщина мала виняткове значення для козацтва. Насамперед тому, що «територія порубіжного Середнього Подніпров'я стала консолідуючим центром козацтва»⁷⁰. І, як стверджував Л. Мельник, «ця визначна роль козацтва, особливо на теренах Наддніпрянщини, не могла не привернути уваги сучасників, насамперед представників духовенства і шляхетства»⁷¹. Тому сучасники, скажімо Йосип Верещинський, розуміли, що «Південна Київщина є надто специфічним козацьким регіоном, який неможливо трактувати як звичайну провінцію Речі Посполитої»⁷². Крім цього, обставинами прикордоння зумовлювалося і генеза станової свідомості козацтва, в якій зароджувалися

стереотипи поведінки і морально-етичні цінності, що якісно по-новому трансформувало українську ментальність. Тому розвиток козащини впродовж першої половини XVII ст. пішов шляхом творення автономного військово-територіального устрою не на теренах Дикого Поля, а на освоєних землях Наддніпрянщини.

Слід визнати за козацтвом і роль нової еліти в етносоціальній структурі не лише південних староств Київського воеводства. Сама польська влада також визнавала, що «шляхта й козаки однієї поваги»⁷³. На початку 20-х рр. XVII ст. завершується й творення міфу про козацтво як символу слави руського народу. Козацька міфологема сприяла нарощенню компонента національно особливого в самосвідомості репрезентантів українців. Велике значення українське козацтво Південної Київщини мало і в етносоціальній консолідації, ставши своєрідним атракційним центром. З огляду на це, козацька Україна становить важливий етап у зміні української етносоціальної структури і політичної нації в процесі національного будівництва. Більше того, «націоналізація» козаків у 1620-х рр. і розширення козацького порядку поза межі середнього Дніпра, підготували ґрунт для прийняття козацтвом функцій руської/української політичної нації⁷⁴.

Таким чином, можна зробити висновок, що етносоціальна структура південних староств Київського воеводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. була повною. Основними її сегментами слід вважати такі верстви, як українські шляхта, боярство, духовенство, селянство, міщанство, козацтво. Винятковість етносоціальних змісту та форми кожної з них визначала як специфіку етносоціальної структури регіону, так і мало вплив на розвиток всього етносоціального організму українців другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Примітки

¹ Восточные славяне в XVII–XVIII вв.: этническое развитие и культурное взаимодействие (Материалы «круглого стола») // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 34.

² Мильников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII – XIX веках // Вопросы истории. – 1987. – № 8. – С. 63 – 64.

³ Астаф'єв А.О. Феномен континуїтності нації в українському історико-філософському вимірі: Дис. ... канд. філос. наук. – К., 2000. – С. 111.

⁴ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 65.

- ⁵ *Макарчук С.А.* Український етнос (виникнення та історичний розвиток). – К., 1992. – С. 38.
- ⁶ *Крип'якевич І.П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 1966. – № 2. – С. 82.
- ⁷ *Мацеевич Л.* Поляки и русины (Из истории их бытовых отношений) // Киевская Старина. – 1882. – Т. I. – № 2. – С. 303.
- ⁸ *Bardach J.* Historia państwa i prawa Polski do roku 1795. – Т. 1. – Warszawa, 1957. – S. 427 – 429.
- ⁹ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 63.
- ¹⁰ *Любовский М.* Литовско-Русский сейм (Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства). – М., 1900. – Приложения. – С. 162.
- ¹¹ *Яковенко Н.М.* Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. / За ред. В. А. Смоля. – К., 1990. – С. 90.
- ¹² *Яковенко Н.М.* Українська шляхта... – С. 251.
- ¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (Далі – АЗР). – Т. 2. – СПб., 1848. – С. 221.
- ¹⁴ *Довнар-Запольский М.Ф.* Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – С. 15.
- ¹⁵ *Тазбир Я.* Привилегированное сословие феодальной Польши // Вопросы истории. – 1977. – № 12. – С. 160.
- ¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907. – С. 178.
- ¹⁷ *Гуржій О.І., Катренко А.М.* [Рец. на кн.:] Андрій Гурбик. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997.; А.О.Гурбик. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 129; *Гурбик А.О.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – С. 53.
- ¹⁸ *Боплан Гійом Л. Де.* Опис України. / *Меріме П.* Богдан Хмельницький / Пер. з фр. – Львів, 1990. – С. 27.
- ¹⁹ *Дзюба І.М.* Україна перед сфінксом майбутнього // УІЖ. – 2002. – № 3. – С. 13.
- ²⁰ *Serczyk W.* Polska – Ukraina: dziesięć wieków nierozumienia // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 10.
- ²¹ Львівський літопис // *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 123.
- ²² *Старушич Ігнатій.* Казанье погребовое над телом... князя... Четвертинского... [Рецидція В. І. *Крекотня*] // Українське літературне барокко: Зб. наук. пр. / За ред. О. Мишанича. – К., 1987. – С. 244.
- ²³ *Chynczewska-Hennel T.* ЃwiadomoŃж narodowa szlachty ukraickiej i kozaczyzny od schuiku XVI do poiowy XVII w. – Warszawa, 1985. – S. 91.

²⁴ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648 – 1676 рр. кризь призму століть // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 5.

²⁵ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Збір. док. і мат. / Упор. *Є. Гринів* та ін. – К., 1988. – С. 237.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 605 зв.

²⁷ *Огієнко І.І.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. – К., 1993. – С. 85.

²⁸ *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 143; *Грушевський М.С.* Пересування культурно-національного центру на схід: козаччина як чергова рушійна сила національного українського активу // Український історик. – 1991/1992. – № 3 – 4/1 – 2. – С. 70.

²⁹ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 26.

³⁰ АЗР. – Т. 5. – СПб., 1853. – С. 370 – 376.

³¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 144; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1890. – С. 181, 316; *Ковальский Н.П.* Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 31.

³² Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 367; АЗР. – Т. 2. – С. 352; ЦДАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926. – Арк. 51 – 56; Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 148; Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330.

³³ *Īrodia dziejowe.* – Т. XX / Opisane przez *A. Jablonowskiego.* – Warszawa, 1894. – S. 60.

³⁴ *Михайлина П.В.* Політика адміністрації Речі Посполитої в містах України другої половини XV – першої половини XVII ст. // Історія та історіографія України: Зб. наук. пр. / За ред. *Ю. Ю. Кондуфора.* – К., 1985. – С. 43.

³⁵ *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 14.

³⁶ *Довнар-Запольский М.Ф.* Вказ. праця. – С. 88 – 90.

³⁷ *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия: Литовско-Русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911. – С. 142.

³⁸ *Мыльников А.С., Фрейдзон В.И.* Вказ. праця. – С. 73.

³⁹ История Украинской ССР: В 10 т. / Под ред. *Ю. Ю. Кондуфора.* – Т. 2. – К., 1982. – С. 299.

⁴⁰ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: У 3 т. / Пер. з фр. – Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – С. 28, 66.

⁴¹ *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 205.

⁴² *Jablonowski A.* Wstkrp. Ziemię Ruskie. Ukraina (Kijyw – Bracław) // *Īrodia dziejowe.* – Т. XX. – S. 37.

⁴³ *Падалка Л.* Происхождение запорожского козачества // Киевская. Старина. – 1894. – Т. X. – № 9. – С. 34.

⁴⁴ Ęrodia dziejowe. – Т. V / Wyd. *A. Jablonowski*. – Warszawa, 1877. – S. 104, 131, 134.

⁴⁵ *Пишеничний М.І.* Историчні постаті Черкащини. – Черкаси, 1994. – С. 37.

⁴⁶ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 6. – К., 1995. – С. 265.

⁴⁷ *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 262.

⁴⁸ *Бойко І.Д.* К вопросу о расслоении украинского крестьянства во второй половине XVI – первой половине XVII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К., 1962. – С. 33; *Гуржій О.І.* Підусідництво – як соціальне явище на Україні доби феодалізму // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. / За ред. *В. А. Смоля.* – К., 1990. – С. 69.

⁴⁹ *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – Т. 5. – К., 1998. – С. 220.

⁵⁰ *Гуржій О.І.* Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII ст. // Український селянин: Зб. наук. пр. / За ред. *С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова.* – Вип. 6. – Черкаси, 2002. – С. 65, 66.

⁵¹ *Огієнко І. І.* Вказ. праця. – С. 121.

⁵² *Ісаєвич Я.* Наші три відродження – не лише здобутки, але й втрати // Сучасність. – 1998. – № 12. – С. 139.

⁵³ *Никольский С.А.* Земледелие и крестьянство как природно-исторические явления // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С. 14 – 19.

⁵⁴ *Гуржій О.* Козацтво на світанку своєї історії // Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: Минуле і сучасність: Тези доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції. – Черкаси, 1999. – С. 8.

⁵⁵ Детальніше про це далі в нарисі «*Селянський чинник у генезі українського козацтва*».

⁵⁶ *Житецкий И.* Смена народностей в южной России (Историко-этнографические заметки) // Киевская Старина. – 1894. – Т. X. – № 9. – С. 13; *Владимирский-Буданов М.Ф.* О документе Литовской метрики, содержащем отрывок писцовой книги Киевского воеводства (XV в.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – К., 1888. – С. 90; *Грушевський М.С.* Очерк истории... – С. 154; *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України: В 2 т. – Т. 1. – К., 1991. – С. 188; *Гуслистий К.Г.* Нариси з історії України. – Вип. 3: Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. – К., 1941. – С. 149; *Баранович А.И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – С. 37, 165; *Серчик В.А.* Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. / Под ред. *Б. А. Рыбакова.* – М., 1979. – С. 174.

⁵⁷ *Костомаров Н.* Борьба украинских козаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1856. – Т. 108. – Кн. 9. – С. 196.

⁵⁸ *Величко Самійло.* Літопис. – Т. 1. – К., 1991. – С. 37.

- ⁵⁹ *Мицик Ю.А.* Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 61.
- ⁶⁰ ЦДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 828 зв.
- ⁶¹ Жерела... – С. 110.
- ⁶² Сентенція про заспокоєння Війська Запорозького одного польського шляхтича // УГЖ. – 1999. – № 6. – С. 125.
- ⁶³ *Щербак В.О.* Джерела формування українського козацтва // УГЖ. – 1994. – № 2-3. – С. 75.
- ⁶⁴ *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольності... – С. 44.
- ⁶⁵ *Леп'якко С.* Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польсько-українські студії... – С. 54.
- ⁶⁶ *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 123.
- ⁶⁷ *Любавский М.* Начальная история малорусского казачества // Журнал министерства народного просвещения. – 1895. – № 7. – С. 220.
- ⁶⁸ *Максимович М.О.* Исторические письма о казаках приднепровских // Максимович М.О. «Киевъ явился градомъ великимъ...»: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 193.
- ⁶⁹ *Апанович О.* Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 67.
- ⁷⁰ *Боєчко В.Ф., Чабан А.Ю.* Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // УГЖ. – 1999. – № 2. – С. 50.
- ⁷¹ *Мельник Л.* Нариси козацької держави в українській суспільній думці у переддень Хмельниччини // Розбудова держави. – 1998. – № 9-10. – С. 107.
- ⁷² *Леп'якко С.* Вказ. праця. – С. 54.
- ⁷³ *Каманин І.М.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 2. – К., 1894. – С. 111.
- ⁷⁴ *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // УГЖ. – 1995. – № 4. – С. 71.

*Українське селянство в етносоціальних процесах XVI - середини XVII ст.**

Буття будь-якої спільноти завжди обумовлене багатьма умовами та чинниками. Тому проблематика етносоціальних процесів полягає насамперед у полідисциплінарності дослідження. В першу чергу це стосується історії та етнології, а також соціології (етносоціології), політології (етнополітології), культурології тощо. Разом із тим така різнопланова увага з боку декількох наук веде й до появи значної кількості проблем, і особливо методологічного та теоретичного спрямування. Не є винятком і дослідження місця та значення українського селянства в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. Цей період в історії України завжди привертав особливу увагу з боку дослідників, оскільки розглядається вченими як етап визрівання ідеї української державності. Натомість, в історії українського селянства цей період, на жаль, поки що не висвітлений більш-менш повно, а отже, потребує подальших пошуків. Більше того, проблематика безпосередньо етносоціального чинника селянства на цьому етапі взагалі залишається не дослідженим аспектом. Тому погляд на українське селянство пізнього середньовіччя з методологічних позицій етнологічної науки, на нашу думку, значно збагатить наукове уявлення щодо цієї верстви в цілому й історичної науки зокрема.

Таким чином, методологічний контекст пропонованої проблеми полягає в двох вимірах. По-перше, критичний підхід до теоретично-методологічних засад етнології як загальної науки про «етнічне». По-друге, залучення у синтезованому (комплексному) вигляді етнологічної та історичної методологій. З огляду на це, особливу увагу варто звернути на ту обставину, що проблематика методології етнологічної науки й до сьогодні залишається однією з найсуперечливіших у сфері гуманітарних дисциплін. Перебуваючи тривалий час у затінку, ця проблема була порушена радянськими вченими останньої третини XX ст. Однак для останніх, як відомо, було характерне залучення лише однієї

методологічної конструкції – історичного матеріалізму, котрий вписували в матрицю суспільно-економічних формацій. Не виключенням була й етнологічна методологія¹. На цій же методологічній основі було побудовано й усі етнологічні концепції достатньо відомих радянських етнологів, зокрема Ю. Бромлея, В. Козлова, Л. Гумільова, С. Арутюнова, С. Токарева, М. Чебоксарова, Ю. Семьонова, М. Крюкова, С. Брука, Г. Маркова та ін.

Сучасна ж етнологічна наука (й, зокрема, вітчизняна) переживає певну методологічну кризу. Це пов'язано як з відмовою від односторонньої марксистсько-ленінської методології, так і зі зростанням кризових явищ у західній етнологічній традиції. Ще одним фактором складності побудови методологічної бази етнології є та обставина, що будь-яка наукова схема не може повністю охопити всю багатоманітність реальної дійсності, котра в свою чергу буває перехідними станами, варіаціями, нетиповими випадками тощо. Тому, на наш погляд, цілком правий С. Арутюнов, «що одна відносно вдала схема не виключає можливості паралельного використання інших схем, не менш придатних для дослідження тих самих реалій за іншої постановки пізнавальних завдань»². Однак відхід від формаційного підходу з кінця 1980-х років примусив уже й радянських дослідників шукати комплексний метод для розв'язання проблеми.

Отже, на сучасному етапі завдання полягає не в тому, щоб, відмежовуючись від марксизму, сприйняти якусь альтернативну концепцію, а, швидше за все, в тому, щоб вийти на розробку нової цілісної теорії культурно-історичного процесу через синтез здобутків різних філософських і наукових шкіл. Тобто такої теорії, котра, як зауважує Ю. Павленко, могла б функціонувати як теоретико-методологічна основа пізнання на рівні конкретних дисциплін культурно-історичного циклу³. Таким чином, осмислення етносоціального розвитку людства, а, зокрема, й українського селянства пізнього середньовіччя, сьогодні вже неможливе на базі самої лише стадійної парадигми. На нашу думку, потрібний синтезований (комплексний) підхід до створення нових методологічних засад як етнологічної, так і історичної наук⁴.

Не викликає сумнівів той факт, що методологічні аспекти дослідження етносоціальних процесів на теоретичному рівні досить тісно пов'язані із загальною теорією етносу. Не вдаючись до детального аналізу суто етнологічних аспектів, варто все ж таки інтерпретувати безпосередньо поняття «етносоціальні процеси». На нашу думку, етносоціальні процеси – це процеси, котрі передбачають передусім зміну внутрішніх параметрів певного етносоціального організму (плем'я, народність, нація) або етносоціальної спільноти на певній стадії історичного розвитку, зміну таксономічного рівня етносоціального організму, визначаються прагненням етносоціального

організму до оформлення у вигляді держави, а також передбачають зміну якісних рис безпосередньо етносу як основної етнічної спільноти людей. Крім цього, етносоціальні процеси є наслідком взаємодії етнічного та соціального, тобто є своєрідним механізмом існування етносу в соціальному вимірі, й відповідно соціуму – в етнічному. В цьому відношенні етносоціальні процеси є найвагомішим чинником, який забезпечує стає існування етносу в історичному часі та розвитку. Разом із тим, етносоціальні процеси мають досить розгалужену структуру й можуть виявлятися в усіх сферах буття людства як на внутрішньому, так і зовнішньому рівнях.

Виходячи з таких позицій, ми й пропонуємо досліджувати українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. Останні ж були обумовлені специфічним гео- й етнополітичними, соціально-економічними, культурно-релігійними чинниками. Стосовно селянства, то за умов жорсткого соціального, економічного, релігійно-культурного й етнічного тиску насамперед з боку польського етносу, воно природно шукало в цей час порятунку на вільних і малозаселених землях Середнього Подніпров'я⁵. На цій землі переселенці-селяни стали й одним із основних джерел українського козацтва. Більше того, напередодні могутнього «етносоціального вибуху» середини XVII ст. (мається на увазі Хмельничина) українське селянство стало тією основою, на якій утворилася й трималася Українська козацька держава.

У системі соціальної стратифікації селянство було найчисельнішою верствою українського суспільства і в той же час найнезахищенішою перед середньовічною правовою системою. Як відомо, станова організація, що утворилася в середовищі українського етносоціального організму внаслідок входження українських земель спочатку до Великого князівства Литовського, а з другої половини XVI ст. – до Речі Посполитої, передбачала чіткі, юридично визначені та закріплені права кожної стратифікованої одиниці суспільства, проте селянська верства залишалась найбільш безправною, хоч за нею закріплювалися обов'язки насамперед щодо землевласника-феодала. Тогочасне польське право надавало власникам землі, тобто магнатам, шляхті, церкві, фактично безумовну владу над своїми підданими, яких вони могли навіть страчувати. При цьому, як зауважив М. Костомаров, пан готовий був поступати безжальніше за селянином, який був чужий йому і за мовою, і за вірою. Величезним тягарем на селян лягала розкіш панського побуту, характерна для Польщі у першій половині XVII ст.⁶ Отже, крім соціальних утисків, селяни зазнавали ще й етнічних, а з кінця XVI ст. ще й релігійних, коли була запроваджена Берестейська церковна унія 1596 р. Однак «хлопи тільки зі страху, а не з переконання приймали унію і поки не навикли (звикли. – *К. І.*), до неї протягом многих поколінь, довго були готові від неї відпасти»⁷. Відтоді православна віра стає для селянства фактично прапором особистої свободи і захисту

перед польським етносоціальним тиском, який призвів українських селян на середину XVII ст. до найсумнішого буття, що називалося поляками «добою золотого спокою».

Українське селянство змушене було терпіти і не менш ненависні утиски з боку «жидів» (євреїв), яким польські землевласники з різних причин здавали в оренди свої маєтки, разом із українськими селянами, а інколи православні церкви, в яких «жиди» заводили свої правила і встановлювали високі ціни на церковні обряди для православних селян, як то хрещення, вінчання, погреб, а то й власне за службу. Крім того, що євреї фактично «оббирали» українського православного селянина, вони ще й висміювали православну віру, що, в свою чергу, ображало селян як на моральному, так і на етнічному рівнях, а отже, зумовлювало зростання етносоціальної конфліктогенності. Тому й не дивно, що під час українсько-польських конфліктів кінця XVI – першої третини XVII ст. українське селянство всього Середнього Подніпров'я чинило найжорстокішу розправу саме серед єврейського етнічного анклаву.

Виходячи з того, що українське селянство було частиною українського етносу, воно не лише зазнавало впливів, до яких вели етносоціальні процеси, а й брало в них найактивнішу участь. Одним із найпомітніших виявів етносоціальної активності селянства в XVI – першій половині XVII ст. є участь останнього у згаданих вище рухах, а також масове переселення на вільні землі⁸. Зміна ж етносоціальної парадигми селянства вела до значної трансформації всього соціуму і в першу чергу українського козацтва. Якщо ж вірити О. Мостяєву, то «внаслідок розкладу соціуму певна соціальна структура залишається і стає менш динамічною, а в етносі нарощується хаос і зростає соціальне бродіння, а наприкінці цього відбуваються повстання і селянські війни»⁹. Таку ситуацію якраз і можна спостерігати в першій половині XVII ст.

Не менш вагомим чинником етносоціальних процесів XVI – першої половини XVII ст. було й економічне зубожіння українського селянства. Основою економіки українських земель на цьому етапі було безперечно сільське господарство¹⁰. Рівень же його продуктивності визначався насамперед природною родючістю ґрунтів та кліматичними умовами. В цьому відношенні масні чорноземи України, і зокрема Середнього Подніпров'я, займали в тогочасній Європі особливе місце. Розвиваючись в умовах товарно-грошових відносин, Річ Посполита перетворюється фактично на житницю Європи. В свою чергу ця обставина обумовлювала посилений попит на сільськогосподарську продукцію. За свідченнями сучасників-іноземців, загальні обсяги виробництва сільськогосподарських продуктів були тут просто небачені в Західній Європі¹¹. Проте, створення польськими землевласниками системи фільваркових господарств найбільшою мірою сприяло економічному занепаду селян. Адже, як вірно зауважив

Ю. Гроссман, «попит на продукти сільського господарства могли задовольнити тільки селянські господарства»¹². Економічний занепад селянських господарств власне й зумовлювався втягненням польських землевласників у ринкові відносини.

На українських землях розвивалося в цей час не лише землеробство, але й ремесла, торгівля. Значного розвитку в сільському господарстві набули також садівництво, городництво, бджільництво, не втрачали свого значення в господарському житті селян рибальство й мисливство. У степовій смузі Південної Київщини помітне місце займало скотарство, яке з першої половини XVI ст. навіть спеціально поширюється тут осадами волоського права¹³. Крім цього, селяни займались переробкою сировини, переважно у господарствах своїх землевласників. Значну роль в сільському господарстві відігравали і промисли: виготовлення сукна, полотна, гончарного посуду, металевих і дерев'яних предметів для господарсько-побутового вжитку.

Великий вплив на соціально-економічне буття українського селянства в цей час мала «Устава на волоки» 1557 р. На думку О. Єфименко, її велике суспільне значення полягало у вперше відкритій заяві, що земля не належить хліборобові, а отже, влада може розпоряджатися нею на свій власний розсуд¹⁴. Дійсно, в ході волочної поміри руйнувалося, сформоване віками, основане на звичаєвому праві, традиційне селянське господарство та землеволодіння і ліквідовувалося фактичне розпорядження земельним наділом. Внаслідок цього значно зменшилися розміри селянської землі, тому що волоки поступалися попереднім дворищам, але твердити про те, що волочна поміра позбавила селян права володіти землею і що селянські землі переходили тепер повністю у власність великого князя, не зовсім точно.

Втягнення в економіку Речі Посполитої нових українських земель, особливо Південної Київщини, котра на той час було ще малозаселеною порубіжною зоною, здійснювалось у винятково важких умовах, що потребували величезної енергії та затрат. Адже тутешнім селянам, які були переважно втікачами від панських утисків і були позбавлені тут будь-яких засобів виробництва, протистояли не лише сили природи, а ще й іноетнічне оточення, яке поводило себе іноді досить агресивно (в історії добре відомі напади татар на українські землі). І кожному мить селянина могли захопити в полон чи вбити татарські мисливці за «живим» товаром, або ж «свої» шляхетські загони, які виконували на цих «диких» ще землях винятково каральні функції, й власне споряджалися сюди для відловлювання та повернення селян-втікачів.

Незважаючи на досить відчутний етносоціальний тиск з боку польської спільноти, українці все ж таки не засимілювалися. Більше того, це стало можливим, на нашу думку, насамперед завдяки українському селянству. Останнє, хоч і не було ізольованим

етносоціальним елементом у структурі спільноти Речі Посполитої, залишалося найбільшою верствою тогочасного українського соціуму й до того ж найбільш «чистою» в етнічному відношенні, фактично уособлюючи собою весь український етнос. Таким чином, в XVI – першій половині XVII ст. українське селянство було основним оберегом української етнічності. Під останнім поняттям потрібно розуміти специфічний спосіб включення спільнот індивідів у процес етносоціального розвитку. З іншого боку, це «виявляється в структурі конкретної людини як специфічна форма історико-природної пам'яті й затверджує себе як ментальність»¹⁵, що разом із стереотипом поведінки становлять одні з найважливіших відмінностей між конкретними етносоціальними організаціями.

Таким чином, будучи найбільш консервативною верствою, українське селянство в XVI – першій половині XVII ст. як «зберігало» українську етнічність і ментальність, так і трансформувало їх внаслідок історичної динаміки етносоціальних процесів. У той же час вагомим фактором, що робив значний вплив і на етнічну, і на етносоціальну ситуацію в Україні, за слушним зауваженням В. Смоля та О. Гуржія, «була могутня хвиля визвольного руху народних мас, спрямована на визволення українських земель з-під влади іноземних держав, що в свою чергу підносило значно на вищий рівень етнічну свідомість»¹⁶ і в першу чергу – українського козацтва та селянства.

Під час дослідження проблематики етносоціальних процесів потрібно також звертати увагу й на ту обставину, що будь-який етнос завжди займає певну екологічну (етногенетичну) нішу, котра безпосередньо накладає відбиток на його етнічність, самосвідомість і ментальність. Ці категорії не є сталими, хоча зрозуміло, що у них є й певні константні елементи, властиві етносу впродовж всього його існування. Це, так би мовити, певні етноархетипи (згідно розуміння поняття «архетип» К. Г. Юнгом). Разом із тим, можна стверджувати, що в XVI – першій половині XVII ст., завдяки українському селянству, відбувається відчутна трансформація української етноархетипності, котра, на думку О. Нельги, пов'язана в українському етносі з символами хлібодара-землероба та захисника-оборонця, відповідно українського селянина і українського козака¹⁷. Хоча селянськість, на наш погляд, не зовсім правомірно розглядати як одвічну ментальну ознаку українського етносу, оскільки вона, скоріше за все, – лише один із його етноархетипів.

Не варто також забувати й того факту, що українське селянство було частиною досить великого етносоціального організму, котрий утворився в межах держави Річ Посполита. Станова ж організація, що домінувала в цьому етносоціальному організмі, передбачала чітко юридично оформлені, визначені та закріплені права кожної стратифікованої одиниці суспільства. Селянська ж верства в

означений час залишалася найбезправнішою. Насамперед це було пов'язано з тим, що польське право надавало переважно польським магнатам і шляхті, а також і католицькій церкві фактично безумовну владу над селянством (у тому числі й над українським). У той же час, поруч із соціально-економічнимгнобленням, мав місце й чинник етнофобії та етноцентризму. З кінця XVI ст. до цього додався ще й етнорелігійний конфлікт, внаслідок церковної унії.

Окрім етносоціальної конфронтації з польським етносом, українське селянство зазнавало помітних втрат і внаслідок постійних набігів татар¹⁸. Оскільки татари уникали облоги міст, постільки основний удар їхніх загонів припадав саме на сільське населення. Саме тому, на думку А. Чабана, більшість турецько-татарських бранців були з українських селян¹⁹, хоча не уникали цієї участі й інші верстви тогочасної України. Разом із тим, українське селянство змушене було терпіти й етносоціальний тиск з боку «жидів». Євреям, як відомо, польські землевласники досить часто здавали в оренди свої маєтки разом із українськими підданими, а іноді й православні церкви, що суттєво напружувало ситуацію. Тому й не дивно, що під час етносоціальних конфліктів кінця XVI – першої третини XVII ст. українське селянство чинило найжорстокішу розправу саме серед єврейського етнічного масиву.

Отже, дослідження українського селянства пізнього середньовіччя з позицій етнологічної, етноісторичної та етносоціологічної методологій дозволяє нам більш об'ємніше розглядати поставлене питання. Зрозуміло, пошуки у цій площині мають продовжуватися й насамперед у напрямі синтезованого застосування етнологічної, соціологічної та історичної методологій. Створення ж належної теоретично-методологічної основи цієї сфери дозволить досліджувати не лише селянство як структурний об'єкт соціуму, а й інші соціальні та етносоціальні елементи на різних етапах їхньої історії.

Примітки

* На основі публікації: *Івангородський К.В.* Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. (Методологічний контекст проблеми) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 21 – 25.

¹ *Итс Р.Ф.* Введение в этнографию. – Л., 1974. – С. 8.

² *Арутюнов С.А.* Классификационное пространство этнической типологии // Советская этнография. – 1986. – № 4. – С. 58.

³ *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996. – С. 12.

⁴ Детальніше про це вище в нарисі «Теоретично-методологічні підстави історичного дослідження етносоціальних процесів XVI – середини XVII ст. в Україні».

⁵ Див.: Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я: В 2 кн. – Черкаси, 1999. – Кн. 2.

⁶ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. – М., 1995. – С.27.

⁷ Костомаров М.І. Український гетьман Зиновій-Богдан Хмельницький // Костомаров М.І. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – К., 1991. – С. 251.

⁸ Див.: Селянський рух на Україні. 1569 – 1647 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1993.

⁹ Мостяєв О.І. Історичне буття етносу (філософсько-методологічний аналіз). – Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – К., 1998. – С. 6.

¹⁰ Детальніше про це далі в нарисі «Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. ».

¹¹ Морозов А.Г. Економічний потенціал українських земель в часи творення української козацької держави // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань. – Черкаси, 1992. – С. 40.

¹² Гроссман Ю.М. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій // Українське слов'язознавство. – 1971. – Вип. 4. – С. 75.

¹³ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 6. – С. 165.

¹⁴ Єфименко О.Я. Історія українського народу. – К., 1992. – С. 78.

¹⁵ Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. В.Б.Попова та ін. – К., 1998. – С. 147.

¹⁶ Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватись українська нація. – К., 1991. – С. 74.

¹⁷ Нельга О.В. Теорія етносу. – К., 1997. – С. 142.

¹⁸ При цьому ми застерігаємо від однозначного (негативного) трактування цієї проблеми в українській історії, оскільки за глибшого аналізу, вона постає набагато складнішою, ніж звикла її інтерпретувати українська (та й не тільки) історіографія. Детальніше з цього приводу див.: Івангородський К.В. Ісламський Крим і православна українська народність: міжспільнотні взаємини в контексті етносоціальних трансформацій XV – XVII ст. // Іслам і Україна. – К., 2005.

¹⁹ Чабан А.Ю. Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Черкаси, 1994. – С. 118 – 119.

Селянська верства Південної Київщини в системі соціальних відносин

 суспільство, якою б не була його форма – це продукт взаємовідносин людей. Впродовж такої взаємодії люди певним чином організують свої взаємини і підтримують історично зумовлені норми поведінки. При цьому суспільство – це також саморегулятивна складна система, в якій всі суспільні явища та процеси нерозривно пов'язані і взаємодіють один із одним. Водночас не існує суспільства без структури, а ієрархічний порядок ніколи не буває простим, кожне суспільство – це розмаїття, множина і цей поділ виступає його сутністю. Складна життєдіяльність суспільства виступає й як діалектична єдність системи основних сфер та системи основних видів людської діяльності, з яких друга є підсистемою першої. Особистість же сприймає духовний вплив суспільства через призму того соціального середовища, в якому вона перебуває. Тому соціальні відносини є тим фундаментом, на якому відбуваються етносоціальні процеси, що ведуть у свою чергу суспільство до самоідентифікації в контексті етнічної визначеності та структурують його з огляду на пріоритети конкретної спільноти людей.

В історії можна спостерігати й періоди, коли соціальна активність набуває відчутних обертів, що веде до суттєвих (радикальних) змін соціальних відносин, структур, а відповідно й форм. Стосовно етапу, котрий досліджується нами, можна сказати, що він був одним із таким періодів, коли відбулися суттєві соціальні трансформації не лише в суспільстві тогочасних українських земель, а й всієї Європи. Так, XVI ст., на думку Ф. Броделя, було «по всій Європі періодом пришвидшеного соціального просування, майже біологічного зрушення за своєю стихійністю»¹. В Україні прискорення пульсу суспільного життя особливо виразно, як стверджує Н. Яковенко, виявилось не на споконвіку обжитих, густозаселених теренах Галичини, Західного Поділля чи Волині, а в південних і в південно-східних обширах понад Диким Полем, «які й були власне Україною в

стислому тогочасному розумінні»². Центральне місце в цьому регіоні безсумнівно посідала Полуднева Київщина.

В цей час через Польщу в український соціум входить станова система організації суспільства, причому станова належність людини на цьому етапі була на одній сходинці з категоріями віросповідного та етнічного самовизначення. Не викликає сумнівів і те, що в загальному вимірі українське суспільство було в XVI – першій половині XVII ст. феодальним. Попри суперечливість і багатовимірність цієї категорії, основним, на наш погляд, імперативом цього явища була структура соціальних відносин «панування – підлеглості». Разом із тим, у такому суспільстві ніхто повністю не вільний, оскільки за ієрархією хтось від когось обов'язково залежить. Відомий фахівець з цієї проблематики – М. Блок стверджує: «Це було суспільство радше нерівне, ніж ієрархізоване: суспільство радше володарів, ніж аристократів; суспільство надто кріпаків, а не рабів. Посеред загального безладу для авантюриста існувало надто багато можливостей, людська пам'ять була надто короткою, а регулярність соціального розшарування надто погано забезпеченою, щоб дозволити утворення стабільних суспільних каст»³. Отже, феодальне суспільство – це суспільство чітко розподілених і зафіксованих звичаєм чи законом соціальних ролей⁴.

Безвідрадний склад населення Південної Київщини в цей час, згідно влучного твердження П. Куліша, «заключав у своїй сутності те саме відносно майбутнього, що заключає в собі жолудь відносно велетенського дуба»⁵. У свою чергу В. Антонович пояснював це тим, що станові та суспільні відносини знаходилися в XVI і XVII ст. ще в перехідному стані⁶. Яскравим фактом невпинного зростання динаміки соціального життя українців є те, що менше, як за 60 років, було видано три «литовські статuti», що було винятковим явищем у феодальному суспільстві, адже, як правило, в ньому раз видані закони століттями залишалися незмінними. На думку польського історика середньовічного права Ю. Бардаха, це пояснюється тільки швидкими темпами змін соціальної структури і відповідно емансипацією литовсько-руської шляхти від зверхності українських князів⁷.

У цьому контексті виділяється і певна відособленість соціального розвитку окремих українських земель, зокрема й Південної Київщини в XVI – середині XVII ст. Це було пов'язано передусім з віддаленістю від політичного центру і Великого князівства Литовського – Вільно, а згодом і Речі Посполитої – Кракова. Важливим фактором також слід визнати досить тривалий статус Київщини як удільного (автономного) князівства, котре знаходилося під орудою авторитетної династії Омельковичів. Ще однією обставиною, яка зумовлювала специфіку місцевого соціального життя, було порубіжне розташування цієї території, що створило своєрідний воєнізований суспільний організм, а «специфіка географічного положення Київської землі диктувала

традиційні способи самозахисту»⁸. З іншого боку, порубіжна специфіка порубіжних староств фактично нівелювала домінуючий соціальний статус шляхти, оскільки «найменший утиск відчувався на кресах сильно»⁹.

У південно-східних регіонах України волості мали передусім військове значення. Подібну волосну організацію на чолі з отаманами відтворювали і козаки на порубіжних степових просторах. І хоча тут також панували феодальні відносини, багато маєтків належало особам, які не мали шляхетського становища, але «селища под собою держат» й від них «доход себе имеют»¹⁰. Значні земельні володіння в Південній Київщині захопили й міщани. Так, у 1552 р. бачимо, що в Каневі «земля по полям возле города мещанам на пашню была вольной... однакo недавно князь Владимир Путивльський... начал на тех землях брать десятину с пашень мещанских...»¹¹.

Крім козацтва і міщанства, в цій степовій воєнізованій зоні жило, звичайно, й селянство. Щоправда різкої межі між селянством, міщанством, козацтвом і дрібною шляхтою (боярством) в Південній Київщині не видно і на початку XVII ст. Тут селянство вважало себе особисто вільним, а більша його частина мала зброю і вміло нею володіти («ручницы мають и стреляти добре уміють»). За таких умов, в яких перебували у цьому регіоні шляхетські землеволодіння, феодал не міг робити основний акцент у соціальних взаєминах на відробіткову ренту: тут було більше можливостей брати з безпосереднього виробника продуктову або грошову ренту в прямій чи посередній формі, аніж примусити його працювати¹². Тому ми не можемо говорити про яскраву виражені феодальні відносини стосовно південних староств Київського воєводства впродовж XVI – першої половини XVII ст. Місцеве селянство й надалі визнавалося офіційними властями Речі Посполитої однозначно як «непослушне».

На відміну від Галичини, Волині й Західного Поділля в Полудневій Київщині не визріли внутрішні регіональні умови для покріпачення та «ополячення» селянства, адже соціальна специфіка краю явно не сприяла таким процесам. На думку О. Яблоновського, така специфіка пов'язана була з відсутністю тут магнатського землеволодіння, а натомість з домінуванням королівщин, які стали до того ж основою хутірського господарства козаків¹³. Однак, замість того, щоб роздати місцеві «пустині» вільним служилим людям, що мало колись місце на Підляшші, як стверджує той же дослідник, їх відразу «цілими країнами», з розпорощеними по ним хуторами, в яких мешкало вільне і «непослушне» населення, було роздано князям та магнатам. «Це було великою політичною та економічною помилкою, можливо неминуче фатальною в суспільних взаєминах»¹⁴. Адже, як констатує інший польський історик, ці землі були «останнім притулком для селян»¹⁵.

Поступово з початку XVII ст. і на цих землях магнати змушують селян працювати на себе. Досить часто для цього застосовували

завершення терміну слобод, на яких селяни були вільними не лише особисто, але й від податків. Внаслідок цього в краї досить часто на землевласника дивилися до того не з ненавистю, а навпаки з повагою і частю пана називали «добродієм». Запроваджувати на своїх володіннях слободи шляхтич змушений був з огляду хоча б на те, що у його сусіда, як правило, також були аналогічні «осади», на які могли перейти його поселенці, а повернути їх назад можна було лише шляхом війни із сусідом. Тому, як стверджує П. Куліш, «чим далі вглиб українських пустель від центрів старого шляхетства, тим більше змінюється характер панських і селянських відносин, тим менше залежала вбогість побуту від підданості селянина волі поміщика, тим простіше і незалежніше тримав себе підданий у присутності свого пана»¹⁶. Можливо тому сучасник подій, польський гуманіст Б. Папроцький писав, що «не розрізнити, хто [тут] пан, а хто слуга; немає у них ні на грош гордості (мається на увазі пихатість польської шляхти. – К. І.); слава цього народу поширена скрізь, і залишиться за ними на вічні часи, хоч би Польща й загинула»¹⁷.

Своєрідна соціальна аморфність структури населення південних староств Київщини в XVI – першій половині XVII ст., на думку П. Клепатського, була «гармонією у взаєминах різних груп населення», причому «в Черкаському повіті ця гармонія виявляється в найбільш яскравому світлі»¹⁸. Адже, незважаючи на те, що черкаське боярство мало багато відомих родів (Глинські, Домонти, Капусти та ін.), їм доводилося «самостійною працею експлуатувати свої володіння». Разом із тим нечіткість соціальних страт у Південній Київщині стосувалася не лише прошарків еліти, а й інших верств. Зокрема, з цього приводу М. Владимирський-Буданов відзначає: «Взагалі на цій далекій окраїні межі класів суспільства змішувалися: козаки входили і в стан міщан, але проте самі міщани, будучи багатими землевласниками, несли боярську службу: "прежде, при князе Константине Острожском, бояре обязаны были являться на службу со всеми своими людьми, а мещане, которые держать пасеки должны были стновиться о дву-конь в сборе; а теперь все это смешалось: не только у мещан, но и у иного боярина на службу государскую коня нет и поистине даром живут при замке"». При цьому й сама «розмаїтість класів була малою»¹⁹.

Внаслідок цього в регіоні найпоширенішим було спільне землекористування. Так, у Каневі «земля по полях міщанам на пашню була вільною»²⁰. Не зачепила общинного землекористування й волочна поміра 1557 р., тому то «волок нет... в земли Киевской... и у волостях Поднепрских»²¹. Поступово на місцеві землі наступає магнатство Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої. Значного розмаху роздача землеволодінь спостерігається вже за часів великих князів Олександра і Сигізмунда I Старого. З іншого боку, місцева адміністрація (старости і воеводи) досить багато землі віддавала у

володіння церкві та боярам, що формувало основи приватної власності на землю й у цьому регіоні. А на бояр «полуднева Київщина була особливо багата»²².

Динаміка соціальних відносин у регіоні «перебувала в хаотичному бродінні»²³. Однак важко не погодитися з Н. Яковенко, що «станові перегородки між малим шляхтичем, боярином, козаком і міщанином на прикордонних територіях, zagrożених небезпекою, важили небагато». Оскільки «на перше місце висувався чинник професійної солідарності “збройного люду”»²⁴. Характерними слід визнати коливання у визначеннях соціального статусу черкаського міщанина середини XVI ст. Зубрика, якого тогочасні акти називають і «земянином» (боярином), і «міщанином», і навіть «козаком». Отже, «перетікання» боярства, міщанства і козацтва в цей час «допускалося зовсім вільно»²⁵. Своєрідна структура «черкаського суспільства», на думку П. Клепатського, «ніде в інших повітах Київської землі не зарекомендувала себе такою солідарністю, як в Черкаському, а ця солідарність, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення»²⁶.

Щоправда в тогочасних джерелах видно окремо «мещан», відділених від «поспільства»²⁷. Справедливим буде відзначити, що, зрештою, в регіоні взагалі на цьому етапі спостерігаються «завше мещане [і] немаш інших подданных в том [Корсунском] старостве, яко на пограничном местцу»²⁸, тому й збігли селяни ставали тут відразу міщанами²⁹. Частиною міщанства залишалось і козацтво, котре дедалі все помітніше «оміщанюється». З іншого боку, в джерелах чітко простежується також відмежування козаків від селян: «...козаків немало и хлопов простых...»³⁰. Хоча на середину XVI ст. козакування було лише промислом, яким займалися всі прошарки населення прикордоння. Тому в цей час «на Київщині важко знайти шляхетську родину, котра у той чи інший спосіб не мала зв'язків з козацтвом»³¹. Більше того непрямым чином місцева шляхта навіть сприяла масовому покозаченню населення. Це видно зокрема із записки, поданої на вальний сейм у 1618 р. невідомою особою: «Українні панове старости, особливо магнати... не думають про те, щоб навести порядок, який сприяв би державному благу... Говорять так: кому хочеш вільно, давши підстарості червоній злотий, вийти на козацтво, а як козак-розбишака повернувся з розбою, тоді з підстаростою і розділить те награбоване...»³².

Стосовно вище зазначеного процесу можна звернути увагу на той факт, який свого часу зацікавив М. Костомарова. Так, дослідник відзначав: «Польська шляхта, сама того не знаючи, сприяла збільшенню та посиленню козацького стану. Займаючи в Україні, особливо на лівому боці Дніпра, розлогі, але малозаселені землі, вони запрошували до себе переселенців, обіцяючи їм користі; це називалося “закликати на слободи”». Українці бігли до них з Волині та Червоної Русі

(Галичини. – К. І.). Ці новосели часто приходили на слободу і відразу ж тікали до козаків»³³. Крім цього, з джерел впливає ще така причина покозачення шляхти, як засіб пограбування сусіда-шляхтича: «...на змове з козаками»³⁴.

Шляхетська організація, як відомо, завжди діалектично пов'язана з селянством. І якщо не так легко було позбавити селянина його прав, то ще важче було позбавити шляхтича його привілеїв. Тому, як влучно підкреслює Ф. Бродель, шляхта, «заглиблена в життя селян, змішана з ним, водночас і захищала й пригнічувала його»³⁵. В Південній Київщині селянство не було таким безправним, як на решті території України. Так, всередині XVII ст. Г. Боплан пише, що «на королівщинах, які даються лише у пожиттєве користування, шляхта не має над селянами беззастережного права»³⁶. А ось як в цей же час інтерпретує соціальні відносини на українському порубіжжі сама шляхта (ймовірно, ці слова належать А. Кисілю): «...Недобрим є такий лад..., [де] через єгипетське рабство селянин спочатку зuboжіє, потім, пішовши на слободи, розгуляється, а потім потроху, коли немає за що пити, зібравши натовп, нападають, вбивають шляхту, грабують будинки; шкода суперечити дідичним панам, котрі підвищують [для селян] податки, але якщо підданих розганяти, то тим самим пани роблять їх своїми данайцями..., а через непосильні податки піддані мусять... пустошити маєтності Речі Посполитої, який же у цьому сенс? ...Добре мати селянина для послуг, але треба його так, як вівцю стригти, а не знімати шкуру[!]...»³⁷.

Досить красномовна, проте, не менш логічна толерантність. Тому слід відзначити, що в Речі Посполитій взагалі досить мало було селян-кріпаків у прямому розумінні цього поняття. В XVI – першій половині XVII ст. лише близько чверті селян України перебували на становищі закріпачених, причому серед них зустрічається частина таких, що були дрібними власниками й які самі використовували працю наймитів³⁸. При цьому не назвеш драконівськими й повинності залежних селян. Так, підсусідки, городники, загородники та інші групи залежних селян, маючи в розпорядженні кілька моргів землі, відбували панщину 14 днів на рік (рідше день на тиждень) і віддавали феодалу натуральну ренту, до якої включалися: 1 – 2 відра меду, «куниця», інколи кілька пудів зерна або від 2 до 30 грошей з диму³⁹.

Щоправда із все більшим проникненням у Полудневу Київщину фільваркового господарства впродовж першої половини XVII ст. податки для селянства невпинно зростають і тут. «1635. Сейм бул на котором побори великі настали...», – пише автор Львівського літопису⁴⁰; «...в нашей Ляхской земли всегда нестерпимая налога...», – кажуть ченці Густинського монастиря в 1642 р.⁴¹. Зростають і суперечки (і досить часто збройні) за землю між усіма соціальними верствами регіону: козаками, шляхтою, міщанами, духовенством, від чого передусім страждало місцеве селянство. Книги Люблінського трибуналу, в якому

розглядалися всі подібні справи цього періоду, рясніють значними епізодами з усіма подробицями щодо суперечок за землю і в Південній Київщині також⁴². Звідси і відчутне посилення напруги в регіоні впродовж першої половини XVII ст. Слід погодитися з тезою О. Мальченка, що «життя в українських воеводствах кінця XVI – першої половини XVII ст. було безперервною війною»⁴³. Не менш справедливо відзначає й М. Любавський, на думку якого, в кінці XVI – першій половині XVII ст. «боротьба за землю в Україні стала, можна сказати, всезагальною і набула досить жорстокого характеру»⁴⁴.

На тлі цього не слід забувати і про те, що у межах феодального суспільства людина жила в стані постійної та болісної непевності й тривоги. І це була тривога колективна, оскільки вся спільнота (а на південнокиївському порубіжжі поготів) була озброєна, а тому загроза існувала постійно, щодня й загроза (не лише втрати майна, а передусім – життя) висіла над кожним індивідом. У цьому суспільстві, як влучно відзначає М. Блок, «насиельство проникало в самі глибини соціальної структури та ментальності. Воно, – продовжує історик, – лежало в основі економіки; за часів, коли обміни були рідкісними... чи можна було знайти надійніший засіб збагатитися, аніж воєнна здобич або гноблення людей?»⁴⁵. Щодо південних староств Київщини першої половини XVII ст., то місцеве населення, за влучним твердженням І. Каманіна, «незадоволене порушенням старих “прав вольных, христіанских, добрых, справедливых” та введенням неприємних і чужих йому “новин”, почало рухатися ще далі на південь або виступало на боротьбу із польськими панами»⁴⁶.

Тим більше всі місцеві селяни вміло володіли зброєю, внаслідок воєнної специфіки регіону, а також мали значну підтримку з боку козаків, які, будучи дрібними землевласниками, також не бажали засилля магнатів і шляхти. Тому шляхта змушена була визнати зростання незадоволення селян, як це видно зі скарги С. Древецького і Я. Хмелецького від 1642 р., які говорять щодо «злой, уродзонеї ненависти хлопской напротивко народови шляхецкому, а звласча панов своих»⁴⁷. І хоч селяни «уходил, кто куды знал, но нигде ничего не улучал доброго»⁴⁸. Оскільки ж «не похотели быть под панскою справою – училися самоволны по прежнему, и по городом урядников и Ляхов и Жидов побивали и грабили, и кастелы пожгли...»⁴⁹.

Отже, динаміка соціальних відносин у південних староствах Київського воеводства в XVI – першій половині XVII ст. мала досить специфічне спрямування, не властиве решті тогочасних українських земель. Позначена порубіжним (а отже, вельми екстремальним) способом життя місцевого соціуму, вона зумовила, по-перше, розмитість соціальних перегоронок між основними верствами населення; по-друге, відсутність у регіоні стабільного приватного шляхетського землеволодіння, що робило тутешню селянську верству особисто вільною. З розвитком і посиленням козацтва значно

знизилася небезпечність цієї території, що у свою чергу позначилося досить скоро на масштабному і стрімкому проникненні й у Південну Київщину великого фільваркового господарства польських магнатів і шляхти. В останньому сповідувався принцип потужного визиску селян, яке, згідно землевласників, мало бути все покріпачене.

Вступивши, таким чином, у соціальний конфлікт із місцевим селянством, яке звикло вільно господарювати на власній землі, а також із землевласницькими інтересами досить міцної в економічному відношенні верстви козацької, новоприбула шляхта спричинила відчутне зростання соціальної напруги. Вона стала й однією з основних причин тих етносоціальних потрясінь, які могутнім вибухом струснули в першій половині XVII ст. не лише південнокиївське порубіжжя, а й усю Річ Посполиту.

Примітки

¹ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: У 3 т. / Пер. з фр. – Т. 2: Ігри обміну. – К., 1997. – С. 405.

² *Яковенко Н.М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 144.

³ *Блок М.* Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2001. – С. 449.

⁴ *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. – М., 1972. – С. 168, 181.

⁵ *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874. – С. 2.

⁶ *Антонович В.Б.* Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // Чтения в историческом обществе Нестора летописца (Далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – К., 1888. – С. 42.

⁷ *Бардах Ю.* Литовские статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / Под ред. *Б. Рыбакова.* – М., 1976. – С. 71.

⁸ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 63.

⁹ *Кулиш П.А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т. 1. – М., 1888. – С. 43.

¹⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – К., 1883. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 25 – 26.

¹¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 91.

¹² *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 196.

¹³ *Jablonowski A.* Wstkp. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijyw – Bracław) // *Źródła dziejowe.* – Т. XXII. – Warszawa, 1897. – S. 648.

- ¹⁴ *Jablonowski A.* Zasielenie Ukrainy // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1. – С. 138.
- ¹⁵ *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Львів, 1996. – С. 51.
- ¹⁶ *Кулиш П.А.* Отпадение Малороссии... – С. 42.
- ¹⁷ *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – М., 1877. – С. 108.
- ¹⁸ *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912. – С. 384 – 385.
- ¹⁹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891. – С. 58, 102.
- ²⁰ *Баранович А.И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – С. 39.
- ²¹ Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907. – С. 452.
- ²² *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях. XIV–XVII в. – К., 1998. – С.140.
- ²³ *Сфименко О.Я.* Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 76.
- ²⁴ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта... – С. 249.
- ²⁵ *Каманин И.М.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 2. – К., 1894. – С. 84.
- ²⁶ *Клепатский П.Г.* Вказ. праця. – С. 388.
- ²⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1848. – С. 219.
- ²⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 316.
- ²⁹ Там же. – С. 348 – 349, 354.
- ³⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАУ). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 137 зв.
- ³¹ *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 268.
- ³² Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 177.
- ³³ *Костомаров Н.* Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1870. – № 1. – С. 48.
- ³⁴ ЦДІАУ. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 19.
- ³⁵ *Бродель Ф.* Вказ. праця. – С. 213.
- ³⁶ *Боплан Гійом Л. Де.* Опис України. / *Меріме П.* Богдан Хмельницький / Пер. з фр. – Львів, 1990. – С. 102.
- ³⁷ Відповідь на Сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 133 – 134.
- ³⁸ *Брайчевський М.Ю.* Конспект історії України. – К., 1993. – С. 76.
- ³⁹ *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963. – С. 204 – 205.
- ⁴⁰ Львівський літопис // *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 114.

⁴¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (Далі – АЮЗР). – Т. 3. – СПб., 1865. – С. 58.

⁴² З цього приводу див. регести трибунальських записів, опубл.: *Źrodia dziejowe*. – Т. XXI: *WzciŹni z summaryusza aktow trybunalskich* / Wyd. *A. Jablonowski*. – Warszawa, 1894.

⁴³ *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // *Київська Старовина*. – 1997. – № 3/4. – С. 94.

⁴⁴ *Любавский М.К.* Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. – М., 1996. – С. 349.

⁴⁵ *Блок М.* Вказ. праця. – С. 420.

⁴⁶ *Каманин И.М.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного // *ЧИОНЛ*. – Кн. 16. – Вып. 1. – Отд. II. – К., 1901. – С. 4.

⁴⁷ Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат.: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953. – С. 357.

⁴⁸ *Срезневский Н.* Запорожская старина. – Ч. 2. – Кн. 2. – Х., 1834. – С. 109.

⁴⁹ АЮЗР. – Т. 3. – С. 3.

Формування селянської верстви південних староств Київського воеводства*

елянська верства в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу виступала домінуючою основою кожного європейського соціуму. Не становила винятку в цьому і Річ Посполита. Водночас таким винятком була територія південних староств її Київського воеводства, що являли собою на час другої половини XVI – першої половини XVII ст. південно-східний кордон цієї держави. Безсумнівно ця особливість позначилася і на соціальних відносинах у межах регіону. В такому контексті досить цікаво постає проблема аналізу специфіки формування саме селянської верстви на цій території. Оскільки, незважаючи на малочисельність, ця верства на зазначеному етапі виступала своєрідним містком (при цьому фактично економічно вільним) між основним «двигуном» тогочасних етносоціальних процесів – українським козацтвом і покріпаченим селянством решти підпольських українських земель, виступаючи для останніх омріяним ідеалом вільного господарювання.

В історіографії це питання порушувалось, як правило, побіжно, в загальному контексті еволюції українського селянства, без урахування значної кількості специфічних моментів розвитку порубіжного краю, що розглядається. В дожовтневий період на цій проблемі мимохідь зупинялися М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, Л. Падалка, О. Єфименко, М. Любавський. Натомість більш ґрунтовно намагалися розглянути особливості селянства південної Київщини раннього нового часу М. Грушевський, М. Владимирський-Буданов, П. Клепатський. У радянські часи, незважаючи на ідеологічний тиск, вагомий внесок у розробку проблеми зробили передусім І. Бойко, Д. Мишко, О. Баранович, І. Крип'якевич. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії цим питанням найбільше уваги приділяють у своїх працях О. Гуржій, А. Гурбик, В. Щербак, А. Чабан та ін. Однак спеціального розгляду специфіки формування селянської верстви південних

староств Київського воєводства в означений період поки що немає. Тому ця обставина змушує нас більш детально зупинитися на розгляді основних аспектів запропонованої проблематики.

Однією з найбільших особливостей цього регіону був економічний розвиток¹. Водночас нетиповість економічного становища краю, що досліджується, зумовлювала тут і не зовсім стандартні для тогочасної Речі Посполитої соціальні відносини². Якщо впродовж другої половини XVI ст. більша частина українських селян остаточно потрапляє в кріпосну залежність від шляхти та магнатів, то на землях південних староств Київщини порубіжна специфіка фактично нівелювала доміант соціального статусу шляхти. Цю особливість досить влучно пояснює П. Куліш: «В країні, що носила невизначену назву України, країні, що колонізувалася з північного заходу підприємливими господарями, і якій загрожували з південного сходу “чужеядные” номади, панський підданий бачив “великаго пана” рідко. З дрібним же землевласником зближували його спільні для шляхтича та для селянина небезпеки порубіжного життя, а на панських намісників, або слуг, які називалися в королівщинах, тобто маєткових володіннях, підвоєводами та підстаростами, дивилися майже, як рівний на рівного та вільний на вільного. Від цього найменший утиск з боку офіціалів та орендарів відчувався в Україні, чи польською на кресах, сильно»³.

На думку Н. Яковенко, таку специфіку соціальних відносин можна пояснити й тим, що тривалий час регіон (тобто, Київщина) зберігав статус удільного княжіння, що посилювалося його територіальною віддаленістю від політичного центру держави («то суть землі далекие»)⁴. Крім цього, як стверджує А. Гурбик, у південно-східних регіонах України волості мали військове значення. «Подібну волостну організацію, – продовжує дослідник, – на чолі з отаманами відтворювали і козаки на порубіжних степових просторах. Значні земельні простори і нижчі форми феодалної ренти породжували тут суспільно-територіальні структури, аналогічні тим, які вже зживали себе в інших регіонах України, хоча й у дещо зміненому стосовно місцевих умов вигляді»⁵. Більше того у першій третині XVII ст., на чому наголошує зокрема О. Баранович, на території Середнього Подніпров'я «населення фактично скинуло владу феодалів Речі Посполитої, стало для них “непослушним”. Невипадково в ті часи феодали звинувачували свій уряд, у тому числі й короля, що він, прагнучи захопити чужі землі, втрачав свої»⁶.

На своєрідності соціальної структури південної Київщини акцентував увагу ще П. Клепатський: «Не менш своєрідна соціальна структура і Черкаського повіту. Вже в інших українних (Остерський) чи “захолусних” (Чернобильський) повітах Київської землі ми мали нагоду відзначити відому гармонію у взаємовідносинах різних груп населення. В Черкаському повіті ця гармонія виявляється в найбільш яскравому

вигляді». На думку цього дослідника, саме спільність місцевого «поспільства» вказує на ще більш «своєрідну структуру черкаського суспільства, що ніде в інших повітах Київської землі не зарекомендувала себе такою солідарністю, як у Черкаському, а ця солідарність, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення»⁷. У свою чергу М. Костомаров вважає, що такі «неясные общественные отношения в Южной Руси не допускали образоваться строгой разделительной черте» між місцевими станами і козацтвом⁸. Так, і О. Єфименко стверджує, що тут «нижчий клас населення зберігав чималу незалежність од вищого завдяки особливим умовам місцевого життя». Більше того, каже дослідниця, це взагалі були землі, «де суспільний лад не визначився, де все перебувало в хаотичному бродінні»⁹.

Не позбавлена рації й теза М. Любавського щодо станової нечіткості в Південній Київщині міщанської верстви та селянства: «Не слід забувати, що більша частина цих міст і містечок мало відрізнялася від сіл, була заселена тими ж землеробами й “уходниками”, мала такі ж ґрунти та володіння, як і села»¹⁰. На думку О. Яблоновського, така специфіка соціальних відносин була пов’язана передусім із відсутністю в регіоні магнатського землеволодіння, а натомість із домінуванням королівщин, які до того ж стали основою хутірського господарювання козаків¹¹.

Однак, незважаючи на такі особливі соціальні відносини, впродовж XVI – першої половини XVII ст. у південних старостах Київщини все ж таки формується особня верства селян. Це постає особливо нетиповим явищем, якщо враховувати, що «між XV і XVIII ст. світ становить собою величезну селянську країну, де від 80 до 90 % людей живуть плодами землі»¹². Водночас у загальноєвропейському масштабі окреме місце посідає село Речі Посполитої. Ця специфіка, згідно зауваження Ф. Броделя, визначалася «вкрай малими розмірами цієї безлічі сіл»¹³. У такому контексті, на наш погляд, специфіка південних староств полягала вже в тому, що тут практично джерела не зафіксували сільських поселень, принаймні протягом другої половини XVI – на початку XVII ст.

Проте не можна стверджувати, що на цих землях не існувало сіл і не було селянства. Основним же типом сільського господарства в регіоні виступало дворище. Крім нього, формами суспільного співжиття селян у краї були потуг і земля, що були тотожними, як зауважує А. Гурбик, таким формам, як служба, посябрини та газдівство, поширеним відповідно на Поліссі та в Карпатах¹⁴. У дворище об’єднувалися передусім представники однієї родини, що зовсім не заперечувало й входження до нього чужинців. Дворище мало голову – «отчича» та членів, які називалися «потужниками». Згуртування ж кількох дворич вже становило село, яке, згідно міркувань М. Владимирського-Буданова, «своєю дорогою не єсть тільки географічною назвою (спільного життя або сусідства), але zarazом формою співпосідання»¹⁵.

Функціональне виконання селянами «служб» (повинностей) також було тісно пов'язане з господарською цілісністю їхньої соціально-територіальної громади. Теж саме стосувалося й волості, котра становила на цьому етапі не тільки адміністративно-територіальну одиницю, а й господарську. Волость складалася з кількох сусідніх між собою сіл, а її цілісність зберігається системою сільського оподаткування: «Волость уявляє з себе природну адміністраційну одиницю, у своєму осередкові сполучену загальною печатнею податків»¹⁶. З огляду на це, можна стверджувати, що сільська община в регіоні зберігала своє значення тривалий час. Крім контролю за виконанням дворичами служб перед урядом, вона також регулювала землеволодіння і розглядала суперечки між селянами на копному суді.

Велике значення для формування селянської верстви в південних старостах Київщини мала аграрна реформа 1557 р. У ході проведення останньої зокрема змінилося становище сільської адміністрації, що вводило, на нашу думку, тогочасне селянство в юридичну систему станової організації суспільства. Згідно з «Уставою на волоки», на чолі сіл поставали війти. І хоча війти і надалі відстоювали інтереси своєї громади, після реформи вони поступово, як зауважує А. Гурбик, перетворювалися на посадових осіб адміністративного апарату, його найнижчу ланку¹⁷. Крім цього, слід відзначити й переселення у межі краю певної кількості обезземелених бояр, які часто переходили тут у розряд посполитих, чим збільшували загальну кількість місцевого селянства.

Щоправда особливі умови порубіжжя Південної Київщини не дуже сприяли активному розвитку землеробства в її межах. З іншого боку це позначалося і на незначній кількості поселень у межах краю. Хоча внаслідок значного забезпечення цих земель, завдяки діяльності українського козацтва, передусім у першій чверті XVII ст., відбувається поступовий процес зростання загального числа сіл. Так, на середину XVI ст. тут існувало лише 34 поселення сільського типу, з яких 26 у Канівському старостві й лише 8 – у Черкаському¹⁸. Знову ж таки, з огляду на цю диспропорцію, можна стверджувати, що вона зумовлювалася насамперед географічним розташуванням Канівського повіту. Маючи на півдні повіт Черкаський, Канівщина вже тоді була більш забезпеченою від татарських наїздів, а отже, це позитивно позначилося й на кількості сіл і селянства в її межах.

Однак і ця незначна кількість сіл не могла ще функціонувати нормальним чином. Як правило, селяни мешкали в селах тільки влітку, а на зиму вони перебиралися до найближчих замків. У свою чергу це пояснюється тим, що татари нападали на Україну переважно взимку. В містах селяни, поряд із міщанами, відбували «служби» на замкові потреби. Безпосередньо сільське населення в регіоні на цей час було зовсім незначним – в одному селі від 5 до 15 родин¹⁹. За підрахунками П. Клепатського, виходило всього приблизно 220 селян²⁰. За

люстрацією Київського воєводства 1616 р., Канівське староство взагалі не мало сіл, окрім хуторів, які «засіли козаки»²¹. Натомість люстрація 1622 р. відзначає вже тут села Бобрицю, Глинчу, Чирнич, Дудари, Грушову, Медведівку, Пейе, Македонець, Пруцьки, Чапле, Курильчичі, Литвинці, Бабице, Ржавець, Хмільну, Кероберде, Ліпляви, Прохорове, Клепаче, Пекарське, Решетки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костенець, Тростянці, Кришин, Райтків, Селища, Колесіца, Романки, Букрин²². До Черкаського староства за цією люстрацією належали такі села, як Дунінов, Нечуев, Сульського, Харковиця, Хацко, Каратул, Белозеро, Дуберів – на великій Руській Полянї та на меншій Полянї (так у документі. – К. І.), Липівське, Зелісково, Попово, Муртишино, Піщикове²³. На середину XVII ст. у південних староствах Київського воєводства нараховувалося вже близько 200 сіл²⁴.

Селянство в цьому регіоні вважало себе вільним і «покозаченим», а тому досить часто селян приймали за козаків. Більше того, значна частина селянства у Південній Київщині мала зброю і вміло володіла нею. Крім цього, однією з найважливіших особливостей формування селянської верстви цього регіону слід визнати домінування в регіоні слобід «однаково без всякого оподаткування»²⁵. При цьому, за влучним спостереженням М. Грушевського, «татарські пополохи, народні рухи, пограничні панські війни не давали часом осаді (слободі. – К. І.) й вийти з стадії “свободи”, робили сей “свобідний” стан хронічним; але де “свобода” встигала минутися, появлялася панщина»²⁶. Безсумнівно на слободах селянам жилося набагато легше, ніж у покріпачених регіонах України. На півдні ж Київщини, зауважує О. Баранович, «мешкали групи селян, які не визнавали себе залежними від окремих феодалів і такі, що вважали себе у кращому випадку підданими тільки “короля та великого князя»»²⁷.

До схожого висновку приходять і Д. Мишко: «Слід пам'ятати, що на Київському Подніпров'ї кількість закріпачених людей була зовсім не значна. Там основну масу населення становили вільні землероби»²⁸. Такий стан речей відобразився й у описі слобід регіону сучасником подій Г. Бопланом. Останній у середині XVII ст. писав: «...на королівщинах, що даються їм (шляхті. – К. І.) лише у прижиттєве користування, шляхта не має над селянами такого права («беззастережного права... з правом спадкування», як зауважує Боплан вище. – К. І.). Вона не може вбити селянина без судового слідства або ж безпідставно відібрати його майно. Переслідувані селяни королівщини можуть поскаржитися королю, який охороняє їх, боронить їхні права»²⁹. Щоправда певним чином необхідність «толерантного» ставлення до селянства усвідомлювала й сама шляхта. Так, у творі тогочасного «одного польського шляхтича» відзначено: «Добре мати селянина для послуг, але треба його так, як вівцю стригти, а не знімати шкуру, згідно з порадою імператора Августа. Тільки так його королівська милість, наш пан, буде мати підданих, а не ворогів»³⁰.

Значущість слобід у Південній Київщині зростала й з огляду на той факт, що вони стали своєрідним «магнітом», який притягував у регіон чималі маси збіглих селян з інших областей України. Поселяючись на місцевих слободах, ці збігли колишні кріпаки значно збільшували селянську верству краю. Проте, коли українці Наддніпрянщини зазнали поразки в конфліктах 1637 – 1638 рр., на ці землі також впав тягар покріпачення селян і зростання фільваркового господарства. І в цьому контексті слід погодитися з думкою польського історика Я. Качмарчика, що «це несподіване зіткнення [місцевих] селян із незною для них дійсністю породило в них сильне відчуття браку стабільності, результати якого виявилися згубними для Речі Посполитої»³¹. Адже «на слободах» Південної Київщини селянин звик до того, що він самостійно вів своє господарство. Позбавлення селян цього привілею створило в регіоні відчутний соціальний дискомфорт, який призвів до масових рухів другої чверті XVII ст.

Безсумнівно, поступовий процес покріпачення значною мірою формував у середньовічному соціумі думку про нібито законність і закономірність безправності селянства. Однак, як стверджує О. Гуржій, «історична свідомість і система цінностей селян (так само і селян Південної Київщини. – К. І.) не узгоджувалися з таким становищем і породжували масові протести»³². Тому, незважаючи на поразки 1630-х рр., основна частина селян у південних старостах Київського воєводства продовжувала ще «сидіти на слободах», сплачуючи шляхті або державі незначний чинш, а то й взагалі ухилиючись від повинностей. Тому потік селян, які мігрували сюди із західних і північних областей України, не зменшувався. Внаслідок цього, зауважує В. Неточаєв, населення цього регіону (а відповідно й кількість селянської верстви в його межах) збільшилося від середини XVI до другої чверті XVII ст. майже в 20 разів³³. Цьому сприяла також практика невидачі збіглих селян, що зафіксувалася в багатьох тогочасних актах³⁴.

Однак потрібно відзначити, що в економічному контексті господарювання селян на слободах було далеко не безхмарним. Передусім такий селянин був позбавлений можливості розпоряджатися всім додатковим продуктом і використовувати його на власні потреби. Адже значна його частина відчужувалася місцевими старостами, міськими урядами, а також заможними козаками. Така ситуація зумовлювалася тим, що, як правило, на слободах перебували селяни-мігранти, які не мали знарядь праці. Тому, як справедливо зауважує І. Бойко, вони змушені були брати їх у старостинської адміністрації чи у козаків і міщан-хуторян на умовах оплати за них виробленим продуктом³⁵. Потрібно також мати на увазі, що селянин-колоніст не мав ні житла, ні господарських приміщень. Отже, й на оплату витрат щодо будування цих споруд також ішла значна частина врожаю, худоби, добутого меду, риби, хутра тощо.

Зростання домінування в регіоні одноосібних господарств свідчило і про остаточну перемогу тенденції розпаду селянської общини та селянських великосімейних колективів – дворич. Водночас цей процес сприяв, на думку А. Гурбика, введенню нових польових систем рільництва, а також формуванню на основі дворич громад окремих великих сіл, у складі яких мала сім'я, залучаючись до системи парних і кругових допомогоюобмінних відносин, отримувала гарантії економічної стабільності та безпеки, що раніше досягалося шляхом входження в багатосімейне господарство³⁶.

І все ж таки в першій половині XVII ст. на землях Південної Київщини, хоч і повільно, але невпинно продовжувався наступ великого магнатського землеволодіння з його широко організованою формою визиску праці селянської верстви. При цьому соціально-економічний режим, який внаслідок цього, на думку Д. Дорошенка, «запанував на східній Україні, стояв в різкій протирічності з стремлінням цієї верстви (селянства. – К. І.), з її ідеалом вільної праці; він особливо прикро відчувався селянством саме тут, на широких степових просторах, в сусідстві з козацькою волею»³⁷. Проте й сюди дісталось ярмо «...великих и незносных податковъ, работ незвычайных и иных ангоріеи, тежеженя оных над право и звычайи...»³⁸.

Так, і Г. Боплан у половині XVII ст. каже, що тепер «селяни тут надзвичайно бідні..., мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кінями і працею власних рук... Повинні давати відповідну кількість зерна..., возити своєму панові даром дрова та відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків... Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим лише заманеться вимагати»³⁹. Щоправда подекуди свавілля шляхти та магнатів стримувалося присутністю в регіоні козацтва⁴⁰.

Наступ магнатів і зростання соціальної напруги в межах південної Київщини в першій половині XVII ст. зумовили утворення своєрідного симбіотичного виступу на захист волі верств селянства та козацтва. Не дарма ж ще в 1605 р. князь Януш Острозький застерігав на сеймі шляхту Речі Посполитої: «...козаки розіслали по цих краях (маються на увазі південні староства Київського воеводства. – К. І.) універсали, наказуючи складати на свою користь гроші. Тому ми побоюємося, щоб і наші селяни за такого свавілля... не пристали до козаків і не об'єдналися з ними...»⁴¹. Проте, зупинити цей процес навряд чи можна було, з огляду на соціальну взаємопов'язаність цих станів і передусім у регіоні, що розглядається⁴². Тому вже в 1637 р. у щоденнику С. Окольського відзначено такий факт: «Павлюк призначив від себе полковників, яким наказав набрати якомога більше війська з середовища селян... Чернь... селяни... досить швидко створили загони, які нападали на шляхетські маєтки..., налаштували [інших] селян проти їхніх панів..., а тим селянам, які коли-небудь перебували в козаках, наказували знову вступати до їхніх лав...»⁴³. Вищеописаний епізод може свідчити

не тільки про «співпрацю» козацтва із селянством Південної Київщини, а й про значну динамічність селянської верстви цього регіону.

На цій же обставині в 1638 р. наголошували й королівські комісари в своєму звіті про ревізію козацького реєстру: «...Річ Посполита має таки з того зрозуміти, що так само важливо приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, як і утримати в порядку самих козаків; бо ні хлопів без козацького імені і поради, ані козаки без хлопської сили вистояти не можуть...»⁴⁴. Така соціальна активність селянства південних староств Київщини безсумнівно прискорювала формування його станової основи, що базувалася відтепер передусім на парадигмі вільного господарювання на власній землі. Крім цього, союз селянства та козацтва сприяв подоланню стереотипу, що козаки – це хлопів, які збунтувалися. Яскравим підтвердженням такої соціальної диференціації може бути запис у судовій книзі 1586 р. Житомирського гродського суду, в якому чітко розмежується: «...козаков немало и хлопов простых»⁴⁵.

Отже, можна зробити висновок, що специфіка формування селянської верстви південних староств Київського воєводства впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. зумовлювалася декількома чинниками. Зокрема це особливості економічного розвитку регіону, соціальних відносин у його межах, своєрідний статус порубіжної території, де з початку XVII ст. починає домінувати козацька юрисдикція. Важливе значення для цього процесу мали також широка мережа слобід, на яких селяни були фактично повноправними господарями, поглиблення тенденції розпаду сільської общини, що сприяє еволюції господарств фермерського типу. Тому коли посилювся наступ на ці землі магнатів, спрямований до того ж на тотальне покріпачення селянства краю, останнє виступило вже цілком сформованим організмом із досить активною становою парадигмою, що яскраво виявилось під час конфліктів 30-х рр. XVII ст. У той же час проблема участі селянства в етносоціальних конфліктах кінця XVI – першої половини XVII ст. теж поки що залишається маловивченою, а отже, є досить перспективною з погляду на її дослідження.

Примітки

* На основі публікації: *Івангородський К.В.* Формування селянської верстви південних староств Київського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст.: специфіка умов і соціальних відносин // *Український селянин: Зб. наук. пр. / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова.* – Черкаси, 2004. – Вип. 8. – С. 140 – 144.

¹ Детальніше про це в наступному нарисі «Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст.»

² Детальніше про це в попередньому нарисі «Селянська верства Південної Київщини в системі соціальних відносин».

³ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т. 1. – М., 1888. – С. 43.

⁴ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 62.

⁵ Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 73.

⁶ Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – С. 173.

⁷ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912. – С. 384 – 385, 388.

⁸ Костомаров Н. Борьба украинских козаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1856. – Т. 108. – Кн. 9. – С. 199.

⁹ Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 67, 76.

¹⁰ Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. – М., 1996. – С. 361.

¹¹ Jablonowski A. Wstkp. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijuw – Bracław) // Ęrodia dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa, 1897. – S. 648.

¹² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: У 3 т. / Пер. з фр. – Т. 1. – К., 1995. – С. 28.

¹³ Там же. – С. 66.

¹⁴ Гурбик А.О. Вказ. праця. – С. 205.

¹⁵ Владімірський-Буданов М. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI віку // Руська історична бібліотека. – Т. XXII. – Ч. 2. – Львів, 1902. – С. 27.

¹⁶ Там же. – С. 35.

¹⁷ Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – С. 51.

¹⁸ Jablonowski A. Wstkp. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijuw – Bracław) // Ęrodia dziejowe. – Т. XX. – Warszawa, 1894. – S. 37.

¹⁹ Падалка Л. Происхождение запорожского козачества // Киевская Старина. – 1894. – Т. X. – № 9. – С. 34.

²⁰ Клепатский П.Г. Вказ. праця. – С. 439.

²¹ Ęrodia dziejowe. – Т. V. – Warszawa, 1877. – S. 104.

²² Ibid. – S. 131.

²³ Ibid. – S. 134.

²⁴ Пшеничний М.І. Історичні постаті Черкащини. – Черкаси, 1994. – С. 37.

²⁵ Там же. – С. 220.

²⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – Т. 5. – К., 1998. – С. 219.

²⁷ Баранович А.И. Вказ. праця. – С. 37.

²⁸ Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963. – С. 73.

²⁹ Боплан Гійом Л. Де. Опис України. – Львів, 1990. – С. 102 – 103.

³⁰ Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 133 – 134.

³¹ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів; Премішль, 1996. – С. 53.

³² Гуржій О.І. Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII ст. // Український селянин. – Вип. 6. – Черкаси, 2002. – С. 66.

³³ Неточаєв В.І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1954. – Т. 9. – С. 27.

³⁴ Ćrodia dziejowe. – Т. XXI. – Warszawa, 1894. – S. 60, 74, 81, 100, 145, 164 та ін.

³⁵ Бойко І.Д. Вказ. праця. – С. 194.

³⁶ Гурбик А.О. Еволюція... – С. 251.

³⁷ Дорошенко Д.І. Нарис історії України: В 2 т. – Т. 1. – К., 1991. – С. 226.

³⁸ Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: 3б. док. і мат. – К., 1993. – С. 179.

³⁹ Боплан Гійом Л. Де. Вказ. праця. – С. 28.

⁴⁰ Pamietniki do panowania Zygmunta III, Wiadysiawa IV i Jana Kazimierza z rekopismu. – Т. 1. – Warszawa, 1846. – S. 245.

⁴¹ Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 110.

⁴² Детальніше про це далі в нарисі «Селянський чинник у генезі українського козацтва».

⁴³ Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1896. – С. 176.

⁴⁴ Селянський рух... – С. 285.

⁴⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 173 зв.

*Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI - першій половині XVII ст.**

Економіка пізнього середньовіччя, не лише Середнього Подніпров'я, а всієї Східної Європи, мала аграрну доміанту. Це ж стосується й розвитку всієї України в XVI – першій половині XVII ст. Однак не всі її регіони розвивалися в економічному відношенні рівномірно. На нашу думку, найголовнішою причиною була досить своєрідна політична генеза української народності. Остання ж у визначений нами період стала фактично заручницею геополітичних інтересів молодих сусідніх держав. Насамперед Великого князівства Литовського, Польського королівства, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства. Як відомо, ці держави розчленували між собою етнічну територію українців, чим і була обумовлена нерівномірність економічного розвитку основних українських регіонів. Не винятком у цій ситуації було й Середнє Подніпров'я, частиною якого були й південні староства Київського воеводства.

Розгляд поставленої проблематики, на наш погляд, вимагає застосування також етнологічної методології, оскільки ми намагаємося з'ясувати вплив аграрного чинника на динаміку етносоціальних процесів¹. Безумовно, ототожнювати етнічну спільноту з економічною не можна. Однак, як стверджує В. Козлов, «досить часто економічні зв'язки замикаються таким чином, що розділяють етнос на окремі більш-менш самостійні економічні спільноти чи, навпаки, об'єднують його економічно з іншими етносами»². Щоправда в цьому відношенні доречно зауважити, що вище згаданий дослідник веде мову не про етнос у власному розумінні цього поняття, а фактично про етносоціальний організм (рід, плем'я, народність, нація), згідно термінології Ю. Бромлей. На думку останнього, безпосередньо етнос (або етнікос) у жодному разі не може мати економічної спільності. «Інша справа етносоціальний організм, – пише Ю. Бромлей, – який, безумовно, володіє певною спільністю економічних зв'язків»³. Оскільки

між економічною й етнічною спільнотами існує опосередкований зв'язок, то він виявляється, перш за все, через державну спільність. Отже, класична економічна спільнота формується не всередині етносів, а всередині держав⁴, тобто соціальних організацій⁵. Тому *єдність економічного життя не може бути етнічною ознакою*, «оскільки єдність економіки, звичайно, співпадає з єдністю державною, а не етнічною»⁶.

Виходячи з цього є підстави стверджувати, що будь-який етносоціальний організм обумовлюється специфікою економічного розвитку. При цьому варто наголосити, що цей принцип був визначальним для марксистської методології як історії, так і етнології. З іншого боку, це не означає, що поставлену нами проблему, потрібно досліджувати виходячи з марксистських позицій. Однак, і повне їх заперечення та ігнорування буде методологічною помилкою. Адже вплив економічних процесів на етносоціальний розвиток як людства в цілому, так і людських спільнот зокрема, не викликає сумнівів. Хоча безпосередньо впливу економічної специфіки на динаміку етносоціальних процесів у середовищі української народності в XVI – першій половині XVII ст. присвячено не значну увагу. Єдиною розробкою з цієї проблематики, котра, на жаль, лише побіжно торкається періоду XVI – першої половини XVII ст., є праця В. Смоля та О. Гуржія⁷. Більше того, зовсім не з'ясованим залишається й вплив аграрної економіки Середнього Подніпров'я в цей час на етносоціальні процеси.

Специфіка аграрної економіки України на цьому етапі історичного розвитку зумовлювалася в основному загальноєвропейським економічним розвитком. Як відомо, кінець XV – XVI ст. – це переломний період в історії Європи, головним змістом якого було протиборство двох основних тенденцій економічного розвитку. В країнах західної частини континенту зароджувались і стверджувались капіталістичні відносини, що визначали характер еволюції регіонів, розташованих на Захід від Ельби. Країни ж на Схід від Ельби відчували вплив цих змін, але їхні соціуми були не підготовлені до більш суттєвої етносоціальної перебудови. Тут феодальний лад виявився життєздатним, зміцнив свої позиції, а означений період став початковим етапом пізнього феодалізму. Хоча глибинні причини цього дуалізму зародилися задовго до XVI ст.⁸. Цей процес і призвів до того, що майже в усіх східноєвропейських країнах економіка була детермінована аграрними відносинами. Не винятком були Литва, Польща, а згодом, утворена ними, Річ Посполита, до складу якої у другій половині XVI – першій половині XVII ст. входило й Середнє Подніпров'я.

Основою економіки українських земель, а відповідно й земель середньої течії Дніпра, було сільське господарство. В цей час найбільш поширеною системою землеробства було трипілля, хоча застосовувалося і двопілля, перелог, і навіть підсічна система. Основною сільськогосподарською культурою залишалось ще з

давньоруських часів жито. Відомо, що посіви жита в XVI ст. на українських землях складали більше двох третин від усіх посівів зернових⁹. Хоча дедалі більше питому вагу набуває власне пшениця. При обробітку землі використовувалися плуги і сохи із залізними наконечниками. Останні не тільки розпоршували землю, а й перегортали пласти землі¹⁰, що істотно покращувало агротехнічні показники тогочасного хліборобства. Основною тягловою силою в сільському господарстві були воли¹¹. При цьому «в умовах, коли агротехнічні заходи були ще досить примітивні, рівень продуктивності сільського господарства визначався, насамперед, природною родючістю ґрунтів та кліматичними умовами»¹². Крім погодних негараздів, селянським господарствам досить часто завдавали збитків й інші стихійні лиха, скажімо, нальоти сарани, епізоотії тощо. Посухи повторювалися через кожні 4 – 5 років¹³.

Прагнення шляхти до збільшення прибутків підвищувало її інтерес до нових методів господарювання. З'явилися спроби раціонального ведення господарства. Почали поширюватися агрономічні твори. У 1534 р. в Польщі було видано першу книгу «Про злаки, тварин, птахів, риб», де містилися поради щодо сільського господарювання. Впродовж XVI ст. надруковано ще 25 творів із питань сільського господарства¹⁴. Проте, продуктивність праці у сільському господарстві, зокрема й на Середньому Подніпров'ї, залишалася в цілому ще досить низькою. Це виявлялося й у повільному, але неузильному розвитку сільського господарства екстенсивним шляхом¹⁵.

Не останню роль у цьому відіграла відсутність у литовсько-руського уряду на початку XVI ст. чітко окресленої аграрної політики. Відправляючись «від старовини», уряд фактично зводив всю свою господарську політику до систематичного збору податків і контролю за своєчасним відбуттям селянами повинностей. Лише «Устава 1514 р.» стала першою спробою надати сільському господарству певний характер упорядкованості. Однак непорозуміння, що виникали при вирішенні господарських питань, змусили уряд видати нову уставу. Нею стала так звана «Устава на волоки» 1557 р., яка мала характер аграрної реформи. Більшість населення Русі-України зустріла уставу як «новину», а тому скаргами на державців намагалася відстояти старі повинності¹⁶. Щоправда ця реформа Сигізмунда-Августа не стосувалася безпосередньо земель Середнього Подніпров'я, а отже, і не впроваджувалася в цьому регіоні. Волочна поміра була проведена тут вже за часів Речі Посполитої – в кінці XVI – першій половині XVII ст. Як відомо, «Устава на волоки» корінним чином змінила землеволодіння в усій державі. Разом із тим, вона стала серйозним кроком до початку закріпачення селян і одночасно до зростання великого магнатського землеволодіння.

Цілком в аграрному контексті на Середньому Подніпров'ї розвивалися і ремесла, і торгівля, і промисли. На аграрній основі розбудовувалися старі й виникали нові міста, засновувалося багато

хуторів, слобід і сіл. При цьому міщани, хоч і були верствою в багатьох відношеннях відмінною від селянства, своїм джерелом мали саме останнє. До того ж, як зауважує О. Компан, ця відмінність в Україні не виступала так виразно, як у країнах більш економічно розвинутих¹⁷. Із розвитком господарського потенціалу міських центрів, підвищувалась й їхня роль в економічній консолідації населення України¹⁸, що вело до консолідації українського етносоціального організму. До того ж більшість міст в тогочасній Україні була приватною власністю магнатів, шляхтичів, а також католицької та православної церков. Наприклад, в Київському воеводстві в XVI – першій половині XVII ст. на 206 міст – 46 було королівських, 150 – панських, 10 міст належало церкві¹⁹.

Зрозуміло, що в таких умовах міста мали, як правило, суто аграрний характер. Тому цілком слушно зауважує О. Компан, що «Україна була країною, де міста самі феодалізувалися»²⁰. Зокрема це пояснюється тим, що частина містечок, особливо на Середньому Подніпров'ї, була заснована біля замків і перебувала під їхнім захистом. Мешканці таких містечок сплачували власникам замків чинш, різні збори і брали участь в обороні замків. Більшість міщан тут, як правило, становили «землероби, котрі відрізнялися від селян тільки тим, що за статутами міст, не повинні були відробляти панщини»²¹. Таким чином, новозасновані міста та містечка на Середньому Подніпров'ї являли собою «села, яким внаслідок домагань шляхти було надано статус міст»²². Разом із тим, аграрна специфіка економіки міст була властива феодальним містам різних країн, в тому числі західноєвропейським. Причому більшість навіть великих середньовічних міст Західної Європи зберігало в своїй економіці значну питому вагу аграрних занять²³.

Збереженню аграрного напрямку більшості містечок, міст і господарства всієї країни, на наш погляд, сприяли ще досить тісні на той час виробничі зв'язки міського населення з сільським господарством. Не випадково, що в XVI – XVII ст. всі міста та містечка України володіли значними земельними масивами. Міщанам, а тим більше жителям шляхетського походження, належали на різних підставах земельні ділянки як у приміській смузі, так і далеко за межами міста. Так, у 1589 р. населенню Чигирини була пожалувана територія в межах Дніпра, Сули, Південного Бугу і корсунського кордону²⁴. Міщани ж Черкас мали більше трьох десятків міст ухідництва по різних озерах і річках: Дніпро, Ворскла, Оріль, Тясмин, Інгул, Інгулець, Самара²⁵. Володіння такими земельними масивами безумовно впливало на процес промислового розвитку міст. Адже певна частина їх населення, поряд із ремеслом і торгівлею, продовжувала займатися сільським господарством або вкладала в нього кошти. Беручи до уваги землеробський характер містечок Середнього Подніпров'я, можна погодитися з І. Крип'якевичем, що їхня організація була уступкою панів селянству. Оскільки, не маючи

змоги утримати селян на умовах панщини в цьому регіоні, вони були змушені погодитися з тим, що селяни переходили до містечок і продовжували займатися землеробством, але вже як «вільні» міщани, не відробляючи панщини²⁶.

Головною ж прикметою сільського господарства України в XVI – першій половині XVII ст., на думку багатьох дослідників, було хліборобство. Останнє в цей час «служить майже виключно потребам власного утримання. Поруч хліборобства стоять інші галузі господарства, які експлуатують фауну та тваринний світ, який в той період був ще багатим і не знищеним»²⁷. У той же час, на Середньому Подніпров'ї хліборобство мало другорядне значення. Натомість, основною прикметою господарства регіону, що досліджується, було тваринництво. Це було пов'язано з тим, що в старостах Канівському та Черкаському фільваркове господарство до Хмельниччини ще не набуло розвитку через постійні вторгнення татар і слабе залюднення території. Тому «на Середній Наддніпрянщині селянство вважало вигіднішим займатися скотарством, ніж землеробством»²⁸. Отже, близьке сусідство Середнього Подніпров'я з татарами «не сприяло розвитку традиційного для українців заняття»²⁹.

Внаслідок цього в краї частіше зустрічаються, головним чином, скотарські фільварки³⁰. На це звертав увагу свого часу й М. Грушевський: «Скотарство мало чимале значення особливо в степовім поясі Середнього Подніпров'я, а в першій половині XVI ст. спеціально поширюється осадами волоського права»³¹. Крім цього, велике значення мали садівництво, бджільництво, рибальство, мисливство. Значну роль у селянському господарстві Середньої Наддніпрянщини відігравали й промисли: виготовлення сукна, полотна, гончарного посуду, металевих і дерев'яних предметів для господарсько-побутового вжитку, зброї тощо. Хоча загальна «недослідженість» історії українських промислів є причиною того, що «в історичній літературі існує невірне, збіднене зображення економічного життя України XVII ст.»³².

Це можна, на нашу думку, пояснити також тим, що Річ Посполита в економічному відношенні розвивалася приблизно так, як і решта країн Східної Європи. Поширюються товарно-грошові відносини, що зумовлюють господарчу активність землевласників – магнатів і шляхти. Щоправда, після втягнення шляхти в торгівельно-грошові відносини, відсутність необхідного виробничого і торгового досвіду, зв'язків і особливо капіталу прирікала більшість шляхетських починань на невдачу. Невдовзі шляхта почала розуміти, що її промислово-торгівельна діяльність не забезпечить швидкого збільшення обсягів прибутків. Тому вона почала гарячковий пошук інших стабільних джерел доходів. Вибір у шляхти був обмежений. У зв'язку зі слабким розвитком промисловості й торгівлі основним джерелом доходів залишалося, як і раніше, сільське господарство.

Отже, перед шляхтою постало питання про підвищення його прибутковості. На цій підставі й почали виникати фільварки. Однак застосування рутинної сільськогосподарської техніки, призводило до непродуктивних витрат тяглової та робочої сили, неякісного обробітку землі й, відповідно, до низької врожайності. І створення фільварків у цьому відношенні, на жаль, нічого не змінило. Вони не дали поштовху до модернізації сільськогосподарських знарядь³³. Таким чином, поява фільварків фактично знаменувала собою реакцію феодалів на проникнення товарно-грошових відносин у село. На думку В. Голобуцького, якщо розглядати це явище з формальної, юридичної точки зору, то воно виглядає як парадокс: розвиток феодального землеволодіння і посилення влади феодала над селянами свідчить нібито про розвиток, зміцнення феодалізму. Однак, по суті, якщо мати на увазі економічний процес, «що відбувається десь на споді», – це, навпаки, показник початку руйнування феодального, тобто натурального в своїй основі, господарства³⁴.

Разом із тим, не можна стверджувати, що фільварки в Україні, а тим більше на Середньому Подніпров'ї, зруйнували селянське землекористування. За польським економістом Я. Рутковським, розширення фільваркових полів відбувалося за рахунок скорочення площ пасовиськ³⁵. У цей час важливою господарчою одиницею залишається дворище – окреме селянське господарство, котре володіло одним або кількома ланами землі. У великому дворищі стояло по кілька хат, в яких жили близькі й далекі родичі, а іноді й прийняті зі сторони люди. Вони вели спільне господарство та спільно споживали те, що виробляли³⁶.

Під фільварок же феодал відводив лише третину свого володіння, як правило, землі найкращої якості. Решту ж розподіляв між селянськими дворами, в основному відповідно до забезпеченості їх тягловою силою. Одні одержували повний наділ або волоку, що становила 21,3 га, інші – півволоки, решта – третину чи четвертину волоки, а селяни без худоби одержували різні «обрізки», так звані загороди, по 3 морги (1 мург – 0,6 га). Такі селяни й звалися загородниками. Частина селян взагалі не діставала земельного наділу – це були халупники. Були в середовищі селянства ще й комірники та пісусідки, що не мали й хати, а жили в чужих помешканнях³⁷.

На Середньому Подніпров'ї, як і на більшості українських земель, феодальне господарство ґрунтувалося на експлуатації селянства. Однак питома вага феодалів у регіоні була незначною. Навіть на середину XVII ст. шляхта становила тут від загальної кількості населення не більше 1 %. За підрахунками І. Крип'якевича, згідно реєстру подимного від 1640 р., у Київському воеводстві поділ землі був такий: дрібна шляхта (242 власника – 63 %) мала 6 % землі; середня шляхта (117 власників – 30 %) мала 26 % землі; магнати (27 власників – 17 %) – 68 % землі³⁸. У той же час шляхта, яка колись була задоволена

натуральним та грошовим чиншем і тому байдуже ставилась до ведення власного господарства, тепер захоплюється господарськими справами в економічно багатому краї. В «Описі Польщі», написаному сучасником, йдеться: «Шляхта зайнята не чимсь іншим, як тільки обробіткою землі й розплодженням худоби. Це вона не вважає за ганьбу... Навіть шляхтянки торгують предметами, які стосуються їхнього домашнього господарства»³⁹.

Втім, прибутки шляхти від господарської діяльності неупинно зростали. Середній прибуток з одного села від натуральних повинностей та чиншів, якими були зобов'язані селяни, становив 67 польських злотих. Незрівнянно більші прибутки приносили міські поселення: в середньому прибуток з них дорівнював 554 злотим. Кожний фільварок у середньому приносив 344 злотих прибутку. Процентне співвідношення окремих прибутків може бути виражене наступним чином: прибутки з міст і містечок – 24,6 %, чинш та повинності з сіл – 27,3 %, прибутки з фільварків – 40,4 %, інші види прибутків – 7,7 %⁴⁰. Разом із тим, засилля магнатів на Середній Наддніпрянщині, де домінували «королівщини», було таким значним, що навіть доходи з останніх польські королі часто були вимушені збирати потайки від них. Користуючись слабкістю королівської влади, магнати в свою чергу змушували короля досить часто закладати «королівщини»⁴¹, котрі ставали після цього власністю магнатів.

Селянство Середнього Подніпров'я в цей час проживало громадами (общинами), котрі склалися з кількох дворич. Останні об'єднувалися з декількох індивідуальних господарств – димів. Дворища становили свого роду товариства пайщиків, яких на Лівобережжі прийнято було називати сябрами⁴². В XV ст. селяни були зобов'язані з ланового двору виконувати панщину від 4 до 14 днів на рік. На початку XVI ст. великокнязівським урядом була узаконена одностороння панщина на тиждень. До середини XVI ст. кількість покріпачених селян в Україні збільшилась до 20 % загальної кількості сільського населення⁴³. Після Люблінської унії 1569 р. цей процес набагато прискорився. Тому більшість українського селянства в першій половині XVII ст. була вже закріпаченою та обтяженою значною кількістю повинностей.

Окрім панщини, існували так звані дарові дні (толока), в які селяни повинні були робити на панських городах, чесати льон і коноплі, ловити рибу, чистити ставки, гатити греблі, стригти овець. Досить поширеними були також шарваркова і сторожова повинності⁴⁴. До того ж кожний селянський двір вимушений був сплачувати податки. Обсяг їх залежав від становища кожного господарства й розміру його землеволодіння. На Середньому Подніпров'ї податки накладалися безпосередньо на волость. Волосні старости розподіляли загальну суму податку на села, а сільська община вже розподіляла його на кожний двір. Найстарішим непрямим податком була стація, яку селяни

сплачували продуктами. Тяжким податком для селян була сребщина. В середньому вона збиралася в розмірі від 10 до 30 грошів з лану⁴⁵.

Крім цього, селяни змушені були платити за шлюб і весілля, за розлучення, «відумерщину» – від спадку, «вихідне» – при переході з села в іншу місцевість. У деяких панів селяни мусили обов'язково молоти збіжжя в панському млині та брати спиртні напої у панських корчмах. Пани забороняли селянам користуватися різними угіддями: пасти худобу в лісі, брати з лісу дрова, ловити для себе рибу. За користування лісами, пасовищами і сіножатями селяни повинні були платити грішми і зерном. Окрема плата була навіть за годування свиней жолудями з лісу («жировщина») ⁴⁶.

Особливо тяжке становище селян спостерігалось в тих маєтках, які панами здавалися в оренду. Орендарі доводили панщину до 7 днів на тиждень. Навіть самі власники маєтків нерідко скаржилися на непомірну експлуатацію орендарями селян⁴⁷. Сучасник подій, венеціанець П. Дуодо в 1598 р. писав у своїй реляції про Україну: «Шляхтичі так тиранять тут простий народ, особливо селян, що не наважусь сказати, чи належить їм хоча б одяг, який вони носять... І все таки можна сказати, що вони щасливі тим, що можуть жити спокійно, – в порівнянні з тими, що селяться по сусідству з турками й татарами»⁴⁸. В той же час, порівняно з іншими регіонами України, в XVI – першій половині XVII ст., на Середньому Подніпров'ї феодальні повинності були значно меншими. Це, в свою чергу, також значною мірою впливало на специфіку аграрної економіки краю.

Таке становище регіону обумовлювалося низкою причин, зокрема слабкою заселеністю і наявністю великих площ вільних земель. При цьому на Середній Наддніпрянщині зберігалися традиційні староруські повинності – «дань» і «полюддя», тобто в основному рента натурою⁴⁹. В цьому відношенні цілком права О. Єфименко, що «пани тут (мається на увазі Середнє Подніпров'я. – К. І.) дуже шанували землероба, щоб пригноблювати його»⁵⁰. Отже, панщина, незважаючи на її поширення, не стала в той час скрізь основною, а тим більше єдиною формою експлуатації селян. Характер, розмір і значення тієї чи іншої селянської повинності залежали від різних факторів і передусім від рівня розвитку продуктивних сил в тому чи іншому районі й характеру господарської діяльності. Найвищий рівень експлуатації селян спостерігався у Руському воеводстві, ядро якого становила Галичина. Строкату картину щодо характеру селянських повинностей являло собою й Київське воеводство⁵¹.

Ця обставина зумовила й значну диференціацію селянської верстви Середнього Подніпров'я. Незначну категорію селянства тут у XVI – першій половині XVII ст. становили безземельні селяни (підсусідки, комірники). Вони поселялися в заможних сусідів, де займалися ремеслом, поденною роботою тощо. Натомість, заможні селяни називалися слугами і виконували час від часу якесь урядове завдання.

Найбільшу групу сільського населення краю становили селяни-данники («люди вільні», «люди данні», «люди господарські», «посполиті»), тобто ті, що за свою землю давали державі данину або платили податок грішми та належали до вільних хліборобів. Окрему групу становили тяглі селяни. Вони жили поблизу замків або великокнязівських і королівських фільварків, були приписані до них і там «тяглуу службу служили», хоча також відносилися до категорії вільних селян. У перехідному становищі від державних до покріпачених людей були схожі селяни, що тимчасово зберігали за собою права на вихід. Земля їх уже була захоплена феодалом, але вони формально мали право не виконувати феодалських повинностей⁵².

Щодо земельних наділів і забезпечення селянства худобою, то сталих норм тоді не існувало. Так, Київське воєводство щодо селянського землекористування представляло досить строкату картину. В Канівському старостві, наприклад, на 100 селянських господарств у 1620 р. було 85 підсусідків. За подимним переписом Київщини 1631 р., димів було 4907, городників – 1497, ремісників – 113, убогих – 993, тобто городники та убогі становили 38,5 %. Коли ж до двох останніх категорій додати 638 міських «вуличних», які платили такий же податок, як і городники, тоді відсоток малоземельних збільшиться до 42⁵³.

Натомість заможну верхівку на селі становили насамперед селяни з великим земельним наділом, з повним ланом (20 – 30 га) й ті, які мали змогу ширше розгорнути господарство. Таких господарів більшість була на Середній Наддніпрянщині. Навіть ще в першій половині XVII ст. більшість селян у цьому краї, в «королівщинах» виконувала незначні феодалські повинності, сплачуючи в основному лише чинш і данини. Так, селяни Південної Переяславщини сплачували лише грошову ренту по 15 грошей від кожного господарства⁵⁴. У Переяславському та Канівському староставах давали тільки «стацію» на утримання підстарости. У с. Демидові селяни сплачували чиншу один золотий та давали мірку вівса і медову дань⁵⁵.

Отже, феодалські форми залежності селян на Середньому Подніпров'ї, порівняно з іншими регіонами України, були набагато легшими. Тому будь-які нові феодалські повинності викликали тут протест. Документи дозволяють стверджувати, що й після українсько-польських етносоціальних конфліктів 30-х рр. XVII ст., панщина на Середній Наддніпрянщині не набула таких розмірів, як на Житомирщині, Волині, західноукраїнських землях⁵⁶. До того ж у регіоні, як відомо, мешкало і багато «непослушних» козаків. Останні також займалися сільським господарством і різними відхожими промислами (уходництво, добитництво). Однак при цьому не виконували жодних феодалських повинностей і не сплачували ніяких податків. Зрозуміло, така специфіка аграрної економіки земель середньої течії Дніпра приваблювала більшість українців інших земель. Більше того, це

стимулювало й значні етносоціальні процеси, наприклад, великі міграції або масове покозачення. І Середній Наддніпрянщині у цих процесах належала не остання роль.

Таким чином, ця майже вільна економічна зона набувала значення останнього притулку доведених до відчаю феодалною сваволею селян більшості українських земель. Тому селяни багатьох районів масово тікали на Середнє Подніпров'я. Більшість українських міст не могли прийняти багато втікачів, а отже, єдиною перспективою залишалися вільні землі Наддніпрянщини. Селяни-втікачі здобували тут роки волі чи пільги від повинностей. Ще історик XVII ст. С. Грондський писав, що селяни, «нагромадивши певне майно, забирали його і, не питаючи дозволу в своїх панів, прямували до козаків, звідки їх було неможливо повернути»⁵⁷. Місцеве козацтво стало тією соціальною силою, яка революціонізувала поневолений люд, показуючи йому шлях до визволення. Цим і пояснюється величезна популярність козацтва і масові втечі «в козаки». В «козацьких же місцевостях зароджувалися буржуазні відносини, що мало неабияке значення і для всіх інших регіонів»⁵⁸.

Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я була обумовлена також постійним зростанням (особливо з другої половини XVI ст.) великого феодалного землеволодіння за рахунок захоплення пустищ, общинних земель, купівлі в інших власників, великокнязівських дарувань. Зрозуміло, це активізувало й наступ феодалів на селянські громади. Зосереджені на Середній Наддніпрянщині латифундії становили економічну базу магнатів в їх боротьбі з центральною королівською владою. Загалом же, в Речі Посполитій на королівські маєтки припадало близько 10 % всіх сіл (не рахуючи міст)⁵⁹. Тому особливо тяжкі наслідки для держави мало роздавання магнатам в управління «королівщин»⁶⁰. Внаслідок цього процесу в 30-х роках XVII ст. польські магнати ще збільшили свою могутність у регіоні. Апетити магнатів дедалі зростали. Пани прагнули заволодіти також землями реєстрового козацтва. У зв'язку з цим на сеймі 1636 р. магнати навіть почали наполегливо вимагати розпуску реєстру⁶¹.

Зростало на Середньому Подніпров'ї й церковно-монастирське землеволодіння, зокрема Трахтемирівського і Мотронинського монастирів⁶². Церкви багатіли за рахунок захоплення селянських земель, відписувань, дарувань місцевих воевод, магнатів і шляхти, які намагалися схилити її на свій бік. Однак, після Брестської унії православна церква змушена була дещо поступитися частиною своїх володінь на користь уніатської та католицької церков⁶³.

Ще одним специфічним аспектом розвитку аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. були зміни, пов'язані з розвитком козацького землеволодіння. Основним же типом землеволодіння козацтва став хутір⁶⁴. При козаках були «всякі пожитки» – луки, сіножаті, ниви, ставки, пасіки, гаї, ліси. Хутір же часто перетворювався на велике землеволодіння⁶⁵. Козацька воєнно-

політична організація ґрунтувалася на іманентній основі – дрібних господарств вільних виробників. Кожен козак відбував військову службу на свій кошт, тобто за рахунок прибутків, одержаних від особистої праці у власному господарстві. Воєнна здобич і плата за службу через свою випадковість і нерегулярність мали суто допоміжне значення. Козацьким дрібним господарствам була властива тенденція до майнового розшарування. Найбільшою майнова диференціація була серед дніпровських реєстрових козаків, оскільки всім їх «вольностям» і «правам» загрозувало скасування⁶⁶. Отже, козацьке господарювання також було аграрним за своєю суттю. На цю обставину звертав свою увагу тогочасний італійський історик Д. Дзіліоло в книзі «Про достопамятні події наших часів» (1642): «У Польському королівстві багато країв дотримуються грецької релігії, і серед них особливо козаки... Всі вони селяни чи рибалки...»⁶⁷. Так, вчорашні «дикі поля» Середнього Подніпров'я «ставали складовою частиною господарського організму України»⁶⁸.

Активне економічне життя козаків привело до виділення в їх середовищі заможних господарів. Прикладом заможного козацтва на Середній Наддніпрянщині може служити господарство чигиринського козацького роду Волевичів другої чверті XVII ст. Так, Тишко Федорович Волевич мав власний будинок у Чигирині, один хутір на Чутці, другий на Березівці, пасіки в тих же двох місцях і в Матренині, байраки і «байрачки», при хуторах, пасіках і байраках – орне поле і сіножаті. У хуторах були худоба, вівці і табуни коней, в одній із пасік – 120 вуликів, а вдова Волевич мав 50 діжок меду. Згадуються в документі й шість казанів, очевидно, для виготовлення горілки. Волевич володів також значними сумами грошей – готівкою 2 тис. кіп. Це свідчить, що він мав якісь прибуткові підприємства або вів торгівлю, може варив мед і курих горілку або торгував кіньми, худобою та вівцями і займався лихварством⁶⁹. У документах тих часів зазначається, що в Корсунському старостві взагалі «сіл немає, тільки хутори міські козацькі»⁷⁰. Таку ж саму картину спостерігаємо й у Каневі, Черкасах, Чигирині, Крилові, Переяславі.

Крім того, в результаті козацької колонізації були освоєні величезні південні простори, що стало одним з важливих факторів могутності Речі Посполитої. На думку Ю. Терещенка, це дає підстави для порівняння ролі України в економічному житті Речі Посполитої з роллю Нідерландів у складі імперії Карла V, з яких той отримував у 8 – 9 разів більше прибутків, ніж з Америки. Отже, «родючість української землі, нестримний колонізаційний хист її народу, його рідкісна працьовитість виявилися справжнім “ельдорадо” для польської держави»⁷¹. В той же час козацькі слободи й хутори відзначалися набагато вищим добробутом, ніж убогі покріпачені села. Безперечно, головною причиною цього стала зацікавленість вільної людини, якою був козак, у розвитку свого власного господарства. Ведення ж господарства в козацьких

хуторах за відсутності кріпосницьких відносин, як стверджує В. Щербак, взагалі «взяло собою зародки майбутнього фермерства»⁷².

Якщо на Заході розхитування феодальної системи і утвердження буржуазних відносин були пов'язані насамперед із розвитком міського життя і формуванням відповідних соціальних груп, то в Україні такою соціальною верствою стало козацтво. Адже козаки Середньої Наддніпрянщини переконливо демонстрували українському селянству можливість організації соціального та економічного життя без феодала і тим здійснювали сильний вплив на покріпачене селянство всієї України. «Це зробило козацтво, – переконаний Ю. Терещенко, – детонатором глибоких соціальних рухів проти феодальної системи, що струшували весь державний організм Польщі»⁷³.

Впродовж XVI ст. Україна залучається й до балтійського експорту сільськогосподарських продуктів. Цей процес прискорював розвиток і внутрішнього ринку. На більшій частині українських земель магнати та шляхта запроваджувала фільварки, а «що була потреба на більшу кількість робочих рук, то одночасно зросла панщина»⁷⁴. Отже, вивіз збіжжя зумовлює величезний попит на робочі руки. Ця обставина, на думку М. Грушевського, стала причиною зростання панщини, «дуже сильно впливаючи на суспільно-економічні обставини, через що стає надзвичайно важливим чинником і стимулом в історичному процесі українських земель»⁷⁵.

За умов розчленованості українських земель їх економічний розвиток (попри всю його однотипність) не міг не мати регіональної специфіки. Хоча зростання економіки залежало передусім від стану справ у сільському господарстві. Регіональна специфіка залежала відповідно від напряму розвитку аграрних відносин, що зумовлювалися характером землеволодіння та землекористування⁷⁶. Втягнення ж нових земель, у тому числі й Середнього Подніпров'я, до господарського обігу здійснювалось у винятково важких умовах, як правило, неекономічного характеру. Адже втікачам, позбавлених будь-яких засобів виробництва, протистояли не лише сили природи, а й вороже оточення. Кожну мить їх могли захопити в ясир чи вбити татарські мисливці за «живим» товаром або шляхетські каральні загоны, споряджені для повернення втікачів, яких було особливо багато на Середній Наддніпрянщині. Складним було становище й місцевого покозаченого селянства, котре мало лише мінімально необхідні засоби та знаряддя праці. Відсутність же належного виробничого потенціалу ставила селянські господарства краю в надмірно тісну залежність від перебігу природно-кліматичних факторів⁷⁷. Спільно з цим, відбувався і процес загального економічного зубожіння українського селянства на теренах Речі Посполитої.

Поглиблення ж суспільного поділу праці в XVI – першій половині XVII ст. призводить і до потужного розвитку міських ремесел. Це також мало велике значення, оскільки продукція міських ремісників починає

розширювати сферу збуту на внутрішньому ринку⁷⁸. Крім цього, «аграрність» ремісництва обумовлювалася тим, що в XVI – першій половині XVII ст. велика кількість безземельних і малоземельних селян, особливо на Середньому Подніпров'ї, змушена була займатися ремеслами та промислами⁷⁹. Міська промисловість по всій території України була зорганізована в цехах. Однак було й багато так званих партачів (позацехових ремісників).

Більше того, в XVI – першій половині XVII ст. в економічних відносинах тогочасної України починається вже перша стадія промислового виробництва – мануфактурна. Зокрема, на думку О. Пономарьова, «суть цього явища полягала в розкладі цехового ремесла, поширенні виробничої кооперації та виникненні капіталістичних відносин, які, правда, гальмувалися феодално-кріпосницькими відносинами»⁸⁰. Так само й В. Голобуцький доводить, що в цей час цехове ремесло під впливом розвитку ринкових зв'язків почало виявляти ознаки розкладу. Водночас зародки централізованої, органічної мануфактури дослідник вбачає в такій галузі промисловості, як виробництво гармат⁸¹.

Зрозуміло, в класичній феодалній країні важко відшукати навіть зародки нових економічних відносин. Разом із тим, на наш погляд, і недооцінювати їх не слід. Прикладом того може бути одна з найпередовіших у буржуазному розвитку країна – Франція XVI ст. Тут також переважають у цей час децентралізовані мануфактури, розвиток яких був повільним і обмежувався в основному легкою промисловістю. Крім цього, добре відомо, що на кінець XVIII ст. нові капіталістичні відносини перемогли частково навіть у Західній Європі. Натомість, тут починається своєрідний процес рефеодалізації. Так, в Іспанії, Португалії, Італії запанувала феодална реакція, а економіка характеризувалася занепадом і відносним застоєм⁸².

Хоча Я. Рутковський стверджує, що XVI – перша половина XVII ст. – це епоха блискучого розквіту польського промислового виробництва, що знаходилося в явному зв'язку з тими змінами, котрі відбулися в сільському господарстві⁸³. Попри те, що польська промисловість більшою мірою була ремісничою промисловістю. Це стосується, на думку Я. Рутковського, насамперед промисловості селянської⁸⁴. У XVI – першій половині XVII ст. промисли швидко поширювалися на всіх українських землях, оскільки вони забезпечували великі прибутки окремим власникам та державі в цілому. Насамперед це стосувалося промислів, зв'язаних із переробкою продуктів сільського господарства⁸⁵. Таким чином, можна вважати промисловість Речі Посполитої, а відтак й Середнього Подніпров'я, аграрною. При цьому, на наш погляд, потрібно абсолютно чітко розмежовувати поняття «аграрний» і «селянський».

Щодо землі середньої течії Дніпра, то тут в основному було розвинене дрібне, почасти сільське, ремісництво. Джерела, зокрема, зафіксували тут у XVI – першій половині XVII ст. такі ремесла та

промисли, як кравецтво, швецтво, кушнірство, теслярство, столярство, ковальство, слюсарство, селітроваріння, гутництво, залізоробство, гончарство, зброярство, поташний промисел тощо⁸⁶. Однак і надалі найбільш прибутковими (і водночас найбільш специфічними) формами господарювання на Середньому Подніпров'ї були «уходництво» та «добитництво». Їхня поява та розвиток зумовлювалися насамперед значними природними багатствами Середньої Наддніпряни, а також вільністю та малозаселеністю цих земель. До того ж землеробство на Середньому Подніпров'ї вимагало й постійної зосередженості та мобільності. Зрештою, це позначилося й на специфіці козацьких господарств у Дикому Полі. Перш за все йдеться про домінування промислів над землеробством, що й визначало економічну специфіку Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст.

У той же час, розвиток промисловості був залежний від експорту за кордон, насамперед, виробів деревної промисловості⁸⁷. Серед останньої найбільшим попитом користувався поташ, який відправляли на Захід великими транспортами. Щоправда у такому стані речей були й негативні явища. Як зазначає А. Чабан, магнати господарювали пограбіжницьки, знищуючи природні багатства Середнього Подніпров'я, випалюючи значні лісові масиви, щоб добути поташ⁸⁸. Причому цей загальноєвропейський процес призвів до того, що загальна площа лісів у Європі скоротилася, щонайменше, в 4 рази. Вирубка лісів та осушення боліт призвели й до порушення режиму багатьох річкових систем, знову ж таки з незворотними екологічними наслідками⁸⁹.

Найбільше ліси Середнього Подніпров'я експлуатували державні маєтки – староства. За даними люстрацій першої чверті XVII ст., Корсунське і Канівське староства були давніми постачальниками поташу на зовнішній ринок. Скажімо, ліси Канівського староства, за спостереженнями люстраторів, були в 1622 р. вже так «вироблені» й «перебрані», що поташ там не міг вироблятися впродовж кількох років. Хоча валки з поташем продовжували йти з цієї території на Захід⁹⁰. Так, на Уманщині власником багатьох поташних буд був Мартин Калиновський. Зокрема, в 1634 р., за контрактом із львівським купцем на поставку поташу, він одержав 29 тис. злотих, а через три роки, за таким же контрактом із гданським купцем, – 108 тис. злотих⁹¹. Про економічну важливість поташного промислу на Середньому Подніпров'ї свідчить і те, що поташні буди досить часто здавалися в оренду за великі гроші. Зокрема, в Корсуні за 1500 злотих, а в Черкасах – за 2700 злотих⁹². У свою чергу це свідчить про обсяги поташного промислу на території Середнього Подніпров'я, а також про його прибутковість, що змушувало магнатів нещадно нищити місцеві ліси.

Незважаючи на територіальну розчленованість українських земель, між ними міцніли економічні зв'язки. Свідченням тому є територіальний поділ праці в цей час. Тому важко не погодитися з В. Голо-

буцьким, що внаслідок цього «пожвавився процес економічного спілкування між окремими частинами країни»⁹³. Отже, це позитивно позначалось і на етносоціальній консолідації українців, і на розвитку міжнетичних контактів. Разом із тим, «в період розвинутого феодалізму важливу роль відіграла внутрішня торгівля, що мала тенденцію до постійного розширення. Локальна замкненість місцевих ринків поступово порушувалася. Внутрішня торгівля стала однією з необхідних і важливих умов економічної консолідації українського етносу»⁹⁴. На думку В. Голобуцького, в цей час, незважаючи на несприятливі умови, взагалі почалося формування українського національного ринку⁹⁵.

Справді, з'явилися нові торжки, торги, ярмарки, розвивалася й міська повсякденна торгівля. В усіх містах Середнього Подніпров'я з'являються крамниці. Важливе значення для розвитку внутрішнього українського ринку, мала й зовнішня торгівля. В цьому контексті особливе місце посідали торгівельні шляхи, наприклад, кримсько-дніпровський, який ішов з Перекопу на Таванський брід, а звідти на Черкаси, Канів і Київ⁹⁶. Сюди направлялися величезні каравани, навантажені шовком, ладаном, шафраном та іншими східними товарами⁹⁷. Взагалі ж потрібно відзначити першорядну роль у встановленні зв'язків між окремими землями та в економічній консолідації української народності системи інфраструктури, котру становили шляхи сполучення. Вони зв'язували між собою міста та села, повіти та волості, воеводства та землі. Разом із тим, «торгові шляхи поступово перетворювалися на важливі артерії соціально-економічного, політичного та культурного розвитку українського етносу»⁹⁸.

Важливим регіоном у внутрішній торгівлі була й Середня Наддніпрянина. Про це, зокрема, свідчить збільшення експорту хліба з краю на західноєвропейські ринки. Так, канівський староста Харленський у 1637 р. склав угоду на поставку до Гданська 150 лаштів (лашт – 120 ц) жита за 5 тис. злотих і потім вдруге – на 160 лаштів⁹⁹. На важливій ролі Середнього Подніпров'я в торгівлі XVI – першої половини XVII ст. наголошує й А. Чабан: «Починаючи з 30-х років XVII ст., з Середнього Подніпров'я вже вивозилася значна кількість худоби, хліба, поташу, які здебільшого становили селянську данину»¹⁰⁰. При пануванні ж натурального господарства значну роль у етносоціальній консолідації відігравали ринки міст або містечок Середньої Наддніпрянини, зв'язані ґрунтовими дорогами з усіма навколишніми селами й хуторами. Ними селяни доставляли на продаж продукцію своїх господарств або вивозили з міст куплений товар¹⁰¹. При цьому розміри внутрішньої торгівлі в регіоні були значними. Недарма ж у середині XVII ст. Павло Алепський був вражений великим розмахом торгівлі на Середньому Подніпров'ї навіть у період Хмельниччини. Зокрема, він згадує великі торги в Гельмязеві, Золотоноші, Черкасах, Жаботині¹⁰². У цих та інших містах регіону на базарних площах були

побудовані комори, в яких купці й торгові люди з інших земель і країн зберігали свої товари¹⁰³.

З початку свого існування козацтво Середнього Подніпров'я також було втягнуте в товарно-грошові відносини. Козаки постійно торгували продуктами землеробства, скотарства, різноманітних промислів (у тому числі грабіжництва), різноманітними ремісничими виробами, які «в основному збувалися на місцевих ринках Подніпров'я»¹⁰⁴. Отже, для економічного розвитку важливою була й торгівельна конкуренція. В містах Середньої Наддніпрянщини основними конкурентами купців, крім козаків, були ремісники, котрі, згідно з наданими їм привілеями, вели торгівлю виробами власного виробництва. У сільській місцевості, а часто й у містах, купцям протистояли селяни. Участь сільського населення у торгівлі зумовлювалася перш за все функціонуванням фільваркової системи. Для частини обезземелених селян торгівля ставала основним заняттям.

Тому навряд чи можна вважати вірним твердження про те, що селяни не могли витримати торгівельної конкуренції з фільварком. Навпаки, в XVI ст. шляхта в більшості випадків лише починала займатися сільським господарством і досить часто вимушена була в господарській галузі вчитися у селян¹⁰⁵. Хоча найбільш могутніми конкурентами купців у торгівлі були світські та духовні феодалі. Спираючись на свої політичні й економічні переваги, шляхетство створило собі найбільш сприятливі умови для участі у торгівлі. З цієї метою воно ще на початку XVI ст. у законодавчому порядку закріпило за собою право на безмитну торгівлю при експорті продукції, виробленої в його маєтках¹⁰⁶.

Велике значення для розвитку торгівлі має й монетарна система в державі. Для періоду XVI – першої половини XVII ст. був характерний біметалізм – використання як золотих, так і срібних монет, які оцінювалися стихійно, за ринковою вартістю вміщеного в них метала. Зокрема в ті часи основною грошовою одиницею на Середньому Подніпров'ї був празький гріш¹⁰⁷. Крім цього, в обігу були поширені литовські й польські денарії, срібні таляри, угорські золоті дукати, польські злоті. В 1627 р. польський уряд заборонив карбувати дрібні монети, а лише таляри (90 грошів), півталяри та дукати (180 грошів)¹⁰⁸. Разом із тим, як зауважує В. Пічета, наплав металеві монети вже потягнув за собою в цей час падіння вартості грошей¹⁰⁹.

Не варто, отже, забувати, що «у формуванні народності важливу роль відігравали насамперед економічні зв'язки між різними населеними пунктами, ринками і землями»¹¹⁰. При цьому, визначальну роль відігравали великі ярмарки. Вони збиралися в цей час у Києві, Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Кременці, Володимирі-Волинському, Брацлаві, Вінниці. Вже на середину XVII ст. в Україні нараховувалося понад 40 ярмарків¹¹¹. У містах, що були розташовані на перехрестях важливих шляхів, проходили 2 – 3 ярмарки на рік¹¹².

Одночасно, зі збільшенням кількості ярмарків, відбувалася й їхня спеціалізація. Окремі ярмарки почали здійснювати купівлю-продаж тільки певних сільськогосподарських продуктів і промислових товарів¹¹³. Крім ярмарків, торгів і лавочної торгівлі, існували й інші форми торгівлі, в яких брали участь мешканці міст. Зокрема, це були скупівля текстильної сировини та продукції промислів, коробейна торгівля¹¹⁴.

Разом із тим, інтенсивність розвитку внутрішньої й зовнішньої торгівлі продуктивно позначилася на динаміці поступу всіх галузей господарства, спричинила значні, хоча й неоднозначні зміни етносоціального характеру. Тобто, йшов далі процес розвитку української народності. Все чіткіше відзначалися характерні риси української мови. Великі переселення селянства, що відбувалися на широкому просторі від Галичини до Середнього Подніпров'я та Лівобережжя, допомагали формуванню зокрема загальнонародної мови¹¹⁵, культури, самосвідомості тощо. Отже, «зрушення в усіх галузях господарства, розростання старих і поява нових населених пунктів, динаміка товарно-грошових відносин готували саме той ґрунт, на якому й відбувалися зародження й розвиток народності українців, перманентне перетворення її у вищу суспільну форму – націю (приблизно з XVII ст.)»¹¹⁶.

Таким чином, специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. мала потужний вплив на динаміку етносоціальних процесів. Зокрема це виявилось в зростанні етносоціальної привабливості регіону, вільного від позаекономічного примусу та мобільного у веденні господарства. Крім цього, можна відзначити й втягнення Середньої Наддніпряни як у загальноукраїнський внутрішній ринок, так і в міжнародну торгівлю. Останній фактор розширював також етногеографію українців, що в свою чергу прискорювало їх етносоціальну консолідацію, внаслідок поглиблення антитези «ми» – «вони» серед носіїв української етнічності. При цьому, першорядну роль у цій консолідації відіграє безпосередньо Південна Київщина. Остання обставина, як відомо, була зумовлена, по-перше, маргіналізацією української аристократії, а, по-друге, зростанням етносоціальної престижності українського козацтва, котре в XVI – першій половині XVII ст. фактично уособлює собою оновлену українську етносоціальну ідентичність. Оскільки Середня Наддніпрянина стала «колискою» українського козацтва, постільки вона уособлювала й етносоціальний стрижень, який пронизав усю українську народність. Тому й специфіка аграрної економіки цього регіону мала виняткове етносоціальне значення як для консолідації єдиного етносоціального організму українців, так і для трансформації цього організму в більш високу таксономічну одиницю – українську націю.

Примітки

* На основі публікації: *Івангородський К.В.* Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // *Український селянин: Зб. наук. пр. / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова.* – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 59 – 63; Вип. 7. – С. 73 – 76.

¹ Більш детально про це див.: *Івангородський К.В.* Методологічні аспекти дослідження селянського чинника в етносоціальних процесах на Середньому Подніпров'ї в XVI – першій половині XVII ст. // *Український селянин: Збір. наук. праць.* – Вип. 5. – Черкаси, 2002. – С. 8 – 11.

² *Козлов В.И.* Этнос и экономика. Этническая и экономическая общности // *Советская этнография (Далі – СЭ).* – 1970. – № 6. – С. 52.

³ *Бромлей Ю.В.* Ещё раз о соотношении этнической и экономической общностей // *СЭ.* – 1972. – № 3. – С. 87, 88.

⁴ *Козлов В.И.* Этническая демография. – М., 1977. – С. 23.

⁵ Див.: *Семёнов Ю.И.* Категория «социальный организм» и её значение для исторической науки // *Вопросы истории.* – 1966. – № 8; *Его же.* О племенах, народности, нации // *СЭ.* – 1986. – № 3.; *Его же.* Социально-исторические организмы, этносы, нации // *Этнографическое обозрение (Далі – ЭО).* – 1996. – № 3.

⁶ *Хомич Л.В.* О содержании понятия «этнические процессы» // *СЭ.* – 1969. – № 5. – С. 81.

⁷ *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.

⁸ *История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма: В 3 т. / Под ред. З. В. Удальцова.* – Т. 3: Крестьянство Европы в период разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений. – М., 1986. – С. 239.

⁹ *Якубский В.А.* Податные реестры XVI в. и реконструкция зернового баланса фольварочной Польши // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* – М., 1966. – С. 66.

¹⁰ *Всемирная история: В 12 т. – М., 1957. – Т. 3. – С. 800.*

¹¹ *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* – К., 1890. – Вып. 1. – С. 48.

¹² *Морозов А.Г.* Економічний потенціал українських земель в часи творення Української козацької держави // *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань.* – Черкаси, 1992. – С. 40.

¹³ *Бойко І.Д.* Посилення феодально-шляхетського гніту та селянсько-козацькі війни у другій половині XVI – першій половині XVII ст. // *Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / За ред. В. А. Дядиченка та ін.* – К., 1967. – С. 105.

¹⁴ *Рутковский Я.* Экономическая история Польши. – М., 1953. – С. 140.

¹⁵ *Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії / За ред. Ю. Ю. Кондуфора.* – К., 1990. – С. 122.

- ¹⁶ *Пичета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958. – С. 117.
- ¹⁷ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 3.
- ¹⁸ *Українська народність...* – С. 123.
- ¹⁹ *Михайлина П.В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654). – К., 1975. – С. 17.
- ²⁰ *Компан О.С.* Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні: Зб. наук. праць / Під ред. *Ф. П. Шевченка*. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 14.
- ²¹ *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С. 86.
- ²² *Толстов Р.Д.* Розвиток економіки України в період пізнього феодалізму (XVI – XVII ст.) // Історія народного господарства Української РСР: У 4 т. / За ред. *І. І. Лукинова*. – Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1983. – С. 138.
- ²³ *Хачатурян Н.А.* Город в системе феодальной формации // Вопросы истории. – 1983. – № 1. – С. 76.
- ²⁴ *Толстов Р.Д.* Вказ. праця. – С. 56.
- ²⁵ *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века. – К., 1989. – С. 145.
- ²⁶ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 26 – 27.
- ²⁷ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 6. – С. 163.
- ²⁸ *Бойко І.Д.* Вказ. праця. – С. 114 – 115.
- ²⁹ *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 91.
- ³⁰ *Рутковский Я.* Вказ. праця. – С. 139.
- ³¹ *Грушевський М.С.* Вказ. праця. – С. 164 – 165.
- ³² *Компан О.С.* Міста України... – С. 259.
- ³³ *Толстов Р.Д.* Вказ. праця. – С. 127.
- ³⁴ *Голобуцький В.О.* Вказ. праця. – С. 67.
- ³⁵ *Рутковский Я.* Вказ. праця. – С. 126.
- ³⁶ *Мишко Д.І.* Розвиток феодальних відносин та антифеодальна боротьба в XIV, XV і першій половині XVI ст. // Історія селянства Української РСР... – С. 75.
- ³⁷ *Бойко І.Д.* Вказ. праця. – С. 109 – 110.
- ³⁸ *Крип'якевич І.П.* Вказ. праця. – С. 16.
- ³⁹ *Голобуцький В.О.* Вказ. праця. – С. 68.
- ⁴⁰ *Рутковский Я.* Вказ. праця. – С. 152 – 153.
- ⁴¹ *Голобуцький В.А.* Освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого (1648 – 1654 гг.). – К., 1954. – С. 6.
- ⁴² *Рутковский Я.* Вказ. праця. – С. 149.
- ⁴³ *Мишко Д.І.* Вказ. праця. – С. 82 – 83.
- ⁴⁴ *Толстов Р.Д.* Вказ. праця. – С. 130.
- ⁴⁵ *Мишко Д.І.* Вказ. праця. – С. 84.
- ⁴⁶ *Крип'якевич І.П.* Вказ. праця. – С. 21 – 22.
- ⁴⁷ *Шиян К.* Селянство – основна і вирішальна сила визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. – К., 1954. – С. 26.
- ⁴⁸ *Дуодо П.* Уривок з реляції // Основа. – 1861. – № 10. – С. 46 – 47.

- ⁴⁹ Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. – М., 1952. – С. 380.
- ⁵⁰ Сфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 52.
- ⁵¹ Толстов Р.Д. Вказ. праця. – С. 72 – 73.
- ⁵² Мишко Д.І. Вказ. праця. – С. 77 – 78.
- ⁵³ Бойко І.Д. Вказ. праця. – С. 110 – 111.
- ⁵⁴ Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII века (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – С. 93.
- ⁵⁵ Крип'якевич І.П. Вказ. праця. – С. 20.
- ⁵⁶ Там же. – С. 20.
- ⁵⁷ Grondski S. Historia belli cosacco-polonici. – Pestini, 1676. – S. 21.
- ⁵⁸ Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 193.
- ⁵⁹ Якубский В.А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. – Л., 1975. – С. 79.
- ⁶⁰ Толстов Р.Д. Вказ. праця. – С. 119.
- ⁶¹ Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво... – С. 317.
- ⁶² Пшеничний М.І. Історичні постаті Черкащини. – Черкаси, 1994. – С. 38.
- ⁶³ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – К., 1999. – С. 354 – 355.
- ⁶⁴ Українська народність... – С. 115.
- ⁶⁵ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Вказ. праця. – С. 355.
- ⁶⁶ Толстов Р.Д. Вказ. праця. – С. 133.
- ⁶⁷ Ziliolo G. Delle historie memorabili de suoi tempi. – Venetia, 1642. – P. 120;
- Цит. за: Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 174.
- ⁶⁸ Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. – К., 1996. – С. 396.
- ⁶⁹ Матеріали по історії козацького землевладення, 1494 – 1668 гг. // Чтения в Обществе Нестора-Летописца. – Кн. 8. – Отд. 3. – К., 1894. – С. 13 – 17.
- ⁷⁰ Ęgodia dziejowe. – T. V. – Warszawa, 1887. – S. 106, 134, 137.
- ⁷¹ Терещенко Ю.І. Вказ. праця. – С. 396, 397.
- ⁷² Щербак В.О. Вказ. праця. – С. 103.
- ⁷³ Терещенко Ю.І. Вказ. праця. – С. 397.
- ⁷⁴ Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 121.
- ⁷⁵ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 192.
- ⁷⁶ Толстов Р.Д. Вказ. праця. – С. 118.
- ⁷⁷ Морозов А.Г., Нагорний В.В. Геодетермінічні фактори формування козацтва // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – К., Черкаси, 1996. – Ч. 2. – С. 112.
- ⁷⁸ Українська народність... – С. 125.
- ⁷⁹ Там же. – С. 127.
- ⁸⁰ Пономарьов О.М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Український історичний журнал. – 1970. – № 3. – С. 29.
- ⁸¹ Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво... – С. 197.
- ⁸² Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Вказ. праця. – С. 117.
- ⁸³ Рутковский Я. Вказ. праця. – С. 188.
- ⁸⁴ Там же. – С. 191.
- ⁸⁵ Толстов Р.Д. Вказ. праця. – С. 145.
- ⁸⁶ Чабан А.Ю. Вказ. праця. – Кн. 2. – С. 86 – 88.

- ⁸⁷ Крип'якевич І.П. Історія України... – С. 121.
- ⁸⁸ Чабан А.Ю. Витоки (Середнє Подніпров'я з найдавніших часів до середини XVII ст.). – Черкаси, 1994. – С. 169.
- ⁸⁹ Козлов В.И. Исторические аспекты этносоциальной экологии (о проблеме экологического поведения) // ЭО. – 1994. – № 1. – С. 44.
- ⁹⁰ Сидоренко О.Ф. До питання про участь України в європейській торгівлі Речі Посполитої // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 52.
- ⁹¹ Голобуцький В.О. Економічна історія... – С. 83.
- ⁹² Ęrodia dziejowe. – Т. V. – S. 118, 141.
- ⁹³ Голобуцький В.О. Економічна історія... – С. 97.
- ⁹⁴ Українська народність... – С. 141.
- ⁹⁵ Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво... – С. 199.
- ⁹⁶ Грушевський М.С. Вказ. праця. – С. 9.
- ⁹⁷ Єфименко О.Я. Вказ. праця. – С. 60.
- ⁹⁸ Українська народність... – С. 133.
- ⁹⁹ Ęrodia dziejowe. – Т. XXII. – Warszawa, 1897. – S. 273.
- ¹⁰⁰ Чабан А.Ю. Витоки... – С. 169.
- ¹⁰¹ Українська народність... – С. 133.
- ¹⁰² Компан О.С. Міста України... – С. 320.
- ¹⁰³ Мишко Д.І. Українсько-російські зв'язки в XIV – XVI ст. – К., 1959. – С. 79.
- ¹⁰⁴ Сергієнко Г.Я. Прогресивна роль Запорозької Січі в історії України // Вісник АН УРСР. – 1985. – № 8. – С. 44.
- ¹⁰⁵ Рутковский Я. Вказ. праця. – С. 135.
- ¹⁰⁶ Толстов Р.Д. Вказ. праця. – С. 146 – 147.
- ¹⁰⁷ Козубовський Г.А. Деякі питання грошового обігу Середнього Подніпров'я у XV ст. // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»: Тези доповідей та повідомлень. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 506.
- ¹⁰⁸ Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Вказ. праця. – С. 442.
- ¹⁰⁹ Пичета В.И. Вказ. праця. – С. 543.
- ¹¹⁰ Українська народність... – С. 134 – 135.
- ¹¹¹ Хромов П.А. Очерки экономики феодализма в России. – М., 1957. – С. 206.
- ¹¹² Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480 по 1569. – Чернигов, 1898. – С. 36 – 38.
- ¹¹³ Толстов Р.Д. Вказ. праця. – С. 152.
- ¹¹⁴ Сас П.М. Вказ. праця. – С. 133 – 134.
- ¹¹⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький... – С. 37.
- ¹¹⁶ Смолій В.А., Гуржій О.І. Вказ. праця. – С. 57, 58.

*Поземельні відносини як етносоціальні трансформації в південних старостах Київського воєводства (до середини XVIII ст.)**

Дослідження еволюції поземельних відносин у одному з найбільш важливих, передусім у націогенезисному сенсі, регіонів середньовічної та ранньомодерної України має неабияке значення для становлення сучасної історіографії. В першу чергу тому, що це дозволяє з'ясувати специфіку формування модерної української нації, так би мовити, із середини цього процесу, а також реконструювати її важливі сутнісні характеристики, котрі мали на початкових етапах свого становлення лише локальну етносоціальну значущість. Не в останню чергу й проблема вивчення еволюції засад аграрного сегменту нації, а саме розвиток суспільного землекористування та землеволодіння дозволяє простежити їхню важливість для формування як самої етносоціальної спільноти, так і внутрішніх ознак її буття. З іншого боку, остання обставина досить часто визначає і весь подальший історичний поступ всієї спільноти, її специфіку та цивілізаційну вартісність.

З означених позицій і аналіз складного суспільного процесу, яким безперечно були поземельні відносини в південних старостах Київського воєводства у переддень Хмельниччини, становить собою ту далеко не другорядну причину, що зумовила в середовищі всього українського соціуму тієї епохи великі збурення. І вони, як відомо, мали наслідки по-справжньому революційного характеру й насамперед у контексті етносоціального розвитку української спільноти раннього нового часу. Незважаючи, проте, на таку актуальність запропонованої проблематики, остання поки ще не дістала всебічного вивчення в історичній науковій літературі.

Усвідомлюючи в той же час складність і багатогранність поставленої проблеми, метою цієї розвідки є спроба аналізу лише

базових компонентів, що стосуються поземельних відносин у регіоні, котрий являв собою південно-східне порубіжжя на протязі багатьох століть, зумовивши його специфіку та певну «нетиповість» у етносоціальному розвитку. Виходячи з цього, ми спробуємо визначити й ту суспільну атмосферу, котра утворилася в аграрному секторі економіки цих земель на етапі до середини XVII ст. Адже цей процес визначив істотною мірою подальші етносоціальні трансформації всієї спільноти українців саме в напрямі традицій і специфіки, що виникли в результаті складних суспільних відносин і стали невдовзі властивими соціуму тогочасного південнокиївського порубіжжя.

Теоретико-методологічний рівень сучасної історичної науки переконує нас у тому, що економічно-соціальні чинники лише опосередковано впливають на етногенетичні процеси. Однак і недооцінювати такий вплив, на нашу думку, також буде не зовсім правильно. Адже досить часто, і зокрема у випадку, котрий постав безпосередньо перед нами, економічні та суспільні зв'язки замикаються таким чином, що поділяють певну етнічну спільноту на окремі більш-менш самостійні економічні спільноти чи навпаки, об'єднують її економічно з іншими етносами¹. Зрештою, в часи динамічної консолідації ці частини можуть набувати характеру «зразкових» моделей соціально-економічної специфіки певної етносоціальної спільноти, представники якої з тих чи інших міркувань вважають їх за єдино можливі.

З огляду на це можна стверджувати, що навіть на такому рівні будь-який етносоціальний організм зумовлюється специфікою локальних варіантів економічного розвитку, а отже, й рівень дослідження соціально-економічних особливостей таких спільнот є важливим для інтерпретації регіональної специфіки етносоціогенезу передусім на ранніх етапах становлення нації. Досить слушно з цього приводу висловлюються зокрема О. Мильніков і В. Фрейдзон: «Щоб нація могла конституюватися, окремі її компоненти повинні виникнути і якийсь час, хоч би й не синхронно, розвиватися в межах феодальної народності»². Стосовно етносоціальних трансформацій спільноти українців на рівень модерної нації можна сказати те саме. Перебуваючи в розпорошеному вигляді через політичні причини, українська народність у XVI – першій половині XVII ст. перебувала й у сегментованому вигляді в контексті її економічної єдності. Причому саме економічна специфіка порубіжних земель стала далеко не останнім фактором, який зумовлював відчутні етносоціальні трансформації спільноти українців.

Литва та Польща в XVI ст. розвиваються в економічному вимірі приблизно так само, як і решта країн тогочасної Європи. Проте поширення товарно-грошових відносин зумовлює, з одного боку,

неабияку активність усіх землевласників, а з іншого, це веде до так званого повторного закріпачення селянства. Не заперечним залишається і той факт, що в цей час економічне життя значно активізується, що позначилося й на динаміці етносоціальної консолідації в межах української народності. Фактично соціально-економічні зрушення в Україні, а також активізація товарно-грошових відносин, як відзначають В. Смолій і О. Гуржій, «готували саме той ґрунт, на якому й відбувався розвиток народності українців і перетворення її у буржуазну націю»³. Натомість у цей час дещо «випадала з ансамблю» Південна Київщина⁴. Хоча б уже тому, що «в південних степових районах норми експлуатації безпосереднього виробника були нижчі, ніж в Галичині та на Волині або навіть у північній і середній Київщині. І цей факт мав винятково велике значення як для розвитку тут колонізації, так і для справи визвольної боротьби»⁵.

Якщо ж коротко охарактеризувати соціально-економічні наслідки специфіки еволюції поземельних відносин у південних старостах Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст., то її можна визначити наступним чином. На цих землях фактично зіткнулися дві моделі соціально-економічного розвитку тогочасного українського етносоціального організму. Перша орієнтувалася на створення великих господарств консервативно-феодалного типу, котру можна назвати магнатською моделлю. Інша прагнула базуватися на невеликих господарствах фермерського типу, становлячи собою козацьку модель господарювання. Специфіка ж Речі Посполитої заключається у тому, що її намагання після Люблінської унії створити на «нових» польських (тобто на українських) землях великі магнатські латифундії наштовхнулося передусім у Південній Київщині «на такий рівень організованості місцевого населення, який дав змогу вчинити дійсний опір нав'язуванню нової устроєвої структури – аж до політичної консолідації й самовизначення українців»⁶.

На думку В. Антоновича та В. Беца, це фактично стало «економічним переворотом» для України⁷. У свою чергу В. Смолій і В. Степанков, аналізуючи причини «української революції 1648 – 1676 рр.», серед «найголовніших із них» також відзначають «виникнення непримиренного протиріччя між козацьким господарством (фермерського типу), позиції якого в 20 – 40-х роках [XVII ст.] різко посиленилися у південному і південно-східному регіонах України, і наступаючою сюди із західних і північних регіонів фільварково-панщинною системою господарства, що ґрунтувалася на праці закріпаченого селянина»⁸.

Економічна специфіка краю зумовлювала й відповідну специфіку нетиповості відносин, у тому числі й поземельних. Насамперед ця порубіжна особливість південних староств Київщини помітно нівелювала домінанту соціального статусу шляхетської верстви, адже

«найменший утиск відчувався на кресах сильно»⁹. І тому тут «нижчий клас населення зберігав чималу незалежність од вищого завдяки особливим умовам місцевого життя»¹⁰. На думку польського дослідника цього краю О. Яблоновського, така соціальна специфіка Південної Київщини була пов'язана з відсутністю тут тривалий час магнатського землеволодіння, а натомість домінуванням королівщин, які стали основою хутірського господарства козаків. З іншого боку, бездумна роздача місцевих «пустинь» стала великою політичною й економічною помилкою» уряду Речі Посполитої¹¹. І не в останню чергу тому, що ці землі в дійсності виступали «останнім притулком для селян»¹², – як влучно відзначив інший польський історик.

Формування ж системи приватного землеволодіння в Південній Київщині починається ще в кінці XIV – на початку XV ст. На цьому етапі з'являються в межах краю земельні володіння родів Глинських, Байбуз, Проскур. Проте домінуючою протягом всього XVI ст. все ж таки залишається общинна форма володіння землею. Оскільки ж у регіоні селянська община була ще досить слабкою на цьому етапі¹³, постільки «основним» землевласником тут виступає община міська. Щоправда міста південних староств більше нагадували великі села, а заняття їхніх мешканців мало чим відрізнялися від селянських. Всередині XVI ст. ми бачимо, що зокрема черкаські міщани володіють досить значною територією угодів, які знаходилися далеко від повіту, але становили в той же час його володіння. Такі угоди, що далеві більше набували й аграрної забарвленості, знаходилися по річках Дніпру, Орелі, Ворсклі, Тясмину, Інгулу, Самарі, а також окремі угоди Єланський, Кременчуцький, Ненастецький, на Тавані¹⁴.

Це далеко не повний перелік черкаських володінь на цьому часовому відтинку, адже навіть у більш ранні часи, як свідчать джерела, черкаські міщани володіли «звѣчистыми» угодями, що називалися Звонець і Болгар, а також угоди на річці Сулі¹⁵. Джерела відображають і аналогічні поземельні відносини в цей час у Канівському повіті. Тут, зокрема, міщани «с давных часов» мали право орати землю на території від Білої Церкви до Тавані, причому не тільки безпосередньо на міщанських землях, але й на землянських (боярських)¹⁶. У люстрації Канівського староства 1552 р. взагалі відзначено, що канівчани самовільно захопили «грунти» у сусідніх землян (бояр-шляхти) на підставі того, що це їхні «звѣчистые мѣсткіе грунты»¹⁷.

Щоправда вже з першої половини XVI ст. помітнішим стає і зворотний процес – наступ приватного шляхетського землеволодіння на міщанське общинне. Так, у джерелах 30-х років XVI ст. є згадка про володіння черкаських бояр Гринковичів у Радостові над Бистріком, в Остапкові, над річками Раствавицею, Гуйвою та Гуйвовкою, зокрема, Беглов, Остапківці, Лесунівці, Новоставки та Черемошна¹⁸. Водночас широка роздача королівських володінь у Київському воєводстві

особливо Сигізмундом I викликала спротив місцевих общин. Наприклад, до великого князя з такою скаргою зверталися в 1523 р. київські міщани¹⁹.

Іntenсивно роздачу земель у регіоні, що вивчається, проводили й безпосередні урядовці Литовсько-Руської держави – місцеві старости та воєводи. Як відзначає, скажімо, М. Владимирський-Буданов, саме «в південних замках старости особливо заповзято роздавали державні (королівські. – К. І.) землі місцевим боярам і церквам»²⁰. Так, наприклад, у Канівському старостві одне з найбільших тогочасних сіл Терехтемирів король віддав місцевому старості Остафію Дашкевичу. Останній у свою чергу невдовзі після того пожалував його Києво-Печерському монастирю. Схожою була й доля села Колтягаєв, яке, будучи власністю вище згаданого урядовця, після його смерті потрапило за заповітом у власність Київського Пустинського монастиря²¹. Так, поступово скорочувалося общинне землеволодіння в Південній Київщині, але, втім, продовжувало бути тут найпоширенішим типом поземельних відносин.

Досить яскравим прикладом розвитку в регіоні приватно-власницького землеволодіння за рахунок державного фонду землі («королівщин») є й історія села Клімятина Черкаського староства. До 1510 р. це селище належало безпосередньо Черкаському замку, коли великий князь і король Сигізмунд I пожалував його боярину Михайлу Павші. Останній через два роки – у 1512 р. відписав його в своєму заповіті Київському Пустинському монастиреві, що невдовзі було підтверджено й королем²². Не менш яскравим епізодом слід визнати й перехід у розряд приватного землевласника (тобто землянина, боярина-шляхтича) черкаського міщанина Івана Зубрика в 30-х роках XVI ст., чому, до речі, досить потужно опиралася вся черкаська община²³.

Незважаючи на всі ці окремі епізоди, в південних староствах Київського воєводства впродовж XVI ст. формуються специфічні поземельні відносини, що згодом досить істотно вплинуло на соціальні суперечки в цьому регіоні особливо з проникненням сюди фільваркового господарства польської шляхти. Так, ще М. Довнар-Запольський відзначав: «Взагалі потрібно відрізнати південні українні староства від північних за засобами користування землею»²⁴. Оскільки в цей час південні староства «являють собою міста без волостей», тоді як північні «виступають центрами волостей». При цьому, згаданий дослідник, вважає безсумнівним той факт, що в південному регіоні «землі не знаходилися ще в міцному та постійному користуванні окремих осіб»²⁵.

З іншого боку, незаперечною є і та обставина, що всі люстрації королівщин XVI ст. фіксують тут наполегливі намагання міських общин відстоювати свої старовинні права на землю. Подекуди це

супроводжується посиленням на те, що завжди «пашут черкашене, мешчане и бояре, на поли где хто хочет»²⁶. Такі ліберальні форми землекористування, слідом за М. Довнар-Запольським, можна пояснити незначною суспільною вартістю землі в цьому регіоні: «На півдні землі було багато й малочисельне населення зазедве ставало до розорювання. Цим і пояснюється той спосіб експлоатації орної землі, котрий помітний у ревізії Черкас»²⁷, тобто «пашут где хто хочет». Хоча з іншого боку, ті ж мешканці Південної Київщини стверджували: «Свого не маем, одно – Боже, та господарське (великокнязівське, королівське. – *К. І.*)»²⁸.

Така «первісна безпосередність» населення південних староств Київського воеводства, на думку М. Владимирського-Буданова, полягала також у тому, «що тут відрубна власність землі з'являється ще й непотрібною й навіть неможливою з огляду на повсякчасну небезпечність від татар»²⁹. І хоч таке спільне землеволодіння виникає не з надміру наданих цій землеробській верстві прав, а через відсутність будь-якої унормованої системи порубіжних поземельних відносин, і хоч цей «пустир» практикується як *res nullius* (нічия річ), тобто як «земля Божа та господарева», все ж, зрештою, «такий лад переймається поступово правним пересвідченням: міщани та бояре обороняють його в суді від своїх старостів»³⁰. Поступово, але безупинно ці ж юридичні домагання входять і в повсякденне правове поле держави, і королі все частіше починають підтверджувати права порубіжних общин на ці «пустинні» землі.

Особливо це стає помітним у другій половині XVI ст. Таким чином було підтверджено права на «грунти» містечка Богуслав грамотою Сигізмунда III у 1589 р. Натомість у 1570 р. люстратори «городища та селища... прилучили до міста» Білої Церкви. В цей же час і новозбудованому містечку Чигирину було віддано околиці в районі річок Тясмин, Дніпро, Сула. Містечку Крилову було відведено земельні володіння понад Дніпром на Білобережжі та за Дніпром аж до Кременчука³¹. Щоправда ці земельні володіння і надалі зберігають статус насамперед як державні, королівщини. Втім, однак, безперечно суспільно вагомою була й та обставина, що при цьому міські общини отримували право вільного розпорядження такими пожалуваними землями, аж до вільної роздачі на розсуд общин цих земель окремим особам у приватне володіння.

З іншого боку, таке спільне (общинне) землекористування на порубіжжі цілком нормально уживається з приватним. Навпаки, це було за певних обставин навіть корисним симбіозом, з огляду на слабку колонізованість цих територій, навіть ще наприкінці XVI ст. Більше того існують документальні свідчення, що інколи місцеві приватні землевласники спільно з міськими общинами та козаками захоплювали безпосередньо державні угіддя³². Хоч, безперечно, і

надалі в такому випадку «юридичним власником усіх українських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського, була Литовсько-Руська держава»³³.

Серйозні зміни в системі землекористування у Великому князівстві Литовському сталися із запровадженням «Устави на волоки» в 1557 р. І хоча безпосередньо Південної Київщини вона не стосувалася («волокъ нетъ в земли Киевской и у волостяхъ Поднѣпрскихъ»³⁴), все ж таки, і передусім, своїми наслідками вона спричинила істотні суспільні зрушення. Оскільки ця реформа, по-суті, «ліквідувала історично сформоване селянське землеволодіння» і остаточно (а у перспективі й у регіоні, що виступає об'єктом дослідження) «позбавила посполитих права вільно розпоряджатися землею». Причому варто відзначити і ту обставину, що на українських землях, яких торкнулася волочна поміра, вона не знищила спільного громадського землекористування³⁵. Щоправда тепер і за землі спільного користування селяни змушені були сплачувати податки³⁶.

Не в останню чергу ця аграрна реформа середини XVI ст. збільшила динаміку міграційних процесів, яка всмоктувала все більше й більше українських селян передусім західних регіонів і примушувала їх до пошуків соціально й економічно вільніших умов життєдіяльності. В контексті зростання приватного володіння землею в південних старостах Київського воєводства не менш цікавим є і факт сприяння місцевими боярами процесу осадження (насамперед мігрантами) своїх володінь. Досить яскравим прикладом цього слід визнати жалувану грамоту великого князя литовського Олександра боярину Васку Ершовичу на маєток Мошни в Черкаському повіті: «Бил нам чолом бояринъ киевский Васко Ершевичъ и повѣдиль перед нами, штож князь Семень Олелковичъ дал отцу его именье в Черкаском повѣте на имя Мошны за его отчину; а в том его именьи люди были ясачные: къ Черкасом служили ясачную службу; и тыми разы тых его людей поганство татарове побрали, а иншые до Черкас пошли; и бил намъ чоломъ, абыхмо ему дозволили в том его именьи люд садити за ся. Ино которых он людей призовети и в том своем имѣньи *осадить*, ажбы еси ихъ въ ясачную службу не вернулъ и дал впокой, нехай они ему служатъ по тому...»³⁷.

Такий досить нескладний механізм осадження мігруючих селян у південних волостях сприяв і поступовій колонізації цих земель, а також кількісному зростанню тут селянської верстви. І це було досить істотним соціальним «клондайком» для тогочасного українського селянства, передусім найрадикальніше налаштованій його частині, котра основною своєю метою вбачала вільне господарювання на власній землі, найліпшим зразком чого, безсумнівно, були в ті часи козацькі господарства Південної Київщини. Непересічної значущості це твердження набуває з урахуванням того, що в деяких регіонах

України, насамперед на Волині, у 60 – 80-ті роки XVI ст. площа селянських земель скорочується на 50 – 60 %, а безземельні селяни в цей час становлять майже 72 % від усієї кількості залежних селян³⁸. Тому «королівщини» південно-східних регіонів Речі Посполитої набувають особливого соціально-економічного значення для всього українського етносоціального організму.

Однак з останньої чверті XVI ст. ситуація починає суттєво змінюватись і тут, що було пов'язано в першу чергу з посиленням шляхетського наступу на ці «пустині за Білою Церквою», як декларувалося в одній із сеймових постанов цього часу. Згідно твердження І. Бойка, одна з характерних особливостей економічного розвитку Київського воєводства, після включення його до складу Польської держави, полягала у формуванні тут великого феодалного землеволодіння. Проте виникнення в Південній Київщині, як і в решті регіонів, у кінці XVI – першій половині XVII ст. великого землеволодіння ще не означало, що тут складалось і велике господарство. У своїй основі велике землеволодіння на цих землях ґрунтувалося на дрібному селянському господарстві з його примітивним реманентом і старими традиційними методами організації праці³⁹.

Разом із тим південні староства Київщини і надалі залишалися чи не єдиним регіоном України, де всупереч усім намаганням магнатів і шляхти, домінуючою формою землеволодіння й у першій половині XVII ст. залишалася община. В приватному ж секторі землеволодіння в регіоні з кінця XVI ст. усе більшим стає козацьке чи то на правах оренди, чи то на приватних правах. Більш значущим стає і слобідське землекористування селян. Причому експлуатація місцевих селян-слобожан і надалі була практично неможливою, оскільки утиски просто змушували селян пересуватися далі на південь чи схід, де умови на слободах були ще привабливішими. В умовах же і так незначної кількості робочих рук, це аж ніяк не задовольняло будь-якого місцевого землевласника.

Проте процес наступу магнатів і в ці землі був безупинним. З подальшим усе помітнішим обезпеченням цієї території (в сенсі порубіжної екстремальності) фільварково-панщинна система і тут усе глибше пускає свої гнітючі корені. Так, 1640 р. у Київському воєводстві магнатам (27 родин) уже належало 68 %, середній шляхті (117 власників) – 26 %, дрібній (242 володільця) – 6 % усіх селянських і міщанських дворів⁴⁰. Уся Київщина вкрилася латифундіями Потоцьких, Калиновських, Конецпольських, Вишневецьких. Поступово ці магнатські родини привласнюють і королівські землі, і уряди – староства, що стають їхніми спадковими володіннями (!). Після збройних конфліктів 1630-х років польська магнатерія привласнює й козацькі володіння, передусім учасників конфліктів, наприклад, як це було із землями гетьмана Яцька Острияниці⁴¹.

Земельні володіння польських і українських магнатів досягли в цей час казкових розмірів. Так, наприклад, князеві Заславському, до якого перейшла спадщина князівського роду Острозьких, належало 80 міст і містечок і 2760 сіл. Магнати Калиновські заволоділи всією Уманщиною. Ярема Вишневецький у другій чверті XVII ст. привласнив 40 тис. селянських господарств, а також міста Лубни, Пирятин, Хорол, Полтаву, Ромни, Лохвицю⁴². Зокрема в 1638 р. цей магнат захопив землі в Південній Київщині навіть у шляхтича, одіозного Самуїла Лаца – Домонтів, Золотоношу, Піщану з усіма прилеглими поселеннями⁴³.

Безсумнівно така радикальна зміна поземельних відносин у південних старостах Київського воєводства викликала небувалу тут соціальну напругу, котра далєбі більше забарвлювалася ще й у етнічні кольори (така суспільна сваволя з погляду місцевих, передусім українських, вільних мешканців ототожнювалася зі сваволею «ляхів» і «жидів»). Вибух революційного конфлікту був неминучим, хоча б тому, що Корона Польська на законодавчому рівні вважала козацькі земельні володіння (*dobra*) винятково своїми⁴⁴. Натомість українські козаки небезпідставно вважали їх своїми на підставі чесної військової служби Речі Посполитій. І в цьому контексті доволі символічно постає суперечка за земельні володіння між польським шляхтичем Д. Чаплинським і козацьким сотником Б. Хмельницьким, що не в останню чергу зумовила вирішальний крок гетьмана. Наслідки ж цього кроку добре відомі в історії, адже змінили й соціально-економічну модель українського етносоціального організму в новопосталій Українській козацькій державі. Причому трансформація відбувалася на основі саме тієї моделі, котра сформувався до середини XVII ст. у південних старостах Київського воєводства. Підтвердженням цьому є та аграрна й соціальна політика Б. Хмельницького, що була спрямована, на думку В. Степанкова, в першу чергу проти відновлення магнатського землеволодіння⁴⁵.

Таким чином, можна стверджувати, що еволюція поземельних відносин у південних старостах Київського воєводства до середини XVII ст. стала одним із основних факторів утвердження нової соціально-економічної моделі українського етносоціального організму, що втілювалось і в розбудові Української козацької держави. А отже, становило непересічну трансформацію спільноти українців на рівні формування модерної нації. Оскільки саме симбіоз вільного розвитку всіх форм землекористування та землеволодіння, принаймні, до другої чверті XVII ст. зумовив появу нових сутнісних характеристик головних місцевих верств населення – козацтва, міщанства, селянства, а подекуди й шляхти. Прагнення ж вільного господарювання на власній землі неминуче мало увійти в конфлікт із фільварково-панщинною системою, насаджуваною тут передусім польськими магнатами та шляхтою.

Безперечно, ця етносоціальна трансформація, тектонічна та революційна за своїм характером, істотно вплинула на основні ознаки, що стали засадничими у процесі формування модерної української нації. Втім, варто ще раз наголосити на тому, що це далеко не остаточний варіант інтерпретації проблеми. Без сумніву досконалішого вивчення потребують й інші аспекти поземельних відносин у регіоні, що досліджується, зокрема, специфіка тут козацького та церковного землеволодіння, особливості еволюції фільваркового господарства тощо. Отже, подальше дослідження дозволить глибше й об'єктивніше розкрити чимало інших важливих аспектів, пов'язаних із еволюцією та специфікою поземельних відносин у такому ще мало вивченому регіоні, яким виступає Південна Київщина за доби середньовіччя та ранньомодерного часу.

Примітки

* На основі публікації: *Івангородський К.В.* Поземельні відносини як етносоціальні трансформації в південних старостах Київського воєводства (до середини XVII ст.) // *Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова.* – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 88 – 92.

¹ *Козлов В.И.* Этнос и экономика. Этническая и экономическая общности // *Советская этнография.* – 1970. – № 6. – С. 52.

² *Мыльников А.С., Фрейдзон В.И.* Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII–XIX веках // *Вопросы истории.* – 1987. – № 8. – С. 67.

³ *Смолий В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991. – С. 27.

⁴ *Івангородський К.В.* Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // *Український селянин.* – 2002. – Вип. 6.; 2003. – Вип. 7.

⁵ *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 215.

⁶ *Шама О.І.* Від Люблінської унії 1569 року до Переяславсько-московського договору 1654 року (про зміни в устрєвній структурі українських земель) // *Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань.* – Кн. 1. – К.; Черкаси, 1997. – С. 45.

⁷ *Антонович В.Б., Бец В.А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вип. 1. – К., 1883. – С. 2.

⁸ *Смолий В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть // *Український історичний журнал (Далі – УІЖ).* – 1998. – № 1. – С. 10.

⁹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). – Т. 1. – М., 1888. – С. 43.

¹⁰ Сфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 67.

¹¹ Jablonowski A. Zasiadlenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1. – S. 138.

¹² Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів; Перемишль, 1996. – С. 51.

¹³ Івангородський К.В. Формування селянської верстви південних староств Київського воеводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 140–144.

¹⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 85.

¹⁵ Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – С. 90.

¹⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 70.

¹⁷ Ćródła dziejowe. – Т. XX / Opisane przez A. Jablonowskiego. – Warszawa, 1894. – S. 60.

¹⁸ Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891. – С. 132.

¹⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1865. – С. 132.

²⁰ Владимирский-Буданов М.Ф. Вказ. праця. – С. 132.

²¹ Там же. – С. 133.

²² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1926. – Арк. 51 зв. – 54.

²³ ЦДАУК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1–2.

²⁴ Довнар-Запольский М.Ф. Вказ. праця. – С. 92.

²⁵ Там же.

²⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 86.

²⁷ Довнар-Запольский М.Ф. Вказ. праця. – С. 93.

²⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890. – С. 131.

²⁹ Владімирський-Буданов М. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI віку // Руська історична бібліотека. – Т. XXII: Розвідки про селянство на Україні-Русі в XV – XVIII в. – Ч. 2. – Львів, 1902. – С. 38.

³⁰ Там же.

³¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – №№ 24, 32.

³² Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – С. 39.

³³ Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963. – С. 281.

³⁴ Довнар-Запольский М. Акты Литовско-Русского государства. – Т. 2. – М., 1897. – С. 452.

- ³⁵ Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // УІЖ. – 1996. – № 4. – С. 54, 56.
- ³⁶ Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – С. 29.
- ³⁷ Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907. – С. 113.
- ³⁸ Дядиченко В., Стецюк К. Боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією. – К., 1954. – С. 7.
- ³⁹ Бойко І.Д. Вказ. праця. – С. 189.
- ⁴⁰ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С. 65.
- ⁴¹ Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648–1654 гг. – Л., 1959. – С. 15.
- ⁴² Стецюк К.І. Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. і возз'єднання України з Росією // Віковічна дружба російського і українського народів: Зб. ст. / За ред. О. Касименка. – К., 1954. – С. 85.
- ⁴³ Архив ЮЗР. – Ч. 6. – Т. 1. – К., 1876. – С. 521.
- ⁴⁴ Volumina legum. – Т. 2. – Petersburg, 1859. – S. 465.
- ⁴⁵ Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. / За ред. В. А. Смоля. – К., 1990. – С. 54 – 57.

Селянський тинник у генезі українського козацтва

В будь-якій історіографії існують питання, остаточну відповідь на які навряд чи колись буде дано. Це можна з впевненістю сказати й про українську історіографію й насамперед про проблему з'ясування в ній генези українського козацтва. Причому проблема формування цього дійсно феноменального явища була оповита неясністю вже в часи його появи, зумовивши значну кількість різних версій з цього приводу. З настанням періоду критичних історичних досліджень з'явилися нові трактування природи та причин утворення козащини на українському порубіжжі. Проте дотепер не можна стовідсотково твердити, що якась із теорій є істинною. Не ставлячи собі за мету з'ясувати в глобальному контексті причини та механізми генези українського козацтва, спробуємо сконцентрувати увагу лише на одній із версій дослідників, які переконують, що це явище виникло на основі селянської верстви українського соціуму.

Як відомо, вже в перших згадках про козаків у джерелах воно виступає в принципі цілком сформованим суб'єктом соціальних відносин. Однак, як слушно зауважує В. Брехуненко, при цьому його «генеза оповита густим туманом»¹. Прикметно, що козацькі літописці досить фантастично виводили козаків із племені хозар². Пізніші дослідники намагалися доводити генетичну спорідненість українських козаків із черкесами³, татарами⁴, давньоруськими бродниками⁵. Гіпотези іноетнічного походження козацтва підтримували такі російські історики, як М. Карамзін⁶, В. Татищев⁷ та ін. Так чи інакше, ідея козацтва, безперечно, народилася в Степу і, поєднавшись із давно використовуваним інститутом прикордонного військового населення, почала реалізовуватися на північному боці Великого Кордону⁸ – передусім у Південній Київщині.

Не менш проблематичним для істориків є питання суспільної генези козацтва, яке, за висловом Л. Винара, належало до найціка-

віших соціологічних явищ в європейській історії XVI ст.⁹. Проте не існує єдиного погляду й на соціальну природу козацтва. На наш погляд, неправомірно є теорія, котра декларує, що козацтво становило собою лише «збіговисько злочинців», розпочата польськими публіцистами XVI ст.¹⁰, і яку згодом розвивали С. Соловйов¹¹, А. Стороженко¹², П. Клепатський¹³. Ще однією крайністю слід вважати погляд на козацтво як на суто шляхетський витвір, як це подають у своїх дослідженнях О. Яблоновський¹⁴, І. Токаржевський-Карашич¹⁵, Н. Яковенко¹⁶. Дійсно, серед козацтва був елемент шляхти, але вона ніколи не становила його первинну більшість, навіть у корпусі козацької старшини.

Основним джерелом утворення козацтва, на думку таких дослідників, як П. Куліш¹⁷, І. Крип'якевич¹⁸ стало міщанство південних староств Київського воєводства. Поруч із цим, існує ще й версія «боярської» природи козацтва¹⁹. Не можна погодитися і з думкою, що козацтво являло собою хаотичну мішанину різних верств населення, що намагаються довести В. Доманицький²⁰, Н. Полонська-Василенко²¹, Л. Винар²², В. Серчик²³ та ін. У цьому контексті слід визнати слушною думку В. Щербака, згідно якої, «загальне посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення, не вносить особливої ясності у її розв'язання»²⁴.

Певна частина дослідників, як відзначалося вже вище, у свою чергу намагалася довести, що українське козацтво стало продуктом селянської верстви у силу різноманітних причин і обставин. Так, ще М. Костомаров стверджував, що «поспільство було у кровному зв'язку з козацтвом»²⁵. Згодом І. Житецький так писав з цього приводу: «Південноруське (українське. – *К. І.*) селянство, що почало життя у степовій смузі самостійно, без культурного, державного та соціального тиску правлячих класів, відродило у своїй організації старі суспільні звички, які ще не атрофувалися до кінця (мається на увазі вічева традиція Київської Русі. – *К. І.*), навіть у побуті сільського населення всередині країни, і тепер тут, у степу, у середовищі лютого ворога (татар. – *К. І.*) закладалася основа нового життя на старих началах вічової свободи “у формі товариства”. Але спеціальні умови народної колонізації, тобто життя у вигляді постійної небезпеки від татар, наклали на неї своєрідний відбиток, утворивши із селянського населення, котре збіглося сюди з різних кінців південно-руської землі, *рід військового стану* (курсив І. Ж.)... Таким чином, у литовський період у степовій смузі військово забарвлення набуло саме руське селянство, у вигляді південноруського “*козацтва*” (курсив І. Ж.)»²⁶.

М. Владимирський-Буданов, аналізуючи генезу козацтва та «визнаючи, що цей клас відродився не з утікачів», намагався «простежити документально, який клас попереднього населення міг легше за все стати основою козацтва». Зрештою, історик доходить висновку: «Якщо серед прошарків сільського населення з'явився клас

козацтва, то який із них міг служити для вироблення із себе цього останнього нового класу? Відповідь, – на переконання вченого, – може бути дана одна: сільський служилий військовий прошарок»²⁷. Варто відзначити і досить слушний підхід М. Владимирського-Буданова до структурного дослідження власне селянської верстви. Зокрема з приводу, згаданого ним служилого прошарку, він зауважує: «Сільське населення (періоду XV – XVI ст. – *К. І.*) не може бути узагальнене, як селянське; ні служилий прошарок не можна уявляти собі у вигляді нинішнього (кінець XIX ст., коли працював історик. – *К. І.*) дворянства. Кожна община мала своїх “лучших людей”, середніх і нижчих. Особливо в місцевостях, відкритих степу (отже, й у Південній Київщині. – *К. І.*); склад сільських служилих людей все більше і більше збільшувався: військовий прошарок у селах посилювався»²⁸.

Основним соціальним компонентом у формуванні козацтва селянства Полудневої Київщини називає і М. Грушевський. На думку метра української історичної науки, спочатку козацтво – «це не стан, не клас людей: це люди, що займаються “козакуванням”, ті, що ходять “у козаки”, а не козацький стан». Однак дослідник переконаний: «Головний і найбільш постійний контингент “козакувавших” весь час поставляло порубіжне українське селянство., звикле до жорстких поневірянь і неподобств»²⁹. Так, і на думку Д. Дорошенка, «зерном і основою козащини було вільне сільське населення українських земель Великого князівства Литовського». Цей вчений переконаний, що «так було принаймні до часів Люблінської унії й масового колонізаційного руху, який охопив степову Україну після переходу її згідно Литви під польську зверхність». Причому «великі маси сільської української людности присунулися ближче до козащини і в цих масах, які скоро почали виявляти своє незадоволення з соціально-економічних порядків, що їх несла Польща на Україну, відкрились невичерпні кадри для поповнення козащини», а «більш активні елементи серед незадоволеної селянської маси знайшли для себе в козащині бажаний вихід»³⁰.

Формування українського козацтва на основі селянства стало фактично офіційною версією за часів панування ортодоксальної марксистської методології в історичній науці, в основі якого полягав класовий підхід. Тому фактором виникнення козацтва вважалася боротьба селянства із соціальним гнобленням феодалів. Ось як, скажімо, репрезентував такий підхід у підручнику з історії України у розділі «Початок козацтва» відомий український історик радянської доби К. Гуслистий: «У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин і з закріпаченням селян на Україні виникла численна група неосілого населення – “гультьяїв”, що формувались зі зруйнованих селян, які тікали від кріпосного гніту. В міру поширення кріпосництва з заходу на схід України гультьяї концентрувалися у південно-східних районах України – повітах Канівському, Черкаському...». К. Гуслистий поділив формування козацтва на два етапи. До середини XVI ст. основний

прошарок козацтва, за його словами, становив «неосілий, бездомний елемент, наймити і кабальні люди, які не мали своєї громадської організації», а з другої половини століття «головним прошарком стає» козацтво осіле, господарське, яке не визнавало над собою влади старост, не відбувало ніяких повинностей і утворювало свою власну козацьку організацію і юрисдикцію (козацькі громади, отамани та ін.)³¹. Аналогічні позиції демонструють також інші дослідники радянських часів, зокрема В. Неточаєв³², О. Баранович³³, В. Голобуцький³⁴ та ін.

На сучасному етапі проблема генези козацтва у фокусі «селянського» чинника репрезентована у концепції В. Щербака. Вивчаючи соціальні причини виникнення українського козацтва, на думку цього дослідника, вони «полягали у поглибленні суспільного поділу праці та змінах у земельних відносинах» у другій половині XV ст., коли традиційний принцип общинного землеволодіння поступово замінювався роздачею маєтностей тим, хто перебував на військовій та адміністративній службі у Великому князівстві Литовському (князям, панам, боярам). «Відповідно, – продовжує історик, – з розряду землевласників виключалася найбільш численна верства – селянство. Природним явищем став зростаючий відхід селян з центральних регіонів на окраїни, що в той час не зустрічало перешкод з боку властей. Навпаки, – переконує вчений, – при відсутності регулярного війська переселенців планувалося використати у боротьбі з полчищами кочівників»³⁵.

Виходячи з того, що перші згадки про козацтво не повідомляють чітких даних щодо його соціального наповнення, крім того, що козаками називалися мешканці порубіжних міст Південної Київщини – Черкас і Канева, В. Щербак стверджує, що «разом із тим, у більшості міст та містечок України проживали й селяни». Тому, переконаний він, «було б недоцільно повністю виключити можливість їхньої участі в козакуванні, як і сільських мешканців, насамперед тих, хто перебував на нижчому соціальному щаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок, – продовжує дослідник, – не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, в тому числі й козакуванням». Хоча В. Щербак змушений таки визнати, що «конкретних документальних свідчень про ставлення селян до генези козацтва на сьогодні не виявлено»³⁶.

Існують і противники версії походження українського козацтва від селянства. Так, російські історики П. Лукічев і А. Скорик стверджують: «Перш, ніж потік збіглих селян рушив через Дикий Степ, вже мало існувати певне ядро, навколо якого відбувалося подальше формування козацтва. Можливо, це вже була квазідержавна зі своїми сталими традиціями, структурами управління та самоуправління, із сформованим напівосілим або напівкочовим, але безумовно, розбійницьким образом життя»³⁷. На наш погляд, така думка далеко не позбавлена рації, з огляду на перші згадки в джерелах про козаків,

що пов'язані передусім із пограбуванням мирних торгівельних експедицій у пониззях Дніпра.

Інтерпретуючи цю війну «як спорт і промисел», М. Грушевський зі свого боку вважає, що «розбійничо-войовничий промисел татар своїми прикладами впливав на організацію анальоґічного воєнно-розбійничого промислу серед української людности, з оборонної організації формуючи воєнне ремесло зачіпне, агресивне, з мешканців обов'язаних до оборонної служби – вояків-спеціалістів, для яких війна ставала стихією»³⁸. Заслуговує на увагу й поліваріантне трактування істориком феномена української козаччини – як організованої суспільної верстви, правничо-суспільного інституту, як явища у конкретний час, а також як явища побутового. Причому, згідно з твердженням М. Грушевського, «як явище побутове, ті прояви українського життя, які в XVI в. стають нам звісними під технічною назвою “козацтва”, – старі як Україна. Се, – переконує він, – результати відвічної боротьби побуту оселого, хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тягнуться, все в нових і нових формах, в нових відмінах на тійже території України»³⁹.

У такому ключі українське селянство, дійсно, як уособлення хліборобської цивілізації в межах України, є основоположним елементом у формуванні козаччини. З іншого боку, в пізніші часи свого розвитку козаки нерідко самі ідентифікують себе із селянською верствою. Так, у 1626 р. османські урядовці повідомляли С. Конєцьпольського, що на запитання: звідки ж беруться козаки, останні їм відповіли: «Збираємося з королівських та панських сіл»⁴⁰. Можна зустріти й таку інтерпретацію: «...людеи кондыцыеи простое (тут, фактично – селяни. – К. І.), неоседлых, в купах свовольных без службы... лупом бавячихсе»⁴¹. Водночас польська адміністрація також недвозначно стверджувала: «Річ Посполита має таки з того зрозуміти, що так само важливо приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали часу шаліти, як і утримати в порядку самих козаків; бо ці хлопці без козацького імені і поради, ані козаки без хлопської сили вистояти не можуть...»⁴². Щоправда джерела повідомляють і про чітку відмінність між козаками та селянством, котру розуміли вже сучасники подій: «...козаков немало и хлопов просты[х]...»⁴³, – говориться в судовому акті від 1586 р.

Таким чином, досить важко стверджувати, що безпосередньо селянська верства стала основою формування українського козацтва, як власне і решта соціальних страт, представлених у тогочасному українському соціумі порубіжжя. На нашу думку, проблема одностороннього розгляду соціальної природи козацтва не може задовільно інтерпретувати це явище, оскільки воно було не суто соціологічною категорією, а передусім етносоціальною структурою. Щодо соціального боку цього утворення, то його формування слід розглядати, швидше за все, як поетапний процес.

Безсумнівно, першоджерелом українського козацтва була людність порубіжних міст Південної Київщини і «надзвичайні пограничні відносини полудневої України»⁴⁴. Внаслідок цього, брати участь у козакуванні могла не лише військова верства, а все населення прикордонних міст⁴⁵. В результаті цієї специфіки соціальної динаміки козацтво стало закономірним результатом боротьби зі степовими кочовиками. При цьому, козацтво формувалося на широкій соціальній базі, яка постійно оновлювалася і динамічно змінювалася, внаслідок самої неоднорідності передусім міщанської верстви краю, тим більше, що й станові перегородки в цей час були не чіткими.

Від середини XVI ст. в лави козацтва вливається значна кількість боярства, котре домінує до конфліктів 1590-х рр. Відтоді розпочався новий етап еволюції козацтва – воно «різко збільшилося кількісно за рахунок простонародного, в основному селянського, елемента й відповідно зазнало якісних змін, зросли неоднорідність і некерovanість козацтва»⁴⁶. З початком XVII ст., на наш погляд, можна спостерігати зворотний процес – «оміщання» козацтва, передусім «низового». Так, у відписці путивльського воеводи за 1630 р. читаємо: «А черкасы де после бою ж разошлис по городом»⁴⁷, а в 1632 р. бачимо, що «ныне де черкасы живут по городом»⁴⁸. Цьому процесу сприяло і зростання козацьких господарств «на волості» й таке «поглинання козащини міськими общинами мусило видозмінити не тільки тип козацтва, але й характер міщанського міста»⁴⁹.

Таким чином, ми бачимо, що козацтво не мало чіткої станової основи, котра визначала б його статус у соціальних відносинах того часу. Разом із тим, на нашу думку, це стало головною причиною формування осібно соціального стану козаків. Як осібна верства – козацтво, швидше за все, почало складатися вперше тільки в другій половині XVI ст. Однак правий В. Смолій, що «формування козацтва як стану – процес складний і довготривалий»⁵⁰. Остаточно козацька верства «закорінилася в усі шпаринки українського життя на початку XVII ст.»⁵¹. Хоча дослідники неодноразово наголошували на тому, що козацтво ніколи не було верствою одноманітною в соціальному відношенні⁵².

Провідне ж місце у формуванні козацької верстви безперечно посідала Південна Київщина. Ще М. Максимович був переконаний у тому, що «придніпровські міста Черкаси та Канів – це першопочаткові розсадники козацтва»⁵³. Так, і у джерелах перші згадки про козацтво стосуються саме цієї території. Потрібно визнати справедливим і погляд на козацтво регіону як на ядро формування козацтва запорозького. Тому й не дивно, що в Росії поняття «запорожці», «козаки» і «черкаси» згодом стали синонімами. Характерно, що й Ординація 1638 р. дозволяє козакам мешкати тільки в містах південних староств Київського воеводства⁵⁴, а це засвідчує їхню виняткову питому вагу для козацтва. Найбільш значним «козацьким» осередком в регіоні, безумовно було місто Черкаси.

Якщо визначення селянства фундаментом формування козацтва є досить суперечливим, то вплив селянства на кількісний склад і етносоціальну спрямованість козаччини з кінця XVI ст. є безсумнівним. Наприклад В. Смолій і В. Степанков, стверджують що саме «в першій половині 90-х рр. XVI ст. розпочався новий етап у розвитку козацтва, що характеризувався його “оселянням”, тобто масовим вступом до нього селянства»⁵⁵. І саме з цього часу говорять про початок так званого масового покозачення населення. Цей процес зумовлювали об'єктивні чинники, зокрема, розвиток колонізаційного руху в Південній Київщині, посилення соціальних утисків у Західній Україні та на Поділлі, зростання популярності серед селянства ідеї здобуття «козацьких вольностей»⁵⁶, незадоволення польською політикою стосовно реєстрового козацтва і поява прошарку «виписчиків» тощо.

Річ Посполита дивиться в цей час на козаків лише як на військо, але українська спільнота вбачає в них станову силу, спроможну репрезентувати жадання «людей українних». Тому, як відзначав свого часу ще В. Антонович, «селяни, які піднімали повстання, відразу оголошували себе козаками, виражаючи цим ім'ям досягнення тих прав станових, які становили постійний ідеал південно-руського народу»⁵⁷. Слід думати, з тієї ж причини за рахунок селянства зростали лави козаччини й під час її конфліктів із поляками впродовж 1630-х рр. і «з кожним новим бунтом козацьким участь народу ставала ширшою і прикметнішою»⁵⁸.

Козацтво зовсім не заперечувало такого розвитку подій, навпаки, з усією потужністю намагалось прискорити процес масового покозачення передусім селянства Південної Київщини. Так, у 1630 р. польські урядовці закидають козакам те, що вони переманювали «підданих від їхніх власників і робіт під приводом якогось зламання віри і стали призвідцями заворушень і великого кровопролиття у цім краї (Південній Київщині. – *К. І.*)»⁵⁹. У 1631 р. коронний гетьман С. Конецьпольський, звітуючи перед сеймом, відзначав, що до козаків «пристали не тільки виписані з реєстру, але майже вся українська чернь, покасувавши постанови (мається на увазі Куруківська угода 1625 р. – *К. І.*), бо замість шести тисяч стало козацького війська кількадесят тисяч»⁶⁰. У 1637 р. «Павлюк призначив від себе полковників, яким наказав набрати якомога більше війська із загалу селян»⁶¹. У 1638 р. знову «черкасы посылают для збору людей, чтобы де шли к ним, черкасом, всход всякия люди. И... многия люди идут к запорожским черкасом всход всякия люди»⁶².

Південні староства Київського воеводства таким чином стають фактично соціальною базою для всього українського козацтва. Так, у 1615 р. С. Жолкевський, виступаючи на засіданні сейму, відзначав з цього приводу: «Низові козаки опанували київську Україну і особливо подніпровський край, зібравшись у немале військо..., спустошуючи панські володіння на Україні та наїжджаючи на володіння турецького

султана і кримського хана...»⁶³. П. Куліш говорить: «Дійсно, місто Черкаси, до часів Хмельницького, було найбільш покозаченим містом з усіх міст південноруських»⁶⁴. Радянська історіографія також визнавала, що вже з кінця XV ст. «Черкаси стали одним із центрів, де збиралися збігли селяни»⁶⁵.

Можна стверджувати, що соціальний організм Війська Запорозького акумулював у собі напередодні Хмельниччини найбільш мобільні, волелюбні та радикально налаштовані елементи, які не втримувалися у своїх традиційних станових орбітах і відривалися від селянства. Характерним свідченням значного розмаху покозачення саме селянства у першій половині XVII ст. є скарга з цього приводу архімандрита Києво-Печерського монастиря З. Копистенського, висловлена у листі до київського воєводи Т. Замойського у 1625 р.: «Бажав би собі особисто відвідати вашу вельможність..., однак не маю змогу з тієї причини, що... вживаю заходів [щодо] вгамування підданих, яких дуже багато свавільно і зухвало пішли і тепер ідуть на Запорожжя»⁶⁶.

Зростання динаміки масового покозачення селянства Південної Київщини зумовлювалося пропорційно до зростання динаміки масових міграцій селянства із західних і центральних областей України в цей «козацький» край. При цьому, «селяни тікали не в міста, а в південно-східні окраїни, де були ще вільні землі, роки волі»⁶⁷, а також уходи в оренду. Міграції охопили значну кількість земель, а населення йшло переважно на схід – у Київське воєводство⁶⁸. У документах є згадка, зокрема, про переселення в 1605 р. із Брацлавщини до Корсуня, де мігранти «осели і тепер там мешкають»⁶⁹. Бували випадки, коли з Брацлавщини у південні староства Київщини переселялися цілі села⁷⁰. У 1600 р. в Київському воєводстві помічені селяни з околиць Заслава, Волочиська, а в 1607 р. – з околиць Кременця Волинського воєводства⁷¹.

Більшість селян, якщо вони переселялися у Полудневу Київщину, ставали на місці нового поселення, як правило, нереєстровими козаками⁷². Згідно даних добре відомих люстрацій цього регіону, в першій чверті XVII ст. число «непослушних» тут сягало в деяких поселеннях до 80 % від загальної кількості всього населення. Дедалі їхня кількість постійно зростала, причому Річ Посполита була цілком безсилою щодо управління цим процесом. Зокрема Д. Похилевич підрахував, що впродовж XVI – XVII ст. було винесено 50 сеймових ухвал про боротьбу з втікачами від панів. На небезпідставну думку дослідника, ця «велика держава з численними вольностями на місцях, коли самі феодали не нехтували нічим для залучення селян, не могла ефективно боротися з утікачами»⁷³. Власне самі польські урядовці, скажімо під час Ольшанської комісії 1617 р., змушені були визнати, що «через те, що їх (покозачених селян-втікачів у Південній Київщині. – К. І.) так багато зібралось і при такому великому згромадженні порядок установити трудно...»⁷⁴.

Будучи протестом проти зростання соціального гноблення, масові міграції та покозачення селянства Південної Київщини стали водночас унікальним історичним явищем, притаманним лише Україні. Як стверджує О. Апанович, фактично це була спроба «мирним шляхом визволитися з-під влади шляхетської Польщі й одержати право вільно працювати на власній землі»⁷⁵. Попри безуспішність для українців конфліктів 30-х рр. XVII ст., вони все ж таки завдали відчутного удару кріпосному ладу, протегованого моделлю «шляхетської демократії» Речі Посполитої, що зазнав цілковитого фіаско саме у Південній Київщині. Тут більш популярною була дійсно демократична модель козацького, а отже, вільного господарювання на власній землі.

Крім ролі надпотужної соціальної ін'єкції для генези саме стану козаків, селянство істотно вплинуло й на етносоціальну парадигму цієї нової елітної верстви українського соціуму. Остання виявлялася в підтриманні «національної ідеї» українців, більшість яких були селянами, і яка кристалізувалася в першій половині XVII ст. у загальновизнаній формулі: «Військо Запорозьке та його народ». Разом із тим, не варто забувати і про суто практичний історичний конструктивізм процесу масового покозачення селянства. Адже не таємниця, що до кінця XVI ст. Полуднева Київщина залишалася «пустелею». І саме завдяки процесу масових міграцій і покозачення селянства впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. ця земля вкривається щільною мережею осілости, а отже, створює неоціненні засади для подальшої колонізації Південної та Південно-Східної України, що мало вже не тільки господарський, а передусім національний характер, в результаті розширення ойкумени життєдіяльності та життєзабезпечення всього етносоціального організму українців.

Отже, інтерпретуючи значення селянського чинника в генезі українського козацтва, варто дотримуватися позиції, згідно якої козаччина постала не як результат діяльності якогось одного соціального елементу, а передусім як явище цивілізаційне, а у випадку української спільноти – як етносоціальне. Стосовно ж соціального наповнення і формування козацтва як осібного соціального стану, можна констатувати процес поетапної його еволюції. Безпосередньо селянство тогочасної України масово сприймає «козацьку ідею» з кінця XVI ст., тобто з посиленням наступу на всі українські землі моделі фільваркового господарювання польської шляхти й котра базувалася на тотальному закріпаченні українського «хлопства».

Останнє побачило вихід у моделі вільного господарювання, котра сформувалася завдяки козацтву і домінувала саме в Південній Київщині. Процес масових міграцій і масового покозачення селянства докорінним чином змінив не лише етносоціальну структуру зазначеного регіону, створивши важливі передумови для колонізації Дикого Поля, а трансформував докорінним чином і власне напрям

соціальної еволюції української козаччини. Відтепер вона стає загальноновизнаним захисником і репрезентантом усієї спільноти українців, здобувши внаслідок цього статус «національного героя», котрий увійшов помітним пластом до етносоціальної ментальності українства. При цьому, навряд чи хтось буде заперечувати й саме моноетнічну екзистенційність козацького чинника вже у модерному націогенезисі українців.

Примітки

¹ *Брехуненко В.А.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 34.

² *Летопись Гадячскаго полковника Григорія Грабянки.* – К., 1854. – С. 19; *История Русов или Малой России.* – М., 1846. – С. 38.

³ *Ригельман О.І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994; *Бантыш-Каменский Д.А.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993; *Леценко А.* К вопросу о происхождении украинского казачества // Сборник статей по экономике и культуре. – Вып. 1. – Краснодар, 1927.

⁴ *Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Український історик. – 1965. – № 3/4. – С. 25.

⁵ *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 1991. – № 11. – С. 35.

⁶ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – СПб., 1897. – Т. 4. – С. 231.

⁷ *Татищев В.Н.* История Российская. – М.; Л., 1962. – Т. 1. – С. 328.

⁸ *Дашкевич Я.Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССXXII. – С. 39.

⁹ *Винар Л.* Генеза і рання діяльність української козаччини: Резюме доповіді на Четвертій конференції українських істориків УВАН // Український Історик. – 1965. – № 3/4. – С. 75.

¹⁰ *Hejdensztejn R.* Dzieje Polski od ńmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Т. 2. – Petersburg, 1857. – S. 361.

¹¹ *Соловьѳ С.* Малороссийское казачество до Хмельницкого // Русский Вестник. – 1859. – № 9. – С. 177.

¹² *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – С. 118.

¹³ *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912. – С. 510.

¹⁴ *Jablonowski A.* Zasedlenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1. – S. 103.

- ¹⁵ *Токаржевський-Карашиевич І.* Козаччина (Розділ з недрукованого твору «Конституційна історія України») // *Визвольний шлях.* – 1961. – № 12. – С. 1285.
- ¹⁶ *Яковенко Н. М.* Перші сто літ козаччини // *Генеза.* – 1994. – № 2; *Яковенко Н. М.* Родова еліта – носій «континуїтету реалій» між княжою Руссю і козацькою Україною // *Сучасність.* – 1994. – № 1.
- ¹⁷ *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т. 1. – М., 1888. – С. 47.
- ¹⁸ *Крип'якевич І.* Козаччина і Баторієві вольності // *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 13, 16.
- ¹⁹ *Леп'яко С.* До проблеми становлення козацького стану // *Другий Міжнародний Конгрес Українців: Доповіді і повідомлення: Історія.* – Ч. 1. – Львів, 1994.
- ²⁰ *Доманицький В.* Козаччина на переломі XVI – XVII в. (1591 – 1603). – Львів, 1905. – С. 1.
- ²¹ *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. – Т. 1. – К., 1995. – С. 361.
- ²² *Винар Л.* Огляд історичної літератури... – С. 33.
- ²³ *Serczyk W. A.* Historia Ukrainy. – Wrocław, 2001. – S. 57.
- ²⁴ *Щербак В. О.* Джерела формування українського козацтва // *УІЖ.* – 1994. – № 2/3. – С. 75.
- ²⁵ *Костомаров Н.* Борьба украинских казаков с Польшей в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого // *Отечественные записки.* – 1856. – Т. 108. – Кн. 9. – С. 196.
- ²⁶ *Житецкий И.* Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки) // *Киевская Старина.* – 1894. – Т. X. – № 9. – С. 12 – 13.
- ²⁷ *Владимирский-Буданов М. Ф.* О документе Литовской метрики, содержащем отрывок писцовой книги Киевского воеводства (XV в.) // *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Далі – ЧИОНЛ).* – Кн. 2. – К., 1888. – С. 88, 90.
- ²⁸ Там же. – С. 89 – 90.
- ²⁹ *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 154.
- ³⁰ *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України: В 2 т. – Т. 1. – К., 1991. – С. 187 – 188.
- ³¹ *Гуслистий К. Г.* Нариси з історії України. – Вип. 3. – К., 1941. – С. 41 – 42, 149.
- ³² *Неточасев В. І.* Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // *Наукові записки Ужгородського державного університету.* – 1954. – Т. 9. – С. 24.
- ³³ *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – С. 37, 165.
- ³⁴ *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. – К., 1957.
- ³⁵ *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 34.

³⁶ Там же. – С. 41.

³⁷ *Лукичев П., Скорик А.* Соціально-психологічний феномен козацтва // *Свободна думка*. – 1995. – № 8. – С. 44.

³⁸ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 7. – К., 1995. – С. 61.

³⁹ Там же. – С. 74 – 75.

⁴⁰ *Мицик Ю.А.* Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // *Архіви України*. – 1986. – № 5. – С. 61.

⁴¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАУК). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк 828 зв.

⁴² *Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.*: Зб. док. і мат. – К., 1993. – С. 285.

⁴³ ЦДАУК. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 137 зв,

⁴⁴ *Крип'якевич І.* Вказ. праця. – С. 44.

⁴⁵ *Щербак В.О.* Джерела формування... – С. 77.

⁴⁶ *Леп'яко С.* Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // *Польсько-українські студії*. – Вип. 1. – К., 1993. – С. 54.

⁴⁷ *Селянський рух...* – С. 225.

⁴⁸ *Акты Московского государства*. – Т. 1. – СПб., 1890. – С. 403.

⁴⁹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891. – С. 165.

⁵⁰ *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // *УІЖ*. – 1991. – № 5. – С. 63.

⁵¹ *Брехуненко В.А.* Вказ. праця. – С. 123.

⁵² *Голубуцький В.О.* Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 77.

⁵³ *Максимович М.О.* «Киевъ явился градомъ великимъ...»: Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 193.

⁵⁴ *Volumina legum*. – Т. 3. – Petersburg, 1859. – S. 440.

⁵⁵ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Традиції національного державотворення в другій половині XVI – XVIII ст. // *Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001)*. – К., 2001. – С. 31.

⁵⁶ *Щербак В.О.* Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво*: Зб. наук. ст. – К., 1998. – С. 56.

⁵⁷ *Антонович В.Б.* Исследования о козацестве по актам с 1500 по 1648 год. – К., 1863. – С. 119.

⁵⁸ *Костомаров Н.* Правда полякам о Руси // *Основа*. – 1861. – № 10. – С. 110.

⁵⁹ *Жерела до історії України-Руси*. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 345.

⁶⁰ *Селянський рух...* – С. 237.

⁶¹ *Дневник Симеона Окольского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. – Вып. 2. – К., 1896. – С. 176.

⁶² Воссоєдинення України с Росією: Док. и мат.: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953. – С. 221.

⁶³ Цит. за: *Падалка Л.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского козачества // Киевская Старина. – 1894. – Т. XLV. – № 6. – С. 453.

⁶⁴ *Кулиш П.* История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874. – С. 52.

⁶⁵ История Украинской ССР: В 10 т. / Под ред. *Ю. Кондуфора.* – Т. 2. – К., 1982. – С. 172.

⁶⁶ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 198.

⁶⁷ Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1 / За ред. *В. Дядиченка.* – К., 1967. – С. 125.

⁶⁸ *Крикун М.Г.* Документи ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення міграції населення на Україні у першій половині XVII ст. // Архіви України. – 1985. – № 5. – С. 56.

⁶⁹ Селянський рух... – С. 128.

⁷⁰ Volumina legum. – Т. 3. – S. 91.

⁷¹ *Īrodia dziejowe.* – Т. XXI / Wyd. *A. Jablonowski.* – Warszawa, 1894. – S. 104 – 109.

⁷² *Баранович А.И.* Вказ. праця. – С. 165.

⁷³ *Похилевич Д.Л.* О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда-Августа в Литовском государстве // Учёные записки Ярославского государственного педагогического института. – 1945. – Вып. 7. – С. 7, 17.

⁷⁴ Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3 / Упор. *М. Петровський, В. Путілов.* – К., 1941. – С. 46.

⁷⁵ *Апанович О.* Конструктивна історична діяльність українського козацтва // Слово і час. – 1994. – № 6. – С. 67.

ПІСЛЯМОВА

Це саме післямова, епілог, а не висновки, оскільки автор поки що не вважає доречним робити остаточні висновки з проблеми, котра аналізувалася на попередніх сторінках. Зумовлено це не поверховістю студювання, а усвідомленням панорамності та глибини піднятого питання, котре безсумнівно має досліджуватися та обговорюватися якнайширшим колом фахівців. На теперішньому етапі розробленості цієї проблеми можна лише підсумувати деякі спостереження та міркування, котрі з'явилися в ході роботи над вивченням етносоціальної значущості селянства, зокрема Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст.

Власне кажучи, дотепер цьому питанню приділялося вкрай мало уваги з боку істориків, що зумовило неприємну прогалину в цій частині інтерпретації українського історичного процесу. Тому, прагнучи виправити цю ситуацію, ми намагалися бодай в загальних рисах дослідити цивілізаційний феномен українського селянства південних староств Київського воеводства в добу, що безпосередньо передувала Хмельниччині, котру небезпідставно інтерпретують як «національну революцію». І вже ці два останні явища передбачають аналіз того, хто становив це «національне», і хто та чому його в цьому напрямі «рухав». Хоч в історіографії прийнято вбачати в основі революційних змін середини XVII ст. передусім українське козацтво, вважаємо, що нехтування при цьому «селянським чинником» є не лише несправедливим, а й нелогічним, більше того, помилковим. Вже з огляду на цю обставину, як на найпильшу увагу заслуговує насамперед селянство Полудневої Київщини – регіону найбільш з усіх козацького та покозаченого в часи, про які ведеться мова в нашому дослідженні.

Полідисциплінарність теоретично-методологічних засад запропонованої студії, з одного боку, дозволяє значно ширше простежити місце та значення селянства в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст., але з іншого – цілком природно створює низку дискусійних моментів у такій інтерпретації. І це ще одна обставина, котра змусила автора утриматися від остаточних рецептів та висновків. Подальші дослідження в напрямі застосування етнологічно-історичної методики дозволять, на наше глибоке переконання, об'ємніше та глибше простежити специфіку розвитку української спільноти, зокрема в часи пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Водночас аналіз етносоціальної структури Південної Київщини в цю добу дозволяє

визнати, що саме селянство становило ту спільнотну основу, на якій утворилася невдовзі українська нація.

Варто наголосити, що автор не схильний ідеалізувати саме цей сегмент тогочасного соціуму і заперечувати конструктивну націотворчу діяльність інших верств. Навпаки, значення селянства регіону, що досліджується, зумовлювалося в першу чергу якраз значною соціальною мобільністю та взаємодією з іншими соціальними силами, що, з іншого боку, визначалося порубіжною специфікою цього краю і було до відомої міри необхідною умовою виживання. Однак саме сприйняття цієї діалектичної специфіки (стабільність – мобільність) селянством Південної Київщини дозволило йому відіграти унікальну роль в етносоціогенезі українців раннього нового часу.

В цілому специфіка формування селянської верстви південних староств Київського воеводства впродовж XVI – першої половини XVII ст. зумовлювалася декількома чинниками: особливостями економічного розвитку регіону, соціальних відносин у його межах, своєрідним статусом порубіжної території, де з XVII ст. домінує козацька юрисдикція. Важливе значення для цього процесу мали також широка мережа слобід, на яких селяни були фактично повноправними господарями. Посилення наступу на ці землі магнатів, спрямованого одночасно і на totale покріпачення селянства, зумовило відчутні етносоціальні трансформації у структурі регіону, що яскраво виявилось під час конфліктів 30-х рр. XVII ст.

Еволюція поземельних відносин у південних старостах Київського воеводства на цьому етапі стала одним із основних факторів утвердження нової соціально-економічної моделі українського етносоціального організму, що втілювалось і в розбудові Української козацької держави. Саме симбіоз вільного розвитку всіх форм землекористування та землеволодіння, принаймні, до другої чверті XVII ст. зумовив появу нових сутнісних характеристик головних місцевих верств населення – козацтва, міщанства, селянства, а подекуди й шляхти. Прагнення ж вільного господарювання на власній землі неминуче мало увійти в конфлікт із фільварково-панщинною системою, насадженою тут магнатами та шляхтою. Безперечно, ця етносоціальна трансформація, тектонічна та революційна за своїм характером, істотно вплинула на основні ознаки, що стали засадничими у процесі формування модерної української нації.

Таким чином, не доводиться сумніватися в тому, що селянство Полудневої Київщини XVI – першої половини XVII ст. відіграло значну і засадничу роль в етносоціальних процесах на рівні всієї тогочасної української спільноти, результатом яких стало утворення ранньомодерної української нації. Глибинні вияви та наслідки цих процесів безперечно не вивчені поки що досконало, а отже, поки що в цьому питанні завчасно ставити остаточну крапку.

Основна література

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1848; Т. 5. – СПб., 1853.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – ТТ. 2, 3. – СПб., 1865.

Антонович В.Б. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. 2. – К., 1888.

Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.

Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886; Ч. 7. – Т. 2. – К., 1890; Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907; Ч. 8. – Т. 5. – К., 1890.

Балушок В. Г. Етнічне й національне: динаміка взаємодії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1.

Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.

Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2001.

Бойко И.Д. К вопросу о расслоении украинского крестьянства во второй половине XVI – первой половине XVII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К., 1962.

Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.

Боплан Гійом Л. Де. Опис України. / *Меріме П.* Богдан Хмельницький / Пер. з фр. – Львів, 1990.

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: У 3 т. / Пер. з фр. – К., 1995 – 1998.

Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире / Пер. с англ. / Сост. *Т. Шанин*; под ред. *А. Гордона*. – М., 1992.

Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.

Владимирский-Буданов М. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI віку // Руська історична бібліотека. – Т. XXII. – Ч. 2. – Львів, 1902.

Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат.: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953.

Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970.

Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века. – М., 1952.

Гроссман Ю.М. Деякі спірні питання виникнення фільварково-панщинної системи у Речі Посполитій // Українське слов'язознавство. – 1971. – Вип. 4.

Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – ТТ. 5, 6. – К., 1995.

Гурбик А.О. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997.

Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 1996. – № 4.

Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998.

Гуревич А.Я. Избранные труды: В 4 т. – СПб., 1999.

Гуржій О.І. Підсусідництво – як соціальне явище на Україні доби феодалізму // Феодалізм на Україні: Зб. наук. пр. / За ред. В. А. Смолія. – К., 1990.

Гуржій О.І. Свобода як усвідомлена необхідність буття селянства України середини XVII ст. // Український селянин: Зб. наук. пр. / За ред. С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. – Вип. 6. – Черкаси, 2002.

Гуслистий К. Г. До питання про утворення української нації. – К., 1967.

Довнар-Запольський М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.

Ефименко А.Я. Дворищное землевладение в Южной Руси // Русская мысль. – 1892. – № 4.

Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.

Історія крестьянства в Європе: В 3 т. / Под ред. З. В. Удальцова. – Т. 3: Крестьянство Европы в период разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений. – М., 1986.

Івангородський К.В. Поземельні відносини як етносоціальні трансформації в південних старостах Київського воєводства (до середини XVII ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси, 2005. – Вип. 9.

Івангородський К.В. Специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я в XVI – першій половині XVII ст. як важливий чинник етносоціальних процесів // Український селянин. – 2002. – Вип. 6.; 2003. – Вип. 7.

Івангородський К.В. Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. (Методологічний контекст проблеми) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 21 – 25.

Івангородський К.В. Формування селянської верстви південних староств Київського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 140 – 144.

Історія народного господарства Української РСР: У 4 т. / За ред. І. Лукінова. – Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1983.

Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1 / За ред. В. Дядиченка. – К., 1967.

Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / За ред. В. Смолія. – Т. 1. – К., 2006.

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.

Костомаров Н. Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1870. – № 1.

Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

Кулиш П. История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874.

Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648 – 1654 гг. – Л., 1959.

Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву XV и XVI вв. // Киевские университетские известия. – 1863. – № 10.

Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – СПб., 1897.

Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 6: Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995.

Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. – М., 1996.

Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963.

Морозов А.Г. Економічний потенціал українських земель в часи творення Української козацької держави // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань. – Черкаси, 1992

Морозов А.Г., Нагорний В.В. Геодетермінічні фактори формування козацтва // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – К.; Черкаси, 1996. – Ч. 2.

Мыльников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII – XIX веках // Вопросы истории. – 1987. – № 8.

Неточаев В.І. Селянські рухи напередодні Визвольної війни українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1954. – Т. 9.

Никольский С.А. Земледелие и крестьянство как природно-исторические явления // Вопросы философии. – 1991. – № 2. – С. 14 – 19.

Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958.

Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М., 1953.

Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.

Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Зб. док. і мат. – К., 1993.

Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.

Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К., 1993.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція 1648 – 1676 рр. крізь призму століть // УІЖ. – 1998. – № 1.

Современные концепции аграрного развития (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1994. – № 2.

- Стеценко С.* Нація і селянство: до проблеми відродження хліборобської ідеології // Людина і політика. – 1999. – № 5.
- Україна перед Визвольною війною 1648 – 1654 рр.: Збірка документів (1639 – 1648 рр.) / Упор. *М. Петровського, К. Гуслистого*. – К., 1946.
- Филимонов Е.С.* Материалы по вопросу об эволюции землевладения. Исторический очерк малорусского землевладения. – Вып. 2. – Пермь, 1895.
- Чабан А.Ю.* Середнє Подніпров'я: В 2 кн. – Черкаси, 1999. – Кн. 2.
- Шутилов А.В.* Иное города. Крестьянский мир // Человек. – 2006. – № 2.
- Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
- Якубский В.А.* Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. – Л., 1975.
- Bardach J.* Historia państwa i prawa Polski do roku 1795. – Т. 1. – Warszawa, 1957.
- Chynczewska-Hennel T.* ЇwiadomoŃж narodowa szlachty ukraickiej i kozaczyzny od schuiku XVI do poiowy XVII w. – Warszawa, 1985.
- Jablonski A.* Wstkp. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijyw – Braciaw) // Ęrodia dziejowe. – Т. XX. – Warszawa, 1894; Т. XXII. – Warszawa, 1897.
- Jablonski A.* Zasadlenie Ukrainy (Archiw jugo-zapadnoj Rossii, Cz. VII, T. 1. – Rec.) // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1.
- Паміктники до панования Зыгмынта III, Вядысиава IV і Јана Казимјерза з рекопису. – Т. 1. – Warszawa, 1846. – S. 245.
- Rulikowski E.* Opis powiatu Wasylkowskiego pod wzgledem historycznym, obyczajowym i statystycznym. – Warszawa, 1853.
- Scott J.C.* The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in Southeast Asia. – London; New Haven, 1976. – P. 52.
- Serczyk W.A.* Historia Ukrainy. – Wrociaw, 2001.
- Serczyk W.A.* Na dalekiej Ukrainie (Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku). – Krakyw, 1984.
- Volumina legym. – ТТ. 2, 3. – Petersburg, 1859.
- Ęrodia dziejowe. – Т. V / Wyd. *A. Jablonski*. – Warszawa, 1877; Т. XX / Opisane przez *A. Jablonskiego*. – Warszawa, 1894; Т. XXI: WzciŃogi z summaryusza aktow trybunalskich / Wyd. *A. Jablonski*. – Warszawa, 1894; Т. XXII. – Warszawa, 1897.

Івангородський
Костянтин Васильович

Селянство Полудневої
Київщини в XVI –
середині XVII ст.
(Студії з етносоціальної історії)

Наукове видання

Комп'ютерне складання *К. В. Івангородський*

В оформленні обкладинки
використано творчі роботи *С. Васильківського, П. Качалаби*

Підписано до друку 03.07.06. Формат 60x90 1/16.
Папір офсетний. Офсетний друк. Гарнітура Pragmatica.
Ум. друк. арк. 9,1. Наклад 300 прим. Зам. №